

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : IX

Sayı : 33

Ocak 1945

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 5

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

BAYUR, HİKMET: Evrenzib Âlemgir ve dinî siyasası üzerinde bir inceleme	1
ÖGEL, BAHAEDDİN: Göktürk yazıtlarının «Apurım» ları ve «Fu- Lin» problemi	63

Vesikalar :

UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI: Çerkes Hasan vak'ası.	89
--	----

Raporlar :

MANSEL, Prof. Dr. ARİF MÜFİD: Antalya Bölgesinde (Pamfilya) 1943 yılı son baharında yapılan Arkeoloji gezisine dair kısa rapor	135
--	-----

Haberler :

Türk Tarih Kurumu «genel kurulu» nun yıllık toplantısı	147
--	-----

L E V H A L A R

I — VI — Çerkes Hasan Vak'ası yazısına ait resimler.

VII — XXXVIII — Antalya bölgesi arkeoloji gezisine ait resimler.

BELLETEN

Cilt: IX

Ocak 1945

Sayı: 33

EVRENGZİB ÂLEMĞİR VE DİNÎ SİYASASI ÜZERİNDE BİR İNCELEME

HİKMET BAYUR

T. T. K. Üyesi, Manisa Mebusu

Bilindiği gibi Evrengzib Âlemğir 50 yıl saltanat sürmüştür (1658-1707) ve hemen bütün Hindistanı (bugünkü Afganistanın Hindukuşa kadar olan kısmı da içinde olmak üzere) birleştirmiştir; bu uzkişi Gürkanilerin (Timur oğulları) son büyük hükümdarıdır ve o öldükten az sonra devlet dağılma ve çökme yolunu tutmuştur.

Onun üzerinde bu incelemeyi yapmaktaki düşüncemiz şudur: Genel olarak bilhassa 1914-18 Acun Savaşından sonra Hindistan veya Avrupada yazılmış en önemli tarihî eserlerde¹ Âlemğir, taassubu yüzünden Gürkani devletinin yıkılmasına yol açmış bir

¹ Başlıcaları şunlardır:

1) Professör Sir Jadunath Sarkar: «History of Aurangzib», (Profesör Sör Cedünat Serkar -Hindudur-: Evrengzib tarihi) 1925 te Kalkütada basılmıştı, 5 cilttir.

2) The Cambridge History of India (Kembriç Hindistan Tarihi); 1937 de Kembriç'in Üniversite basımevinde basılmıştır, 6 cilttir. Âlemğirle ilgili konuların hemen hepsi yukarıda sözü geçen Prof. Sör. C. Serkar'ca yazılmış olup C. IV de bulunur.

3) Professör İshwari Prasad: «A Short History of Muslim Rule in India» (Profesör İshwari Prasad: Hindistanda Müslüman egemenliğinin kısa bir tarihi).

uzkişi gibi gösterilmektedir; bu düşünce en iyi ve toplu olarak sözü geçen Kembriç Tarihinin şu yazısında görülür (S. 240):

“Evrengzibin iç idaresinin en önemli yönü onun, seleflerinin Müslüman olmayan uyruklarına (tebaa) ve bağımlı (tâbi) prenslere karşı gütmüş oldukları siyaseti bilerek ve isteyerek değiştirmiş olmasıdır; genel olarak şu düşünülmektedir ki işbu siyaseti değiştirmiş İmparatorluğun onun ölümünden sonra çabucak çökmesi sonucunu doğurmuştu. Ancak bu, onun (Evrengzib) için özel bir özenti (caprice) veya dünyevi bir kazanç işi değildi. Şeriatın (Quranic law) doğru (orthodoxe) anlaşılışına göre her sofu müslüman için “Allahın yolunda çalışmak,, yani İslâm egemenliği altına girmelerine (Dar-ül-İslâm olmalarına) değin Müslüman olmıyan ülkelere (Dar-ül-Harb) karşı “Cihat,, da bulunmak bir ödevdir. Kuransal (nazari) olarak ele geçirilen kâfir ulus tutsak (esir) durumuna düşürülürdise de eylemsel (ameli) olarak puta tapanların bile ilk İslâmiyetin *Ehli Kitaptan* olan yahudi ve Hıristiyanlara sağladığı değişmiş biçimdeki koruma’dan payları olmasına izin verilmekte idi....”

Bu yazı Âlemgire karşı kullanılan dilin ana çizgilerini açıklar: O, taassubu yüzünden durup dururken şeriatı dosdoğru veya körükörüne yürütmeye kalkışmış; bunun üzerine ortalık altüst olmuş ve o öldükten az sonra da devlet çökmüştür.

Bunu daha kesin olarak göstermek için onun mâbet yıkma siyaseti anlatılırken aşağıda göreceğimiz gibi zaman tarihçilerinden bazı parçalar eksik ve açıktan açığa aldatıcı bir biçimde alınmakta ve Âlemgirin bu işte kör bir taassubun tesiriyle saldırgal (taaruzi) davrandığı tanıtılmak (ispat) istenilmektedir.

Bu yazımızdaki incelemelerle Âlemgir’in sofu olmakla birlikte, kör bir taassupla değil, kendisine göre siyasal düşüncelerle

---

1930 da Allahabatta basılmıştır; yazar, genel olarak Müslüman — Türk idaresine karşın olmamakla birlikte Âlemgir işinde yukarıdaki eserlerin yolunda yürümektedir.

4) Profesör Sri Ram Sharma: »The Religious Policy of the Mughal Emperors», (Prof. Sri Ram Şarma: Mongol İmparatorlarının dinî siyaseti). 1940 da Oksford Üniversitesi basımevinde basılmıştır, yazar ötekilerden daha insafli olmakla birlikte yine genel olarak onların yolundan yürümektedir. Timur ve oğullarının Türk oldukları bilinmekle birlikte birçokları bunlara Mongol demekte direnmektedir.

davrandığını, Hindulara ve Hindu dinine karşı siyasasının saldırgan-
dan çok savgal (tedafui) olduğunu; ve kesin olarak her bakımdan
Hindulara karşı davrandığı savlamasını (iddia) olayların yalanla-
dığını (bu gibi olayların birçoğunu yukarda sözü geçen yazarlar
eserlerine koymakta iseler de genel uslamalarında "muhakeme,,
bunlar yokmuş gibi davranmaktadırlar), Gürkani devletinin
yıkılışında önlenmesi Âlemgirin pek de elinde otmayan birçok
olayın pay veya suçunun Âlemgirinkinden (eğer varsa) çok üstün
olduğunu göstermeye çalışacağız ².

* * *

Bunun için Âlemgir'den önceki Müslüman - Hindu münasebet-
lerini gözden geçirelim:

Ekberin dinî siyasasını daha önce ayrıntılarıyla incelemiştik ³,
şu yolda toplanabilir:

Gürkani devletinin sağlamlık ve güvenini Hindu uyrunun (te-
baa) gönlünü kazanma esasına dayamak, her bakımdan Müslüman-
Hindu eşitliğini: ibadet, dini propaganda ve dolayısıyla din de-
ğiştirmek özgürlüğü (serbestlik), vergi, devlet hizmetine alınmak
işinde eşitlik gibi, bütün yönlerde kurmak ve dolayısıyla artık
devleti yalnız Türk ordusuna ve yerli veya yerleşmiş Müslüman-
lara dayanarak idareden vazgeçmek; başka bir yönden de Müs-
lüman ülemanın devlet işlerine karışmasını önlemek, kendisi (Ekber)
dini önder olmak, Müslüman ve Hindu dinleri arasında yakın-
lıklar aramak ve bunları, ister gerçek ister görünüşte olsun, bu-
lunca belirtmek, hem Müslüman hem de Hindular için her iki din
dışında, yani lâyük özde, kanunlar yapmak ve yürürlüğe koymak.

² Bu incelemeyi yapmahtaki bir amacımız da şudur: İnönü Ansiklopedi-
sine ve Tarih Kurumunun yazdırmakta olduğu Genel Tarihe bu konu üzerinde
yazı vermeyi üstendik; oralarda her konuya ayrılan sahife ve kelimeler ölçülü
olduğu için buraya koyacağımız ayrıntılara ve yapacağımız aytışmalara oralarda
yer bulmak olabirliği yoktur; tanınmış belli başlı eserlerin görüşüne aykırı
görüşleri kanıt ve dayanıksız ileri sürmek bir eksiklik olacağından işbu incele-
memizin sözü geçen yerlerde çıkacak yazılarımıza bir dayanak olmasını istedik.

³ Bak: İkinci Türk Tarih Kongresi: S. 519 - 569 veya Türk Tarih Kurumu
Belleteni sayı 5 - 6 (2 inci kânun - Nisan 1938): Hikmet Bayur : «16 ncı asırda
dinî ve sosyal bir inkılâp teşebbüsü».

Ekberi bırakıp Hinduluğun İslâm dini ve İslâm egemenliği karşısındaki tepkilerini ele alalım; özdeksel (maddi) tepkiler silahla karşı koyma ve Müslüman Türkleri Hindistandan söküp atmak için uğraşmalardır. Tinsel (Mânevi) tepkilerin başlıcaları ise şu yönlerde toplanır:

Hindu din ve tapınma işlerinde pek ileri götürülmüş olan görünüşe bağlanma ve yapışmadan vazgeçmek, Brahmanlar (ruhban) yolu ve eliyle adak yapmayı, yani onlara kazanç sağlamayı, gerçek inandan ve eyi iş görmekten üstün tutan anlayışı bir yana atmak; bu saçmaların yerine *Bahti*'yi, yani Allaha veya "Tek Mabut'a içten ve gerçekten inanı ve tapınmayı, eyi yürekle eyi düşünmeyi ve eyi iş görmeyi baş amaç saymak: ulusu bin bir parçaya bölen *kast* ayrı gayrılıklarını ortadan kaldırmak veya gevşetmek.

Müslüman "Sufi", lerininkilere oldukça yakın olan bu gibi düşünceler veya bunların şu veya bu kısımları pek eski devirlerden beri Hindu acununda zaman zaman güc kazanagelmekte idiye de bunlar Hinduluğun İslâmla ilk temasından beri ortada daha büyük bir gücle görünürler ve hele 15 ve 16 ncı yüzyıllarda pek gelişirler.

Kebir (Müslüman mı Hindu mu olduğu pek belli değildir) ve Baba Nanak bu yoldaki dinî önderlerin en ünlüleridirler; bunlar ve benzerleri, hem Müslüman hem de Hindulara, tapma kural ve biçimlerinin ve ruhban'ın hiç önemi olmadığını ve gerçek bir inanca doğrudan doğruya Allaha tapmanın tek kurtuluş yolu olduğunu yaya durmuşlardır; birçok Müslüman da bunları dinlemekte ve bunlara uymakta idi.

Ancak *Kuran* ve *Hadis* gibi mazbut dayanakları olan İslâm dininde, bunlardan pek aykırı yollardan gitmek *cemaat*'tan ayrılmaya yani sonuçta İslâm dininden çıkmaya kadar varabilirdi ve varmakta idi; Hindu dini ise esasından o kadar seyyal idi ki her hangi bir biçime sokulsa yine o eski dindir demek elden gelirdi; dolayısıyla bu gibi propagandalara kapılan Müslümanlar gerçekten İslâmiyetten ayrılmış ve Hinduluğun bin bir biçiminden birine dalmış, yani Hindulaşmış oluyorlardı.

Ekberden sonraki padişahlar bu durumla uğraşmak gerekliliğini görmüşlerdir; birkaç örnek vereceğiz ve durumu belirtmeye çalışacağız :

1. Tüzükü Cihangiri'⁴ ye göre (S. 34 ten özet):

Biya deresinin kıyısında (Pencap) bulunan Gülbendval'da pirlık ve şeyhlik kılığına bürünmüş adı Ercan⁵ olan bir Hindu vardı; birçok "sade levh," (aklı kıt) Hindu ve "belki İslâmın nadan (bilgisiz) ve sefihleri," ona uymuştu, onun "Pirlık," ve "Velilik," "Küs'ünü (davulunu) yüksek sesle çalıyorlardı, ona "Guru," (dini önder) diyorlardı.... ona karşı tam bir inan besliyorlardı.... Bir zamanlar düşündüm ki onun "Batıl dükkânı," nı kapatayım veya onu İslâm içine sokayım. O sırada Hüsrev⁶ oralardan geçti.... Ercan ise onu korumaya koyuldu.... onun alınına parmağıyla zağfran sürdü.... onu (Ercanı) yakalattırdım....⁷

2. Yine Tüzükü Cihangiri'ye göre (S. 82 den özet):

Anlaşıldı ki Kamer Hanın oğlu Kevkep bir Senasi (Senyasi= Hindu fakir ve piri) ile tanışmış ve baştan başa küfür ve zındık olan onun sözleri işbu bilgisizin içine işlemiştir: Nakip Hanın oğlu Abdüllâtifi ve Şerifi -ki kendisiyle amca oğullarıdır - de bu dalalette kendisine ortak kılmıştır.... üçüne de dayak ve hapis.... Bunu şeriati korumak için yaptım tâ ki başka bilgisizler bu gibi işlere üzenmesinler.

3. Padişahnameye göre (C. I, K. II, S. 57-58 den özet):

Şah Cihan, Keşmir dağlarının sonu olan Bhinber'e geldiğinde Müslümanların kızlarını Hindulara verdiklerini, bu kızların Hindulaştırıldıklarını ve ölünce Hindu geleneklerine göre yakıldıklarını öğrenir, bunun üzerine buyurur ki; kimin evinde bir Müslüman kızı varsa, ya o da Müslüman olsun ve kızı yeniden nikâh etsin veya kız onun elinden alınsın; bu kötülüğün başı olan ora zemin-darı Cuku bütün kabilesiyle birlikte Müslüman olur, kendisine Raca Devletmend adı verilir, ayrıca birçok Hindu da Müslüman olur ve Müslümanlar cehaletten kurtulur ve Şah Cihan şeriati öğrenmek üzere oraya kadı ve muallimler yollar. Padişah, Gücerata gidince ora Seyit ve şeyhleri sızlanıp derler ki: kâfirler (Hindular) Müslüman kızlarını almaktadırlar ve birçok camii ellerine geçirmişlerdir; bu işi incelemek ve düzeltmek için Şah Cihanca iş-

⁴ Ekberin oğlu ve halefi, Cihangirin Hâtıratı.

⁵ Sih dini önderlerindedir.

⁶ Cihangirin ayaklanmış olan büyük oğlu.

⁷ Ercan az sonra mahpusiyetinin sonucu olarak ölecektir.

yarlar atanır. (Bu iş dolayısıyla Şah Cihanın yeni Müslümanlarla uğraşacak bir işyar atadığını öğreniyoruz) Bütün bu işler dolayısıyla Şah Cihan bir "yarlık,, çıkarır ve her yerde Cuku ve oymağına yapıldığı gibi davranılmasını buyurur, Müslüman kız almış birçok Hindu Müslüman olur, olmiyanların elindeki Müslüman kızlar alınıp "Hakanın emriyle,, Müslümanlarla evlendirilirler. Böylelikle birçok kadın "küffar,, ın elinden alınıp Müslümanlara verilir, ve "küffar,, ın birçoğu Müslüman olarak acı ateşten (cehennemden) kurtulur, "Puthaneler,, yıkılır, yerlerine Mesçitler yapılır.

4. Şah Cihan Müslüman savaş tutsaklarının (esir) Hindulara satılmasını ve ordudaki Hindu erlerin Müslüman tutsak almalarını yasak eder.

5. Padişahnamede ve zamanın türlü eserlerinde bazı suçluların veya savaş tutsaklarının Müslüman olmaları karşılığında özgür (serbest) bırakıldıkları veya çocuklarının Müslüman yapıldığı görülmektedir. (Padişahname: C. I, K. I, s. 535, K. II, s. 133, 139)

6) 1645 - 46 yılında Pencapta korkunç bir kıtlık olmuş ve yoksullar çocuklarını da satmaya koyulmuşlardır. Şah Cihan 10 yerde aşevi açtırır, bu işe 200,000 rupi (20,000 altın lira kadar) ayırır, bundan başka satılığa çıkarılan çocukların devletçe satın alınmasını ve Müslüman çocukların ana ve babalarına geri verilmesini buyurur. (Müntehab-ül-lübab, C. 1, S. 620)

Bütün bu ayrıntılardan şu çıkmaktadır ki; Müslüman ve Hindu dinleri arasında bir uğraş vardır ve Alemgirin babası ve büyük babası Müslümanların Hindulaşmasını önlemeye çalışmışlardır; bunu ne ölçüde başardıklarını kestirmek güçtür, ancak alınan ölçemlerin (tedbir) daha çok Padişahın kendisinin görüp duyduğu olaylarla ilgili oluşuna bakılırsa Hindulaşmaya doğru akışın durdurulmuş olduğuna inanmak pek de doğru olmaz.

Başka bir yöne geçelim: tecim ve tutum işleri büyük çoğunluk bakımından Hinduların elindedir; çünkü Hindistana gelen Türkler başta hep askerlik veya işyarlık etmek için Türkistandan oraya göçmektedirler, dolayısıyla birkaç göbek sonra yerleşseler de tecim işleri onların soy geleneklerinde yoktur ve bu işlerde Hindulardan geri kalmaktadırlar, bundan başka Hindular'ın "Kast,"⁸

⁸ Hep aralarında evlenmeyi ve her bakımdan dayanışmayı gerektiren Hindulara öz bir örgüt (teşkilât).

bağları devlet işlerinde onları birçok parçaya bölmesi bakımından bir güçsüzlük kaynağı ise de tecim ve tutum işlerinde ve her günkü yaşayışta onlara her bakımdan güvenle dayanılacak bir örgüt sağladığı için büyük bir yardımdır. Bütün bu yüzlerden Hindular genel olarak Müslümanlardan (büyük devlet makamlarındaki ayral) daha zengin bulunmaktadır, onlardan ölçüsüz olarak daha da kalabalıktırlar; dolayısıyla devletin, bu iki unsura karşı her bakımdan eş davranması Hinduların Müslümanları içlerinde eritmelerine yol açabileceğini Ekberden sonraki olaylar az çok göstermiştir; ve Hindu dininin İslâm dinine nispeten daha seyyal olması da bu işi ayrıca kolaylaştırmaktadır. Hinduların, Müslüman kadınlarına ve camilerine karşı yukarıda gördüğümüz biçimde davranmaya yüreklenmiş olmaları da işlerin genel gidişinin onlardan yana olduğunu göstermektedir.

Hindu acununda geliştiğini yukarıda söylediğimiz "Bahti," kavramına (mefhum) dayanan dini propagandaların bir etkisi de (tesir) şu olmuştur: bu propaganda nerede *kast* ayrılıklarını gevşetmiş ve bazen de kaldırmışsa ulusal duyguların gelişmesine yol açmıştır; bu gibi duygular birçok yerde doğar doğmaz sönecekse de gerek özleri gerekse oturdukları yerin iklimi dolayısıyla halkı vuruşkan kalmış olan yerlerde güçlü devletler kurulmasını sağlayacak veya hiç olmazsa kolaylaştıracaklardır. Dekkenin dağlık olan batı kıyısında Şah Cihan zamanında büyüyen Marat⁹ gücü ve çok ün kazan Marata önderi Sivaci pek çok şeyi bu dediğimiz etkenlere borçludurlar, hattâ Marat ulusunun teşekkülü bile bu yüzden olmuştur.¹⁰ Âlemgirden sonra Pencapta güçlü bir devlet olacak olan Sih devleti de bu gibi etkenler yüzünden doğmuş ve güçleşmiştir, Sih dinine girenlerin büyük çokluğu eski bir Türk oymağı olan ve vuruşkanlığını büyük ölçüde korumuş olan Jat¹¹ (Cat, Jet) lardandır.

Müslümanların Hindulaşması işinden mâbet yıkma işine geçelim. Bu işte kesin bir şey söylemek güç ise de Ekberden önce genel

⁹ Avrupa antropologları bu ulusu İskit-Dravit ırk veya «type» inden gösterirler.

¹⁰ Bak: İshwari Prasad: A. Short History of Muslim Rule in India, S. 643-7.

¹¹ Avrupa antropologları bu ulusu Türk - İran ırk veya «Type» inden gösterirler.

kural savaşlar sırasında yıkılmamış olan eski mâbetlerin yerlerinde bırakılması ve yenisinin yapılmasının yasak edilmesi idi. Ekber zamanında bu işte (yeni mâbet yapmakta) tam bir özgürlük (serbesti) vardı, bu siyasa oğlu Cihangir zamanında da devam eder.

Şah Cihan zamanında ise eski siyasa dönlür, onun saltanatının altıncı yılında Padişahnameye göre (C. I, S. 451 den özet):

Haber verildi ki "küfür ve dalâletin menşei olan Benares,, te "Cennet mekânı,, (Cihangir) zamanında birçok "Puthane,, yapılmaya başlanmış ve bitirilmemiş ve zengin Hindular onları bitirmek istegindedirler. "Şehinşah-ı Dinpenah,, buyurur ki ister Benares ister başka yerlerde yeni yapılmış "Puthane,, ler yıkılsın... Allaha-bat subesinde (Vilâyet; Benares onun içindedir) 76 "Puthane,, yıkılır.

Daha sonra Keşmir dolaylarında ve Güceratta Müslüman kadınlarının Hindulaştırma ve camilere Hindularca el konulma olayları dolayısıyla birtakım mâbedin yıktırıldığını az yukarıda gördük.

Ancak daha sonraları Şah Cihan büyük oğlu Dara Şükûh'un etkisi altında Hindulara karşı daha çok eyginlik ve yumuşaklık gösterecektir.

Bu anlattıklarımız Âlemgir'in babası ve büyük babasının saltanatlarındaki din siyasa gösterir; bu siyasa şu biçimde toplanılabilir:

Müslümanların Hindulaşmasını önlemek; elden geldikçe, zor kullanmadan, Müslümanların sayısını çoğaltmak; Hindu mâbetlerinin çoğalmasını önlemek.

Mâbetler hakkında söylediklerimiz barış zamanları içindir, yoksa savaş sırasında gerek Cihangir, gerekse Şah Cihan devirlerinde girilen yerlerdeki mâbetleri yıkmak veya camiye çevirmek olağan işlerdendir, ve bu din savaş ve kırımları içinde bunalan o zamanki Avrupada olan bitenlerden her halde daha ağır değildi.

* * *

Şimdi Âlemgire geçelim:

Önce onun kör bir taassubu etkisi altında davrandığı savlamasını (iddia) yalanlamak için birkaç olayı aşağıya yazıyoruz:

1. Evrengzib şehzadelğinde ikinci Dekken valiliği sırasında (1652-7) kendi divanı (maliye âmiri) Mürşit Kulu Hanla birlikte hemen

hep Hindu olan Dekken köylülerinin kalkınmasına çok ve başarı ile çalışmış, onlara tohum ve hayvan satın alabilmeleri için geniş ölçüde borç verdimiş ve sulama işlerini önemle ele almıştır. Böyle yapmakla devleti zenginleştirdiği ve dolayısıyla usalır (mâkul) davrandığı söylenilebilirse de bu davranış kör bir taassubun kurbanı olmadığını da göstermektedir.

2. Âlemgirnameye göre (S. 437) cülüsundan az sonra on milyonlarca Rupî (kururlar) getiren 80 kadar vergiyi kaldırır, bundan herkes "mümin ve kâfir ve mukim ve misafir,, faydalanır. Kaldırılan vergiler arasında Hindu mâbetleri yörelerinde kurulan panayırlardan alınanları da vardır. (Müntahab-ül-Lübâb, C. II. 87).

3. Yine 1659 yılı başlarında (23 şubat) çıkardığı bir fermanla Âlemgir şöyle demektedir :

"Şeriata uygun olarak şuna karar verilmiştir ki öteden beri varolagelen mâbetler yıkılmıyacaktır; ancak yeni mâbet yapılmasına da izin verilmeyecektir... Buyruğumuz şudur ki bundan böyle kimsenin bu gibi yerlerde bulunan Brahmanların veya başka Hinduların işlerine, şeriata aykırı olarak karışmamasını ve onları rahatsız etmemesini sağlıyasınız,,. (Journal of the Asiatic Society of Bengal 1911, S. 1789. Şerma S. 136 dan naklen).

4. Âlemgir, Hindu bayram günlerinde Hindu büyükleriyle ilgilenmekten ve onlara armağanlarda bulunmaktan geri kalmazdı. Âlemgirname, 1664-5 olayları arasında şunu yazar (S. 914):

"İşbu ayın sekizi Deskere günü idi ki Hinduların bayramıdır. (Âlemgir) Maharaca Cesvent Singe ve Kunvar Ram Singeyi "hil'ati kamet,, inayetle mübahi kıldılar ve Maharacanın (Kunvar Ram) oğlu Pritvi Singeyi murassa kemer itasiyle okşadılar.,,

5. 1663 yılının sonlarında Brahmanların sızlanmalarına ve bu işin kendi din ve gelenekleri gereği olduğu yolundaki başvurularına rağmen dul kalan Hindu kadınların diri diri yakılmasını veya bunların kendi kendilerini yakmalarına müsaade edilmesini kesin olarak yasak eder. (Düstur-ül-amel 103 a ve Manucci: Storia do Mogor, C. II S. 97; Serkar C. III S. 92, Şarma S. 123 ve 172). Bu yasak mutaassıp Hindularca dinî işlerine bir türlü karışma sayılmış ise de insani bir buyruktu ve Hinduların eyiliği içindi. Daha önce de Türk padişahları bu geleneği ortadan kaldırmak için çalışmışlardı ise de en kesin yasak Âlemgirinkidir; ve apaçıktır ki eğer o, denildiği gibi kör bir Hindu düşmanı olsaydı

her yıl birçoğu genç yaşta olan binlerce belki on ve yüz binlerce Hindu kadının diri diri yakılmasına seyirci kalmakla yetinirdi.

6. Saltanatının 12 nci yılında (1668) çocukların harem ağa edilmesini yasak eder (Measiri Âlemgiri s. 75). Bu yasak büyük ölçüde Hindulara yarar.

7. Yine bu yılda Matura dolaylarında ayaklanmış Hindu köylülerle yapılan bir çarpışmada kendi askerlerince köylülerin tarlalarına ve halka bir zarar verilmemesi ve kimsenin çocuğunun tutsak (esir) yapılmaması için 200 atlıyı bekçi tâyin eder. (Measiri Âlemgiri, s. 92)

8. Âlemgirin 50 yıl süren saltanatı sırasında kullandığı Hindu mansapdarlar'ın (subay ve işyar) sayısı ve önemi üzerinde çok aydınlanmıştır, Sri Ram Şarma bunları pek de Âlemgirden yana olmamak üzere incelemektedir. (s. 129-136 ve 178-180) Ona göre Âlemgir devrinde 1000 ve daha üstün sayıda kişiye komuta eden¹² Hindu mansapdarların sayısı 148 dir; en büyük makamlardan olan 7000 kişilik komutanlar arasında 3; 6000 likler arasında 4 ve 5000 likler arasında 14 Hindu görünmektedir. Her ne denilirse denilsin bu durum kör bir taassubu ve Hindu düşmanlığını göstermez.

9. "Ahkâm-ı Âlemgiriden,, aldığımız aşağıdaki olay (Ahkâm 39) Âlemgiri bugünkü anlamda "layık,, göstermektedir:

Evrengzib Âlemgire, şehzadelğinde Belh seferinde iken, yararlık göstermiş olan bir uzkişinin oğlu Muhammed Emin Han uzun yararlıklardan sonra aslı 3000 ve ek 2000 atlı komutanlığına yükselmiş ve "nöbet sahibi,, olmuştu¹³. Bir gün Âlemgire bir dilekçe veririr, bunda demektedir ki:

"...Her iki Bahşilik¹⁴ ödevi, kötü mezhepli div (şeytan) sıfatlı İranilerin¹⁵ elindedir, Eğer bir Bahşilik bu Kadim-ül-hizmet

¹² Bu komuta edimsel (fili) olabileceği gibi sözde de olabilir, (bizdeki doktor *binbaşılar* gibi).

¹³ Belirli zamanlarda kapısında veya çadırı önünde askerî çalgı çaldırmak hakkı.

¹⁴ Genelkurmay ve levazım başkanlıkları işini gören komutan.

¹⁵ Genel olarak Hindistanda kuzeyden gelme Sunni Türke «Turani» ve Şii Türke «İrani» denir, o devirde İranda bütün askerî işler Türklerde olduğu için Türk olmayan bir İranlının Hindistandaki Türk devletlerinde askerî bir işin

fedaiye merhamet edilirse din güçleşmesi (takviyet) ve lain kefere elinden bir işin geri alınması (intiza - i kâr) sonucunu verecektir . . . . .”

Bu dilekçenin kenarına Âlemgir kendi eliyle şunları yazar :

“Eski hizmetiniz üzerine yazılmış olan doğrudur. O elden geldiği kadar takdir edilmektedir. İranilerin kötü mezhebi dolayısıyla yazılana gelince: dünya işlerinin mezheple ne münasebeti vardır? İşlerin taassuba ne dahli vardır? *Size dininiz bana dinim*¹⁶ Eğer bu kural (ileri sürdüğünüz kaide) kabul edilecek olsa gerekir ki bütün racaları ve uyruklarını (tebaa) yok edeyim. Değerli (kabiliyetli) kimselerin yerlerinden kaldırılması akıllılarca kötü sayılır.”¹⁷

10. Aşağıya koyacağımız son olay onun kendi mezhebi olan Hanefi mezhebine bağlanmayıp siyasal gerekliliklere göre her dört mezhepten faydalanmaya çalıştığını gösterir; olayı Ahkâmı Âlemgiriden (ahkâm 71) çeviriyoruz :

„Setare Kurganının kuşatıldığı sırada¹⁸, mübarek ramazan ayında savaşmak için kurgandan dışarı çıkmış olanlardan 4 Müslüman ve 9 Hindu yakalanır. “Kadı-i-Huzur,, olan Kadı Muhammed Ekreme hükmolunur ki: “Müftülerin oy birliğiyle (ittifakiyle) işin özeti çıkarılsın (tenkih) ve ne yapılması gerektiği sunulsun,, İş incelenildikten sonra sunulur ki: eger kâfirler Müslüman olurlarsa kurtulmalıdırlar, Müslümanlar ise üç yıl hapsedilmelidirler. Bunun üzerine el yazısıyla (Âlemgirce) şu yazılır: “bu iş cömert Hanefi mezhebine göre (çözülenmiş) dir¹⁹, başkasına göre sonuçlandırılmalıdır ki²⁰ saltanatın zaptı elden gitmesin. (Bizimki) sert (veya dimdik سخت) Şi'a Mezhebi değildir ki yalnız tek köy ve

başına geçirilmesini usalmaz. Dilekçeyi veren Muhammed Emin «Turani» dir. Gürkani devletinde «Turani» ve «İrani» adı altında Özbek - Türkmen ve Sünni - Şii önürdeşliği (rekabet) güdülegelmiştir

¹⁶ «Kâfirun» suresinin son ayeti. لکم دینکم ولی دین

¹⁷ Önemli kısmın Farsça metni aşağıdadır ikinci cümle pek anlaşılmasınmadır :

«امور دنیا را با مذهب چه نسبت (؟) و کارهای نسبت (مذهب ؟) را بتعصب چه دخل ؟ لکم دینکم ولی دین — اگر همین قاعده مقرر بودی بایست که جمیع راجیا و تبعه آنها را مستاسل میکردم . اختیار تغیر قابلان نزد عقلا مذموم است .»

¹⁸ 1699 - 1700 ; kurgan Maratlarını

¹⁹ بطور مذهب سمحه خنقیه

²⁰ بطور دیگر بر آورد

tek ağaç ola. Elhamdülillâh asra ve vakta uygun Hak üzerine kurulmuş dört mezhep vardır,,

Bu el yazısından sonra kadı ve müftüler işi başka biçimde sonuçlandırdılar: "Fetvayı Âlemgiriden²¹ çıkardılar ki korku salmak için (Sedd-ül-Bap yani kapıyı kapamak için) Hindu ve Müslümanların öldürülmesi gerekir. (Âlemgir) eliyle yazar: "kabul ettik....."²²

Bu yazdıklarımız Âlemgirin koyu bir taassup veya körü-körüne bir Hindu düşmanlığıyla davranan biri olmadığını göstermeye yeter sanırız, bizce o ne yapmışsa siyasal düşüncelerle ve işin gereğinin o yaptığı şey olduğuna inanarak yapmıştır.

* * *

Âlemgirin saltanatı sırasındaki davranışını anlamak için şu iki yönü göz önünde tutmak gerekir:

a) Hinduların Müslümanları kendi dinlerine çekmek yolundaki başarıları ve şurada burada Hindu devlet ve topluluklarının siyasal ve askerî güc kazanıp gelişmeleri, yani Müslüman egemenliğinin tehlikeye düşmesi. Bu yönün Âlemgirin babası ve büyük babası zamanında nasıl olduğunu yukarda aydınlatmaya çalıştık.

b) Evrengzib Âlemgirin büyük ağabeyi Dara Şükûh ile olan karşılığı. Aşağıda bu ikinci yönü aydınlatmaya çalışacağız.

Şah Cihanın en büyük ve en sevgili oğlu ve veliahtı Dara Şükûh (1615 doğumlu) ile en ve belki de tek yetenekli (muktedir) oğlu Evrengzib (Âlemgir) arasında (1618 doğumlu) ta çocukluklarından beri yenilmez bir sevişmemelik ve birbirini çekememelik vardı; Dara babasının kendisine karşı olan sevgi ve eynliğini en çok Evrengzibi ezmek için kullanmış, kullanmak istemiş ve her halde Evrengzib hep bu kuşku içinde yaşamıştır; Evrengzib de her uygun durumda Darayı incitmeye çalışmıştır. Birkaç örnek vereceğiz.

1. 1633 Mayısında Şah Cihanın tahta çıkma gününün (cülûs)

²¹ Âlemgirin buyruğu üzerine kalabalık bir fakih heyetince yazılmış esbabı mucibeli büyük bir fetvalar koleksiyonunu.

²² Ahkâm-ı Âlemgiriye « Anectodes of Aurengzib » adıyla İngilizceye çeviren Profesör Sör C. Serkar bu « ahkâmı » çevirirken hem Hindu hem de Müslümanların öldürüldüğünü metinde açıkça yazılı olduğunu unutarak ona « Hindu esirlerin idamı » diye bir başlık koymuştur.

yıl dönümünde birçok eğlence arasında fil dövüşleri de yaptırılmakta idi. Padişahın üç büyük oğlu Dara, Şüca ve Evrengzib (14 yaşında idi) atları üzerinde dövüşü yakından seyrediyorlardı. Birdenbire fillerden biri karşısındaki fili bırakıp Evrengzibe saldırır, o çocuk olmakla birlikte kaçmaz, atı geri dönsün bırakmaz ve fili karşılayıp elindeki mızrakla onu yaralar, kuduran fil hortumiyle atı devirir ve üzerine edilen ateşlere aldırış etmiyerek Evrengzibe saldırır, o da kaçmayıp kılıcını çeker ve vuruşma durumu alır; o anda öbür fil gelip düşmanı olan file çatar, böylelikle Evrengzib kurtulur. Şah Cihanın yanına varınca o oğluna der ki: “baba ²³ Allaha şükür iş hayr ile geçti, Allah göstermesin iş başka türlü olsaydı ne rüsvalık (rezalet) olurdu?.. Evrengzib selâm verdikten sonra der ki: “eğer iş başka türlü olsaydı, rüsvalık olmazdı, rüsvalık kardeşlerimin yaptığında idi.

“Padişahların perde örtücüsüdür (perdecisi) ölümdür ²⁴.. “Bunda ne rüsvalık vardır?..” ²⁵.

Bu vuruşma sırasında Şüca kardeşinin yardımına koşmuş, mızrağıyla file vurmuş; ancak ürküp geriliyen atı onu yere atmıştı; Daranın hiç sözü geçmeyişine göre o ya kımıldamamış, yahut da kaçmıştır; Evrengzib’in sözü en çok ona taşır; belki de, patırdı ve toz arasında Şüca’nın yaptığını görmemiş ve dolayısıyla her iki ağabeysine taş atmıştı.

2. Ekberabat’da (Agra) Dara Şükûn için yeni bir ev yapmıştı; O, babası Şah Cihana ve üç kardeşine orada ziyafet verir (1644); sıcaklık dolayısıyla ırmak kıyısında bir mahzen yapılmıştı ²⁶ ve orası adam boyunda Halep aynalariyle süslenmişti. Dara, babasını ve üç kardeşini orasını görmeye götürür, Evrengzib içeri girmez ve kapının dışında oturur, Dara onun bu durumu dolayısıyla babasına göz işareti yapar, Şah Cihan Evrengzibe der ki: “Baba, her ne kadar sizi âlim ve derviş sıfatlı biliyorsak da mertebelerin muhafazası da zaruridir.

²³ Hindistan Türkleri ve onlardan alarak Kuzey Hindistan halkı çok yerde bu sözü, « cicim », « yavrum » gibi anlamlarda kullanmaktadırlar.

²⁴ برده پوش پادشاهان مرگ است

²⁵ Ahkâm-ı Âlemğiri; ahkâm 1. — keza bak Padişahname C. I., K. I. S. 489 - 493.

²⁶ Sıcak yaz günlerinde bu gibi yerlerde oturmak göreneği vardır.

“Mertebelerin korunulmaması zındıklıktır²⁷,”

“Ne lüzum vardır ki halkın geçtiği yol üzerinde oturasınız ve küçük kardeşinizden (Murat Bahş) aşağıda olasınız,?”

Evrengzib der ki: “Bu biçim oturduğumun sebebini arz edeceğim.,”

Az sonra Evrengzib cemaatla öğle namazını kılmak için kalkar ve izin almadan kendi evine döner. Bunun üzerine Şah Cihan onun Derbara²⁸ gelmesini yasak eder; bu yasak yedi ay sürer; bu müddet geçtikten sonra Şah Cihan, “Beyim Sahip,,’e (kızı Cihan Ara Beyim,, Evrengzib’in evine gidip ondan o günkü davranışının sebebini sormasını buyurur. Evrengzib de ablasına şu yolda karşılıklıta bulunur:

Dara tek kapulu mahzen işini kasten düzenlemiş olabilirdi, eğer babamızı ve biz üç kardeşini oraya soktuktan sonra kendisi ziyafet işleri için dışarı çıkıp kapıyı kapattıysaydı iş tamam olurdu (yani kendisi tahtı ele geçirebilirdi); yok bu işi düşüncesizlik dolayısıyla yapmışsa aklıma öyle geldi ki Dara içerde iken kapıyı beklemek ödevini ben göreyim (yani hanedana karşı her hangi bir yabancica yapılacak bir kötülüğü önlemek için dışarıda bekliyeyim). Ancak Padişah bu işi görmeme engel oldu.

Şah Cihan bunu öğrenince Evrengzibi çağırır ve onu affeder. Evrengzib Veziri Âzam (Başbakan) Sadullah Han’a der ki her ne biçimde olursa olsun beni Padişah’tan uzaklaştır, çünkü benden uyku ve rahat kaçtı. Dekkene Subedar (Vali) yapılır²⁹.

3. Dara Şühüh beylerin bazılarına düşmanlık ve bazılarına da kibir³⁰ taslarmış. Evrengzib ise bunun tam tersine olarak onları çok okşarmış ve onlara yazdığında gönüllerini alıcı sözler kullanır ve lakaplar takarmış; onlar da Evrengzibe içten bağlanırlarmış. Şah Cihan bu durumdan çok acı duymakta imiş; ileride büyük oğlunun durumunun kötü olacağını sezdiğinden ona birçok öğüt-

²⁷ گزر حفظ مراتب نسکین ز ندیق

²⁸ Fransızca « cour » un karşılığı; hem sarayı hem de padişahın kabul merasimini ifade eder.

²⁹ Ahkâm-ı Âlemgir; ahkâm 2. Burada bir yanlışlık vardır, o ana kadar Dekken valisi idi, bu olaydan sonra Gücereta vali yapılır. Ahkâm-ı Âlemgirin saltanatının son yıllarında yazıldığından böyle tektük yanlışlıkları kapsamaktadır, ancak bu hikâye Şah Cihanın çocukları arasındaki genel tinsel (mânevi) durumu oldukça aydınlatmaktadır.

³⁰ عجز

ler verir, fakat bunlar bir işe yaramazmış. Bunun üzerine Evrengzibin beylere karşı davranışını değiştirmek ister tâ ki onlar ilerde onu korumaktan vazgeçsinler, bu amaçla ona kendi eliyle şu yolda bir yazı yollar: “Baba, sultan ve onun oğulları için yüksek emekli ve yaradılışlı (bülent himmet ve âli fitrat) olmak gerektir, duyuldu ki siz benim adamlarıma karşı çok alçaklık (pesti) gösteriyorsunuz. Eğer bunu ilerisini düşünerek yapıyorsanız işler “Takdir,, e (Allahın buyruğuna) bağlıdır, bu alçalmalardan bir şey kazanılmaz.,,

Evrengzib, karşılığında babasını koltuklıyan birkaç sözden sonra şunları der :

“... Dilediğini yükseltmek ve dilediğini alçaltmak,,³¹ ancak kulların sahibi ve toprak ve kentlerin yaratıcısının takdirine bağlıdır. Bu bendeniz, söyleyicisi (ravi) Malik oğlu Enes olan, Allah ondan razı olsun, şu gerçek “Hadıs,, gereğince davranıyor: “kim ki nefsinin alçaltırsa Allah onu aziz kılar,,³² ve kalbleri kırmayı günahların en büyüğü ve ayıpların en çirkinini³³ biliyor, ve keramete tercüman olan kaleminden çıkanları (yani Şah Cihanın yazdıklarının doğruluğunu) bir an inkâr etmiyor, ancak çok iyi biliyor ki :

“... Vesvas şeytan, ki insanların göğsüne vesvese koyar, ister cinlerden olsun ister insanlardan,,³⁴ buyurulmuştur,,

Bundan sonra Evrengzib yazısını şu beyitle bitirmektedir:³⁵

“Söz arz etmen günah özcünden başka,,

“Yüzü siyah, yazısı siyah olan benim suçumu bağışla,,³⁶

Görüldüğü gibi Evrengzib Âlemgir bir sürü ayet, hadis ve şiirle bir yandan babasına kafa tutmakta öbür yandan da ağabeyesine biteviye taş atmaktadır.

4. 1649 da Safevi Türkmenler bir baskınla Kandaharı kuşatıp almışlardı. Gürkaniler (Timur oğulları) üç kere onu geri alma-

³¹ تعز من تشاء و تبرئ من تشاء bir parça 26 ncı ayetinden 31

³² من اذل نفسه اعز الله

³³ اذنب ذنوب و افحش عيوب

³⁴ Nas suresinin 3 üncü ayetinin sonu ile son iki ayeti : وسواس الخناس الذى يوسوس فى صدور الناس من الجنة والناس

³⁵ زبان عرض ندارم بغير عذر گناه

³⁶ به بخش جرم من رو سياه و نامه سياه

³⁶ Ahkâm-ı Âlemgiri (ahkâm 3)

ya uğraşırlarsa da bunu başaramazlar. İlk iki seferi Evrengzib yapar. Birincisinde (1649) kent ve kurganı geri alamaz çünkü ordusu bir kuşatma için değil kuşatılmış Kandahara Türkmenlerin eline düşmeden yardım etmek için düzenlenmiş; ancak kent'in çabuk düşmesi dolayısıyla vaktinde yetişememiş idi. İkincisinde (1652) Gürkani topçusunun yeteneksizliği görülür, çünkü onların topları bir türlü Kandahar duvarlarında gedik açamazlar; Şah Cihan da bu olmadan saidırı iznini vermez ve orduyu geri çeker. Bunun üzerine işin suçu Evrengzibe yüklenilir; o komutanlıktan çıkarılır, yeniden Dekken'e Subedar (Vali) yapılır ve Kandaharı geri alma ödevi daha büyük bir ordu ve daha çok sayı ve çapta toplarla Dara'ya verilir; bu iş dolayısıyla sarayda ve Daranın adamları arasında Evrengzibin yeteneksizliği ve ağabeyinin üstünlüğü üzerinde can sıkıcı ve yürek kırıcı pek çok söz söylenir; bu da iki kardeşin arasını daha çok açar; ancak Dara da Kandaharı alamayınca bütün bu sözler ona karşı çevrilmiş olur ve bu olay aradaki sevişmemezliği ve çekememezliği daha da artırır.

5. Evrengzibin ikinci Dekken valiliği sırasında (1653-57) da Dara ona her türlü güçlüğü çıkarmaktan geri kalmaz ve Evrengzib babasından gelen her acı yazı veya buyruğu Dara'dan bilir.

1657 Yılında Şah Cihanın hastalanıp oğulları arasında taht savaşı başlamadan az önce Dekken valisi olarak Adilşahi devletine karşı savaşan ve işbu devletin başkent olan Bicapur'u örten kurganları düşürüp başkent yolunu kendine açmış olan Evrengzib Âlemgir babası Şah Cihandan durmak ve barış yapmak buyruğunu alır. Bunda ana etken (âmil) Dara'nın kıskançlığı olmuş ve esasen o Evrengzib'in yardımına gidecek bey ve birliklerin bir kısmını da alıkoymuştu.³⁷

* * *

Tâ çocukluğundan beri Evrengzibie bu kadar karşıt yaşamış olan Dara Şükûh'un nasıl bir adam olduğunu gözden geçirelim.

Şah Cihan onu çok sevdiği için yanından hiç ayırmak istemezdi; kurala uymak için o Allahabat ve Pencaba Subedar (vali)

³⁷ Âlemgirname s. 29 ve 83. Âlemgirin doğrudan doğruya buyruğu altında yazılan bu eserdeki savlama (iddia), Akil Han Razi'nin Zafername-i Âlemgiri' sinde ve Âdab-ı Âlemgiri v. s. eserlerde de bulunur. (Bak : Serkar C. I-II, S. 250).

olarak atamış ise de oralarda edimsel olarak pek az çalışmış, oralarını çok zaman vekilleriyle idare etmiş ve hemen bütün vaktini babasının sarayında geçirmişti; dolayısıyla idare ve askerlik işlerinde görgü kazanamamıştı. Ancak Evrengzib Âlemğir iki defa Kandaharı kuşatıp alamayınca Dara Şükûh, üçüncü sefere kendisinin başbuğ yapılmasını babasından ister ve yapılır, pek büyük bir ordu ile Kandahara yürür³⁸; işbu kurganı beş ay kuşatır, bir sürü saldırıda bulunur, büyülere ve cinlere de başvurur³⁹; yanında birtakım "gaipten haber vericiler,, de vardır. Sonda gülle ve barutu bitince ve kış gelince babasından geri dönmek buyruğunu alır. Halbuki kuşatma sırasında adamlarına "Bizi Muhammed Evrengzib sanmayınız ki o iki defa bu kaleyi alamadan geri dönmüştür,, yolunda sözler söyleye durmuş⁴⁰ ve küçük kardeşine karşı beslemekte olduğu duygu ve düşünceleri açığa vurmuştu.

Görüldüğü gibi Dara Şükûh'un şehzadeligi siyasal ve askerî bakımdan sönük ve başarısızdır; belirtili bir düşüncesi de Evrengzib Âlemğiri çekememesidir; şimdi onun dinî bilgi alanındaki uğraşlarına geçeceğiz.

İlk eseri olan "Sefinet-ül-Evliya,, yı 25 yaşında iken yazmıştır (1639 sonu). Peygamber, onun soyu sopy ve eshabı da içinde olmak üzere 411 evliya, şeyh v. s. nin hal tercümelerini (doğum ve ölüm tarihleri, gömülü oldukları yerler v. s.) kapsar, Dara bunu "Nefahat-ül-Üns,, ve benzerleri eserlerin eksiklerini doldurmak için yazmıştır. Orada kendine Hanefî ve Kadirî demektedir.

"Sekinet-ül-Evliya,, adlı ikinci eserini 28 yaşında iken yazmıştır (1642-43); bunda "Lisanullah denilen Miyan Mir veya Miyan Civ'in ve başta kendi pir ve mürşidi Molla Şah olmak üzere onun başlıca müritlerinin hal tercümelerinden bahsetmektedir. Molla Şah, Darayı Kadirî tarikatına sokan "Pir,, dir.

Bu eser Dara'nın içinî açığa vurmaktadır; orada sufilikle ilgili

³⁸ Müntehab-ül - Lübaba göre (C. I, S. 716) 70,000 atlı, 5000 topçu, 3,000 ahadî (bir türlü seçme er), 10,000 yaya bendukçi (fitilli tüfekçi) 6,000 kazma ve baltacı ve pek çok top ve silâh: 10 milyon rupi (bir milyon altın lira kadar) kendisine verilir.

³⁹ Müntehab-ül-Lübaba göre (C. I, S. 723); Yazar Hâfi Han bunları anlatırken Dara Şükûh'un «Sade levhi» sinden yani saflık ve akılsızlığından bahsetmektedir.

⁴⁰ Keza c. I, s. 720 ve 726.

birçok sorumlular ele alınmaktadır, bundan başka Dara'nın anlatıldığına göre;

a) Miyan Mir ile ilk görüşmesi üzerine 4 aydır çektiği bir hastalık derhal iyileşir.

b) 3 üncü görüşmesinde Dara elleriyle Miyan Mir'in ayaklarını tutar ve bu ona "Esrar-ı İlâhiye,, kapısını açar; Mir, Daranın kendi "hayat,, ve "rüyeti,, olduğunu söyler.

c) Dara ondan "Müşahede,, (Allahı görmek) dersleri alır.

d) Dara'nın asıl "Pir,, i olan Molla Şah (ki Miyan Mir'in mürididir) ona bir gün Kadiri tarikatındaki, uzun zaman nefes almamak idmanının çok güç olduğunu ve öbür tarikatlarda bulunmadığını söyler, Dara da bu idmana koyulur ve işi o kadar ileri götürür ki bütün bir geceyi, ister uzun ister kısa olsun, yalnız iki nefes alışla geçirebilecek duruma gelir (!) ; Dara'nın yazdığına göre bunu yaparken kendini bu dünyadan gidiyor sanmakta imiş.

Bütün bunlar on yıl kadar sonra Kandaharı, büyü yaparak ve "cin,,lerin yardımını sağlayarak almayı uman adamdan beklenilecek işlerdir; Müntahab-ül-Lübab yazarı Hâfi Han'ın bu iş dolayısıyla "Sade Levh,, sözünü kullanması ise o devirde bile bu gibi işlerin saçmalığının anlaşıldığını gösterir.

Yine bu eserden anlaşıldığına göre Molla Şah, Darayı Kadiri tarikatını Hindistanda yaymak için bir alet saymış, ondan "mürit,,lerini "irşat,, etmesini istemiş, Dara'nın danıştığı ulema ise ona bunu yaymaması öğüdünü vermişler, ancak Kuran'dan yaptığı bir tefeül (Kuranın herhangi bir sahifesini açıp ilk veya daha önceden kararlaştırılmış bir sıradaki ayeti okumak ve ondan düşünülen iş hakkında hüküm çıkarmak) ondan yana çıkmış, v.s.

Molla Şahın Dara için yazdığı bir gazel aşağıdadır:

« Birinci ve İkinci Sahibkıran (Büyük Timur ve Şah Cihan)
haşmet sahibidirler.

« Bizim Dara Şükûh (ise) oldu gönüllerin Sahibkıranı.

« Nihayet o, bu dünyadan iki âlemin metanı.

« Gönül dükkânının metanından kendi eline geçirdi.,⁴¹

41 صاحبقران اول و ثانی قرین حشمت اند
دارا شکوه ماشده صاحبقران دل
آخر زکائیات متاع دوکون را
کرد او بدست خود زمناغ دکان دل

Dara'nın 3 üncü eseri "Risale-i Hak Nüma,, dir; 31 yaşında iken 1646 da bitirilmiştir, bunda mânevi gelişmenin yani "Erme,, nin, türlü derecelerini anlatmakta ve bu eserinin ancak bir "Pir,, in "Yari,, olanlarca okunulup anlaşılabilceğini söylemektedir. İlâhi ilham. "Tevhit,, ve "İrfan,, kapılarının bu "Fakir,, e (Daranın kendisi) bir şehzade olmasına rağmen açılmış olmasının Allah'ın her beğendiğini yükseltip kendine çekebileceğine bir kanıt (delil) olduğunu da ileri sürmektedir.

4 üncü eseri "Şathiyat,,⁴² veya "Hasenat-ül-Ârifin,, dir. Onu 38 yaşında iken 1653 te bitirmiştir, orada sufilerin vecde geldikleri sıradaki sözlerini toplamıştır, bunlar arasında "Ehli Sünnet,, in inanlarına uymıyanlar da vardır.

Dara girişinde demektedir ki:

"Ehli tarikatın elde dolaşan kitaplarını yeter bulmamaya başladım ve vecde geldiğim sıralarda en ulu hakikatı ifade eden sözler söylemeye koyuldum; kıt bilgileri dolayısıyla kötü özlü bazı kimseler bana ta'n etmeye ve "ilhat,, isnadeylemeye koyuldular. Bana öyle geldi ki İsa'nınki yerine Deccal'ın, Musa'nınki yerine Firavun'un ve Muhammed'inki yerine Ebu Cehl'in kafasını taşıyanları ikna için yüksek ruhlulu kutsal uzkişilerin sözlerini kanıt olarak Şathiyat adı altında toplamak uygun olacaktır.,,

Görüldüğü gibi Darayı 1653 yılında artık "ilhat,, ile, yani doğru inandan döneklilikle, suçlandırmaya başlayanlar olmuştur. Yine bu eserde Dara'nın Hinduluğa eyginlik göstermeğe başladığı belirmektedir, çünkü orada bir Hindu "Fakir,, i olan Baba Lal'in: "Hakikat hiçbir dinin inhisarında değildir,, sözünü nakletmektedir.

Dara'nın 5 inci eseri "Mecma-ül-Bahreyn,, yani "iki denizin buluştuğu yer,, dir. Onu 42 yaşında iken 1655 te yazmıştır. Bu eserde Dara'nın açıktan açığa bazı yeni yollara girdiği görülmektedir. Kamutanrıci (Vücutiye'ci-Panthéistique) bir anlayışla İslâm ve Hindu dinlerinin, aynı şey veya biribirine pek yakın şeyler olduğunu tanıtmaya (ispat) çalışmaktadır: bunun için elden geldiği kadar Ayet ve Hadise, bunlar olamayınca Sufilerin sözlerine dayanmaktadır. Aynı zamanda Ekber'in dinî siyasasına kaymak istediği de sezilmektedir, ancak sırf din bakımından İslâm ve

⁴² شطحیات yüksek zevkli şakalar.

Hindu dinlerini birbirine benzetme işinde bu eser Ekber'in söylemiş olduklarından çok ilerigitmektedir. Eserde göze çarpan bir yön de "Küfr", kelimesinin bir hakaret gibi değil "İslâm"ın bir eşi, acun terazisinin ikinci bir kefesi gibi kullanılagelişidir.

Girişin önemli parçaları aşağıdadır :

Besmele

« Onun (Allahın) adına ki onun adı yoktur
« Herhangi adla çağırırsanız başını kaldırır ⁴³

" Pek çok hamd o "Tek,, e ki eşsiz ve örneksiz güzel yüzünde birbirinin karşılığı olan Küfür ve İslâm zülfünü (yüzün iki yanından sarkan saç) göstermektedir ve onlardan hiçbirini güzel yüzüne veya yanağına (ruh) perde yapmamıştır.

« Küfür ve İslâm Onun (Allahın) yolunda seğırtmektedir.
« Tek'tir, ortağı yoktur diye bağrışarak ⁴⁴

⁴³ Hakîm Senai حکیم سنائی Gaznevinin «Hadikat-ül-Hakikatinden alınmış bir beyit :

بشام آنکه او نامی ندارد   بهر نامی که خوانی سر بر آرد

Dara Şükûh'un da bu yolda bir rûbai'si vardır :

يك ذره ندیدیم زخو رشید جدا   هر قطره آب هست عین دریا
حق را بچه نام گس بتواند خواندن   هر نام که هست هست از اسماء خدا

Bir zerre görmedik ki güneşten ayrı olsun

Her su damlası denizin kendisidir

«Hak» ne adla çağrılabilir

Her ad ki vardır, Allahın adlarından biridir.

⁴⁴ Ekber'in Keşmir'de hem Müslüman hem de Hindular için yaptırmış olduğu bir imarete Ebul-Fadl Allami tarafından yazdırılan beyt. (Derbar-ı Ekberî S. 492).

كفر و اسلام در رهش بویان
وحده لا شريك له گویان

Burada Ekberin İslâm ve Hindu dinlerini yakınlaştırmak için giriştiği uğraş yolunda Ebul-Fadl Allaminin bir yakıştırmasını görüyoruz; çünkü bu beyit yukarıda adı geçen ünlü Sufi Gazneli Hakîm Ebul-Mecd Mecdüd Senai'nin «Hadikat-ül-Hakikat» ında şu biçimdedir. (Baştan 12 nci beyit):

كفر و دین هر دودر رعت بویان
وحده لا شريك له گویان

«Küfür ve dinin her ikisi Senin (Allahın) yolunda seğırtmektedir».

«Tek'tir ortağı yoktur diye bağrışarak»

Bu biçimde «Küfr» daha çok dinsizlik anlamına kaçır; Ebul-Fadl'ın bu beyte

“Her şeyde O görünür, ve her şey Ondandır, ilk cilveger (tecelli eden) Odur, sonuncusu da odur ve ondan başka varlık yoktur.

- « Komşu ve arkadaş ve yoldaş hep Odur
- « Dilencinin paçavrasında ve Şahın atlasında hep Odur
- « Büyüklerin encümeninde ve toplanılan gizli odada
- « Billâhi hep Odur, yine Billâhi hep Odur⁴⁵

“Peygambere, Âl'ına ve Eshabına dua... kedersiz ve sıkıntısız *Fakir* Muhammet Dara Sükûh der ki: Gerçeklikler gerçeğini (Hakikat-ül-hakayik) kavradıktan ve *Hak* üzere olan Sufilik mezhebinin remz ve inceliklerini inceledikten ve bu büyük armağandan (atiye-i üzma) feyz aldıktan sonra Hint tektanrıcılarının (müvehhidan - monotheistes) özünü (meşrep) anlamak istedi; ve bu kavmin inceleyicileri (muhakkikan) ve onların olgunları (kâmilan) ile ki idman (riyazet), anlayış ve kavrayış'ın sonuna ve tasavvuf ve Allahı anlamanın (bulmanın: Hüda yabi) en yüksek derecesine varmışlardı, birçok görüşme ve konuşmalarda bulundu; yalnız sözlerde başkalık buldu, gerçeği veya Tanrıyı (Hak'kı) tanımakta başkalık görmedi; bu yüzden iki yanın da sözlerini karşılaştırdı ve bu sözlerinin bazılarını ki -*Hak* arayıcıları için onları bilmek zaruri ve çok faydalıdır- birleştirdi ve bu risaleyi tertibetti. Bu (risale) *Hak* tanıyan iki taife'nin (Müslüman ve Hindu) hakayik ve

verdiği biçimde ise anlam biraz zorlanılırsa «Küfr» İslâm'ın bir karşılığı olarak «Hindu dini» anlamına çekilebilir.

Gerek Ebul-Fadl gerek Dara Şükûh, Hakîm Senai'nin ününden asılanmak istemişlerdir. Bu sufi ve şaire ilhat isnadedildiği vakit Bağdat hilâfet makamınca doğru inan sahibi olduğuna dair bir fetva çıkarılmıştı. Kendisi başlıca yazılarını Gazne Sultanı Sevüktekin oğlu Mahmudun 4 üncü göbekten torunu Behram Şahın saltanatı sırasında (1118-1152) yazmıştır.

⁴⁵ Mevlâna Abdürrahman Câmî'nin bir rûba'isi :

همسایه و همشین و همره همه اوست
 در دلک گداو اطلس شه همه اوست
 در انجمن فرق و نهائخانه جمع
 با لله همه اوست ، ثم با لله همه اوست

Son iki mısraın tercümesinde daha tasavvufi bir anlam aranılırsa şu da denilebilir :

Eşyanın biribirinden ayrı ve toplu bulunduğu her iki vücut mertebesinde de onun adına tekrar tekrar kasem ederim ki hep Odur, hep O». Bu biçim Bay Necati Lûgal'indir.

bilgilerinin dergisi olduğu için ona "Tasavvuf insaftır, ve tasavvuf külfetlerin bir yana bırakılmasıdır,"⁴⁶ ulular sözü gereğince *Mecma-ül-Bahreyn*⁴⁷ adını verdi. Her kim de insaf varsa ve her kim anlayış sahibi ise bu işlerin incelenmesi için ne kadar derine gitmek gerektiğini kestirir, eyi anlayış sahibi kavrayıcılar bu risaleden çok hazzedeceklerdir, ve iki yan'ın (Müslüman ve Hindu) kıt anlayışlı olanları bunun faydalarından pay edinmeyeceklerdir. Bu incelemeyi kendi buluşuma uygun olarak kendi zevkim ve ev halkım için yazdım ve benim her iki kavmin aşağı tabakası ile (avam) işim yoktur. Hoca Abdullah Ahrari - sıraları kutsal olsun - buyurmuştu ki: "eğer bilirim ki hata ile dolu bir kâfir tektanrıcılık türküsünü söylüyor; gider onu ondan dinlerim ve minnettâr olurum. İstiane ve tevfiğ Allahtandır.,"

Dara'nın bu eseri üzerinde doha çok durmuyacağız; onun biteviye Ayet ve Hadisleri Hindu kitaplarının türlü parçalarıyla karşılaştırması sofu Müslümanları kızdıracak özde idi, bundan başka *Veda* için (ona Bid demektir) *Kitabı Asumani* (gökten inme kitap) demekte (*Beyan-ı Anasır S. 5*); *Beyan-ı Ruyet* bölümünde de (S. 20) bu düşünceyi berkitmekte ve şöyle demektir:

"Ulu Tanrıyı görmeye (*Ruyet*) Hint tektanrıcıları *Saçatkâr* (Saksatkara) yani "Tanrıyı baş gözü ile görmek," derler. Bilesin ki dünya ve ahirette Ulu Tanrıyı zahir ve batın göziyle görmek işinde peygamber ve evliyadan hiçbiri duruksamamıştır (teredüdetmemiştir) ve bütün Ehli Kitap ve her milletin olgun ve bilginleri bu işe inan etmişlerdir, ister *Ehli Kuran*, ister *Ehli Veda* (Bid) ister *Ehli Tevrat* olsun,,"

"*Beyanı Sıfatı Allahu Taala*," bölümünde (S. 11), Hindularca kâh mabut kâh tanrılığın bazı sıfatlarının tecellisi gibi gösterilen Brahma, Vişnu ve Mahesvara'yı pek zoraki bir biçimde İslâm'daki meleklerden Cebraîl, Mikâil ve İsrâfil ile bir, yani aynı uzkişiler gibi göstermektedir.

Bunlar ve benzerleri yazılar sofu Müslümanlara, Darayı "tekdir," için yeter silâh vermekte idi.

Dara 6 ncı eser olarak Hindu dini kitaplarından Upanişat'ların⁴⁸

⁴⁶ التصوف هو الانصاف، التصوف ترك التكليف.

⁴⁷ İki denizin (Müslüman ve Hindu acunları) toplandığı yer.

⁴⁸ Hindu dinî felsefesinin ana kaynağıdır; Hindularca ilham eseri sayılırlar. Dünya ve ahiret saadetinin çok üstüne çıkmış yüksek dimağlara mahsus

bir kısmını Farsçaya çevirmiştir. Bu çeviriş 1656-7 de yani kendisi 41-42 yaşlarında iken Benares'in Hindu bilginlerinin yardımıyla yapılmıştır. Önemli olan Dara'nın yazmış olduğu "Giriş,,tir; bunda özet olarak şunları demektedir:

"Kendisi, (Dara) *Tevhit* (Tektanrıcılık) hakkında ulu sözler söylemiş olan türlü *Tarikat* ilerigelenlerini görmek ve söylediklerini dinlemek istemiş ve *Tasavvuf* üzerine yazılmış türlü eserleri okumuş ise de kocaman bir deniz olan *Tevhid*'i anlamak yolundaki iştihayı gittikçe artmış. Aklına biteviye yeni yeni sorumlular gelmiş, Allah'ın sözlerine başvurmadan bunları çözülemek imkânsız olmuş. Kuranda ve kutsal kitaplarda saklı birçok sırlar varsa da bunları tefsir etmek mümkün olamamış. Bu yüzden o (Dara), gökten inme bütün kitapları okumak istemiş, çünkü Allahın sözleri birbirini anlatır ve açıklarmış; çünkü bunlar bir yerde toplu ve özet olarak başka bir yerde de ayrıntılı olarak bulunurmuş ve ayrıntılar özeti anlamaya ve açıklamaya yararmış. *Ahd-ı Atik* ve *Ahd-i Cedidi* ve *Mezamir-i Davud*'u ve öbür yazıları okumuş, ancak onlardaki *Tevhit*'e ait yazılar çok azmış ve özet olarak verilmekte imiş ve eldeki çevirmeler de istenilen sonucu sağlamaya yarayacak biçimde değilmiş...

"Bundan sonra O (Dara) Hinduların-ki *Tevhidi* inkâr etmekte imişler-dinî eserlerini incelemiş ve görmüş ki *Veda*'lardaki *Tevhit*'i tazammun eden yazılar bir *Tevhit Denizi* olan *Upanihat* (Upanişt) larda toplanılmış ve açıklanılmış; dolayısıyla bunları (Farsçaya) olduğu gibi ve doğru olarak Hindu bilginlerinin yar-

olup insana en yüksek ve mutlak bilgiyi verir ve onu tam selâmete erdirir addolunurlar. Daha Şükûh'tan önce El-Biruni de bunları İslâm tasavvufu ile karşılaştırmayı düşünmüştür. Özet olarak Upaniştalar insanın «Atman» yani «ruh» ve «öz» ünün (insan «ben» ve «özüm» dediği vakit anladığı mefhumun), acundaki «Mutlak Kudret» aulamında alınmış «Brahman» ile aynı şey olduğunun sezilmesine ve anlaşılmasına yararlar, daha kısa olarak insanı (bunu anlamak kudretinde olan pek yüksek zekâ ve kabiliyetleri) «Erdirirler». İşbu «Mutlak Kudret» mefhumu «Tevhit» yani «Tek-tanrıcılık» sayılabilir. «Ermek» için açıklık, nefesini elden geldiği kadar kesmek ve bin bir ezaya katlanmak da bir kural gibidir.

Bu felsefenin başlıca gelişme devri milâttan önce 6 ncı ve 5 inci yüzyıllar olduğu tahmin olunmaktadır. Upaniştaların ilk Fransızca ve Lâtinceye çevrilmesi Ankötîl Döperron (Anquetil Duperron) tarafından Dara Şükûh'un işbu Farsça çevirmesinden yapılmıştır.

dımıyle çevirmiş. *Aklına gelmiş olup da bütün uğraşlarına rağmen çözülenmemiş olan herhangi bir güç sorum veya ulu düşünce Kurana uygun veya onun bir açıklaması olan ve "İlk Semavi Kitap," ve Tevhit Denizinin kaynağı bulunan bu eski eser sayesinde apacık olmuş ve Kur'anın şu ayeti bu düşünce ile Upanişatlar hakkında nazil olmuş görünüyormuş*⁴⁹.

"O Ulu bir okumadır (Kuran-ı kerim), gizli kitap içindedir, ancak temizlenmiş olanlar ona el sürebilirler, Allahtan inmiştir,"⁵⁰

"Güvenle söylenilebilir ki bu Ayet, *Mezamir-i Davud'a* (Zebur), *Tevrat'a* veya *İncile*, ne de *Levh-i Mahfuza* - çünkü "Tenzil" sözünü ona ait olamaz - işaret etmemektedir. Upanişat ise gizli bir sır olduğundan ve yukardaki Ayet'in medlulü onda bulunabileceğinden *Kitab-ı Meknuz* yani *Gizli Kitap* sözünün ona işaret olduğu muhakkaktır. İşbu *Fakir* (Dara) bu kitabın delâletiyle bilinmeyen şeyleri öğrenmiş, anlaşılmamış sorumluları anlamıştır..."

Dara, Farsça yaptığı çevirmeye *Sırr-ı Ekber* (En büyük sır) ve *Sırr-ül-Esrar* (Sırların sırrı) adını vermiştir.

Dara'nın işbu "Sırrı Ekber," in başına koyduğu giriş'ten bu eseri Kuranla bir ayarda hattâ imlediğimiz kısımlara göre ondan da üstün tuttuğu veya tutmaya eygin olduğu anlamı çıkarılabilir; bu yüzden sofu Müslümanların ona karşı ne kadar kızmış oldukları kolayca tahmin edilebilir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki hiçbir yerde Dara'nın İslâm dininden çıkıp Hindu veya başka bir dine girdiğini gösteren bir yazısı yoktur; dolayısıyla ona "Kâfir oldu," denildiği vakit bunu bazı Avrupa yazarların yaptıkları gibi harfi harfine değil bizde Cumhuriyet devrinden önceki geniş ve pek belirtili olmiyan anlamda almak daha doğru olur.

⁴⁹ İmler bizimdir.

⁵⁰ انه لقران كريم في كتيب مكنون لا يسه الا مطهرون. تنزيل من رب العالمين

«Sure-i Vaki'a», ayet 77-79.

Bütün Müslüman müfessirler ayetteki «meknun = gizli» sözünü «masun = korunmuş» ve «mahfuz = saklanmış» diye tercüme ve tefsir etmektedirler, Dara ise bunu, o ana kadar gizli kalmış diye anlamakta yani «meknun» sözünü tam anlamıyla almakta ve bundan ayetin Kuran, Mezamiri Davut, Tevrat ve İncil gibi bütün İslâm acununca bilinen kitaplara değil gizli kalmış bir kitaba işaret ettiğini ileri sürmekte; keza ayetteki «tenzil» sözü dolayısıyla bunun «Levh-i Mahfuza» ait olamayacağını çünkü bunun inmeyip gökte kaldığını ileri sürmektedir, dolayısıyla onun düşüncesine göre Ayet «Upanişat»lara işaret etmektedir.

Dara Şükûh'u başka bir yönden inceliyelim. Acaba Sufiliğe ve dinî sorumlara merak ve eygînlîği onu bu dünya ile ilgili istek ve hırslar'ın üzerine çıkarmış mıydı, yani bütün anlamıyla bir *Allah Adamı* veya bir filozof olmuş muydu; olaylar bunun aksini göstermektedir; O, dünya büyüklüklerini, para, iktidar, askerî ün, taht v. s. yi hep candan aramıştır, dolayısıyla bu dinî ve tasavvufî eserlerini, kendinde bu yolda inan ve duyguların bulunduğu da inkâr edilememekle birlikte, kısmen de Hindulardan ve Kadiri gibi tarikat erbabından yanat (tarafdar) kazanmak amacıyla ve dolayısıyla ilerdeki saltanatını düşünerek yapmış olduğu aklı gelmektedir.

Dara'nın dünya hırslarını beslediğini ve çok kere onların gerektirdiği küçüklüklerden kaçınmadığını gösteren birkaç olayı aşağıya koyacağız:

1. 1641 yılında (yani *Sefinet-ül-Evliya*'yı yazışından iki yıl sonra ve *Sekinet-ül-Evliya*'yı yazışından 1 yıl önce) Safevî şahlarından Safi'nin Kandaharî almak için Horasana bir ordu gönderdiği duyulunca Şah Cihan o yöne gidip işbu kenti korumak için savaşmayı düşünür; bunu öğrenince *Müntaab-ül-Lübaba* göre (c. I. s. 589):

“Padişahzade Dara Şükûh iltimas eder ki *Hazret* (Şah Cihan) devlet içinde (keyfini bozmıyarak) Lahor Dar-üs-Saltana'sında rahatcana otursun, *Kızılbaş-ı bed maaş* sorumlunu çözülmek ve Şah Safi'nin şerrini defetmek işi,, kendisine bıraksın. Bu dileği kabul edilir ve buyruğu altına büyük bir ordu verilir. Az sonra öğrenilir ki Şah Safi ölmüş ve yerine çocuk olan oğlu 2nci Abbas geçmiştir. Bunu duyunca Dara Şükûh elindeki kocaman ordu ve pek büyük sayıda topla hemen Horasan Ülkesini ele geçirmek için ilerlemek ister ve bunu babasına yazar; Şah Cihan karşılık olarak der ki: “Babasını kaybetmiş ve henüz Saltanata alışmamış çocuğun başına iş çıkarmak eyi yol tutmuş padişahlara yakışmaz; çabuk yanıma geliniz çünkü o sevgili oğlumu (Dara) görmekten duyacağım gönül açıcı lezzet yedi iklimi teshirden duyacağımdan üstündür.,,

Burada Sufilere yakışacak düşünce, ister içten olsun ister olmasın, Şah Cihaninkidir. Dara'nın tasarısı ise felsefî bakımdan ancak haris bir fırsat düşkününe yakışır.

2. 1653 yılında yani 5 inci eseri olan Upaniŝatların çevirmesini *Sırr-ı Ekber* veya *Sır-ül-Esrar* adıyla çıkarmadan öz önce Kandahar kurganının geri alınma işinin kendisine verilmesini, yukarda daha ayrıntılı olarak anlattığımız gibi, babasından istemiş ve sefer sırasında biteviye küçük kardeşi Âlemgir'i kıracak sözler söyleyerek hiç de mutasavvuf ruhu taşımadığını yeniden göstermiştir.

3. Ahkâmı Âlemgiri'ye göre Dara'nın babasının beylerine karşı eyi davranmadığını ve babasının buna canı sıkıldığını yukarda görmüştük. Müntahab-ül-Lüpab'dan (C. I, S. 581-2) öyle anlaşılıyor ki Dara babası yanında çok sözü geçenleri çekemekte imiş; işbu eser bunu Vezir-i Kül (Başbakan) Sadullah Han hakkında yazmaktadır, Ahkâmı Âlemgiri'de, Dara'nın kırdığı ve gücendirdiği birkaç büyüğün adı arasına Sadullah Han'ını de koymaktadır.

4. Dara'ya babasınca verilen rütbe ve para her türlü sınırları aşmıştır; şehzadeler arasında taht kavgası başladığı yılda 60,000 atlı komutanı yapılmış ve yıllık aldığı para 20 milyon rupi'ye (2 milyon altın lira kadar) yaklaşmıştı; o gerçekten derviş huylu bir sufi olsaydı ve bu gibi şeylerden hoşlanmasaydı herhalde bunlar ona verilmezdi.

5. 1657 de Şah Cihan'ın ağır hastalanması üzerine, onun ölmüş olduğu ve yanında bulunan Dara'nın kendisinin rahat tahta oturmasını sağlamak üzere bu ölümü gizlediği inanı yayılmış ve Dara yanlış ve beceriksizce davranışlarıyla bu inanın gelişmesine yol açmıştı. Bu durum karşısında birer Sube (vilâyet) başında bulunan öbür üç kardeş Bengal'da Şüca, Dekkende Evrengzib Âlemgir ve Gücerat'ta Murat Bahş taht kavgasına kalkıştıkları ve Agra'ya yürüdükleri vakit Şah Cihan ve birçok bey onlara karşı ordu göndermektense ana ordunun elde tutulması, şehzadeler Agra'ya gelince onların ve buyrukları altındaki beylerin Şah Cihanca kabul edilip okşanması ve beylerin bir kısmı başkent'te alıkonularak şehzadelerin azalmış bir kuvvetle vilâyetlerine geri gönderilmesi yönüne gitmek istemişlerdi. Bu düşünceye karşın olarak her ne olursa olsun ana orduyu kullanarak ve onun başına geçerek savaşmakta direnen Derviş ve "Fakir," geçinen Dara Şükûh olacaktır ;⁵¹ O, işbu ana ordu ile bozulunca, Şah

⁵¹ Âlemgirname S. 84-85, Müntehab-ül-Lübab C. II, S. 21.

Cihan da kendini korumak olabirliği elden gitmiş olarak Evrengzib'in elinde bir tutsak (esir) olacaktır.

Dara Şükûh'un aşağıdaki beyti onun bu davranışları ışığı altında okunmalıdır :

« Saltanat kolaydır kendini fakr ile tanıştır.

« Damla ancak denize varınca (onunla karışınca) inci olur » ⁵².

Dara Şükûh'un tuttuğu siyasanın bir yönü de, dinî bakımdan olduğu gibi, siyasal ve özel bakımdan da Hinduları kazanmaya çalışmasıdır. Müslüman beylere karşı nasıl aksi davrandığını yukarıda ona çağdaş olan iki eserden gördük.

Hindu beylere karşı, ki birçoğu Raca ve Maharacadırlar, davranışının büsbütün başka olduğunu gösteren kanıtları Prof. Sör C. Serkar vermektedir (c. II. s. 274-5). Ceypur devlet hazinesi evrakında bulunan Dara Şükûhca, Raca Cey Singh'e yazılmış mektuplara göre işbu şehzade sözü geçen Raca'yı kazanmak için biteviye çalışmış ona gönül alıcı yazılar yazadurmuş, armağanlar yollamış, her yazısında sağlığını sormuş hattâ o sırada bir çocuk olan oğlu Süleyman Şükûha da Racaya selâmlar göndertmiştir.

1635 de işbu Racaya yolladığı bir mektupta : "Racputları ayrıca sevdiğini, padişah'ın sarayında onların iş ve asılarını (menfaatlerini) biteviye götüğünün ve koruduğunun onlarca bilindiğini,, yazmaktadır. Dara Hindulara dostluğunu onların mâbetlerine armağanlar yaparak da göstermektedir. Hinduluğun Kudus'ü sayılan Matura'da ünlü Keşav Bay mâbedine oyma taştan bir parmaklık armağan etmişti ⁵³.

Dara'nın Racputlara güveni o kadar büyüktür ki kardeşleriyle taht savaşı sırasında yukarıda anlatıldığı gibi bir barış ve anlaşma yolu bulmak gerektiği yolunda öğüt veren babasının beylerine, onlar kendisiyle birlikte savaşa gelmeseler bile yalnız Raca Çatra Sal Hada ⁵⁴ nın adamlarıyla yani Racputların bir kısmıyla Evreng-

52 سلطنت سهل است خودرا آشنای فترکن قطره تادریا تواند شد چراگو هر شود.

İlk mısra' :

Saltanat kolaydır «Fakir» ol

diye de çevrilebilir ; burada «Fakir» dinî önder anlamındadır.

53 Serkar C. III, S. 293. Racputlar, çok vuruşkan bir Hindu ulusudur.

54 Racput Racalarından ; Hada veya Hara Racputların bir koludur.

zibin adamlarını tavşanlar gibi kaçıracağını söyler; bu "Turani ve İranileri,, (yani sünni ve şii Türkleri) kendisinden soğutur⁵⁵.

* * *

Özet olarak yeteneksiz (kabiliyetsiz) ve haris olan Dara Şükûh kendine dayanak olarak bir yandan Müslümanlar arasında sufileri ve hele Kadiri tarikatından olanları ve öbür yandan da Hinduları ve hele onların en vuruşkan kısımlarından biri olan Racputları seçmiştir; Hindu dinine gösterdiği eyginlik sofu Müslümanları ona düşman kılmış, Racputlara gösterdiği eyginlik ve Türk Beylerine karşı sert davranışı Türk bey ve askerlerini kendisinden soğutmuştur.

Evrengezibin İslâm dinine içten bağlılığından şüphe ettirecek bir sebep yoktur; ancak büyük ağabeyi ve başlıca taht önürdeşi (rakîp) Dara Şükûh'un bu durumu onu bir kat daha sofu Müslümanlara ve Turan ve İran Türklerine sarılmaya ve onlarla iş birliği yapmaya kışkırtan bir yöndü; kolayca kabul edilebilir ki onun, Müslümanlığın kahramanı ve Türklerin önderi gibi davranmasında kendi içten inanları kadar ağabeyinin takınmış olduğu durumun da etkisi (tesiri) olmuştur.

Dara taht için yapılan Şehzadeler Savaşında yenilip yakalandıktan sonra Âlemgir onu öldürtecektir, suçları Âlemgirnamede (s. 34-35) şu yolda sıralanmıştır :

"Son zamanlarında bahtının dönmesiyle ve talihsizliği yüzünden özünde bulunan *ibahat* (kötülüğü mübah kılmak) ve *ilhadı* (doğru mezhepten dönmek) kendine *mübah* kılıp açığa vurmuş ve ona *tasavvuf* adını vermiş, bununla da yetinmiyerek Hindulara ve onların âyinlerine eyginlik göstermiş, biteviye Brahman'lar, Cugi'ler ve Sanyasi'lerle (Hindu rahip, aziz ve pirleri) görüşedurmuş ve bu yanıltıcı ve aldatıcı sürüyü⁵⁶ olgun önderler ve *Hak'ka* ermiş bilginler sanmış, *Bid* (veda) denilen onların kitabını gökten inme kitap ve Allahın sözü bilmiş ve ona "*Mushaf-ı Kadim ve Kitab-ı Kerim*,, demiş, *Bide* (vedaya) karşı tam olarak beslediği yanlış inan yüzünden büyük emekler ve saygılarla dört bucaktan Brahman ve Sanyasileri toplamış, ve onlarla (Vedayı) çevirmeye koyulmuş, bütün vaktini bu doğru olmıyan (nâ-sevap) işe ve kötü yola gö-

⁵⁵ Zafername-i Âlemgiri 34 ve Serkar II, 378-9

⁵⁶ گروہ نسال ، مضل ، باطل

türen o kitabın anlamları üzerinde düşünme ve incelemelere sarf etmiş ve Allahın güzel adları yerine “*İsm-i A'azm*„ (en büyük ad) bildikleri *Prabhu*⁵⁷ Hindu adını Hindu yazılarıyla üzerinde taşıdığı elmas, yakut, zümrüt ve benzerleri mücevherler üzerine kazdırmış ve bunu bereket getirir sanmış ve ibadet külfetinin ancak eksik (anlayışlılar-nakisan) için doğru, ve bilgin ve olgun (ârif ve kâmil) için gereksiz olduğu inanını beslediği için...„

Âlemgir'in ölümünden sonra yazılmış olan öbür kaynaklar işi daha kısa kesmekte, ancak aşağı yukarı aynı şeyleri söylemektedirler. *Measır-ı Âlemgiri* (s. 4):

“Onun tab'ında Hindu âyinini ve ibahat ve ilhad tarikatını yaymağa eyginlik bulunduğundan din ve devletin namusunu korumak için...„

Müntehab-ül-Lübab'da (c. II, s. 87) de: “buyurdular ki ayağını Şeriat dairesinin dışına atmış. Tasavvufun adını kötölemiş (bednam sahte), işi ilhad ve küfre götürmüş olan Dara Şükûh fakihlerin söylediklerine uygun olarak boğazlanılsın (mezbuha sahte)...„

Bütün bunlar, Âlemgire, tahta çıktıktan sonra tutulması gereken daha doğrusu tutmak zorunda bulunduğu yolu çiziyordu; çünkü doğaldı ki o, kardeşinin ölümü için fakihlerden böyle bir fetva aldıktan sonra kendisi işbu yolun tam tersini tutmak zorunda idi. Dolayısıyla Âlemgir'in sofuluğunda kendi iç inanı veya taassubu kadar tahta çıkış biçiminin de etkisi olmuştur.

* * *

Şimdi Âlemgir'in saltanatına geçelim; burada genel olarak yaptıkları üzerinde değil, din siyaseti ve onunla ilgili konular üzerinde duracağız.

A. Âlemgirin dine bağlılığını gösteren işleri .— (O devirde sosyal yardım işleri din işleriyle birlikte zikredildiği için onun bu gibi işleri de bu bölüm içindedir). Bunların başlıcaları aşağıdadır:

1) Ayak altında sürünebilir diye paralardan “Kelime-i şehadet,, i kaldırır (1069; 1658-9 yılı. *Measır-ı Âlemgiri* 23).

2) “Âsar-ı Acem ve etvar-ı mecus,, tan olması dolayısıyla “bid'at,, saydığı Nevruz (21 Mart) bayramını kaldırıp, 2 nci ve

⁵⁷ «Bereket ve saadet bahşetmeye ve cezalandırmaya kaadir olan» anlamında Sanskrit bir söz.

büyük cülusu ramazanda olduğu için, işbu ayın ilk gününü bayram yapar. (Aynı yıl. Âlemgirname 390).

3) Şeriatın buyruk ve yasaklarına herkesçe saygı gösterilmesini sağlamak, içki ve fuhş gibi kötülükleri kaldırmak için "Turan danışmentlerinin başı,, olan Molla İvaz Vecih'i yılda 15,000 rupiyle (1,500 altın lira kadar) "muhtesip,, olarak atanır ve bütün Subelerin (vilâyet) ve memaliki mahrusenin bütün etraf ve eknafının başında bulunanlara onun buyruklarına uyulması için "yarlık,, lar yollar (aynı yıl. Âlemgirname 392). Bir türlü bira yapılmasında kullanılan bhang adlı bir bitğin yetiştirilmesi yasak edilir.

4) Sarayında çalgıyı yasak eder; belirli saatlerde çalınan ve nöbet denilen askeri özde çalgı ayrıdır. (1078; 1667-8. Measır-ı Âlemgîr S. 71 ve Müntehab-ül-Lübab C. II, S. 212-13). Bu son eser bu iş dolayısıyla eğlenceli bir olayı anlatır. Bir cuma, Âlemgir Delhi'de camiye giderken bin kadar çalgıcının büyük tabutlarla ağlıyarak sızlanarak gittiklerini görür, ne olduğunu sordurur; çalgıyı mezara götürdükleri karşılığını alır; bunun üzerine der ki: onu o biçimde toprağa gömün ki bir daha sesi çıkmaz. Mir'at-ı-Âlem bu çalgı yasağının Âlemgirin İmam Şafii'ye karşı beslediği büyük saygı dolayısıyla olduğunu yazar.

5 "Haremeyn-i Şerifeyn, sadat, mücavirin, hademe ve mu'tekifinine nezir,, olmak üzere Hicaza 630,000 rupi (63,000 altın lira kadar) yollar. (Aynı yıl. Âlemgirname 449). Bu gibi yollayışlar sık sık görülecektir, daha sonraları gönderilen paraları Mekke Şerifi gerekenlere dağıtmayıp kendisi için sakladığından paraları Surat tecimerleri yolu ile göndermeyi ve gizlicene dağıttırmayı daha uygun bulacaktır.

6) Türkistan ülemasıyla de sıkı bir teması muhafaza etmektedir. Âlemgirnamede birkaç kere "Hoca.... ye, ki Maverâ-ün-Nehr'in muazzez ve muteber Hocalarındandır.... Şu kadar para yolladı,, gibi yazılar vardır. (S 462, 605, 848, 876, 1035).

7) Measır-ı Âlemgîrîye göre (S. 529) o kadar "hayrat, müber-rat ve idrarat,, yapar ve sağlar ki ondan önceki pâdişahlar zamanında bunun yüzde biri (üşrû aşiri) yapılmamıştır, bunlardan olmak üzere :

a) Ramazanda 90,000 rupi ve öbür aylarda daha az para gerekenlere dağıtır.

b) "Dar-ül-Hilâfede,, (Agra) ve öbür kentlerde yoksullar için birçok « bulgurhane » açtırır.

c) Yolcu ve konukların konakladıkları yerlerde han ve benzeri yapılar yoksa bunları yaptırır.

d) Bütün camileri devlet hazinesinden onartır ve onlara imam, müezzin ve hatip kor ve bu iş için pek çok para harcar.

e) Bütün « fuzela ve müderrisler,,e iş verir ve geçim sağlar; bilgi öğrencilerine (talebe-i ilim) geçim sağlar.

f) Measır-ı Âlemgiriye göre (S. 529): "Bütün Ehli İslâm,, Hanefi mezhebi ülemasının fetvalarıyla iş gördükleri halde fıkıh kitaplarındaki meseleler, kadı ve müftülerin karşılıkları, zayıf rivayetler ve onların birbirine karşın sözleri yüzünden karma karışık bulunmakta ve bununla birlikte hiçbir kitapta bunların toplu olarak bulunmadığı ve pek çok kitap toplamak gerektiği ve kimsede fıkıh bilgisinde yeter hazırlık, geniş kudret ve yeter tettebbu bulunmadığı için bunlardan mâna çıkarılamamaktadır. Bu yüzden "Padişah-ı Dinpenah,,: Hindistanın ünlü ülema ve tanınmış fuzulâsından kalabalık birtakım bu bilgi (fen) ile ilgili devlet (veya kendi) kitapevinde toplu olarak bulunan kitapları incelesinler, fetvalık meseleleri ortaya çıkarsınlar ve bütün bu kitapların topundan toplu bir eser (nüshai- câmi'a) düzenlesinler ta ki bundan böyle meselelerin çözülmesi kolay olsun, diye buyurur. Bu işin başkanlığı Şeyh Nizam'a verilir ve 200,000 rupi sarf edilir. Çıkan kitaba "Fetvayı Âlemgiri,, adı verilir ve herkes öbür fıkıh kitaplarından müstağnikalır.

Bu bölümü kapatmadan şunu da eklemek isteriz ki Âlemgire halk arasında "Pir,, lik ve keramet atfolunurdu ve "Âlemgir Zinde Pir,, sözü çıkarılmıştı. Agra-Delhi bölgesinde yaşıyan Setnami Hinduların bir ayaklanması sırasında onların büyü ve sihirlerinden ürkmüş olan askerlerini bu korkudan kurtarmak için bayraklarına kendi eliyle yazılmış bazı duaları taşıyan bezler diktirmiş ve tinsel (mânevi) durmu düzeltmiştir⁵⁸. (Müntehab-ül-Lübab, C. II, 252).

*
* *

⁵⁸ Tinsel durumu büyü korkusuyla bozulmuş askerinin işbu durumunu dua ile düzeltmeye çalışmak demek olan bu olay'la Dara Şükûh'un ein ve büyü ile Kandaharı alabileceğine inanması olayı bir tutulmamalıdır.

B. Âlemgirin Hindulara ve Hinduluğa karşı almış olduğu ölçemler : Âlemgirin babası ve büyük babası zamanında Müslümanlar arasındaki Hindulaşma ve bazı camilerin Hindular eline geçmesi olaylarına ve bunlara karşı alınmış ölçemlere bu incelemenin başında göz atmıştık. Âlemgir bu olaylara karşı koyma işini çok daha köksel (cezret) bir biçimde ele alır, ve sade Hindulaşmayı önlemeye çalışmakla yetinmeyip, Hinduları da Müslümanlaştırma işini geniş ölçüde geliştirir.

1. *Mabet yıkma işi* .— Önce bu konuyu ele alacağız. Âlemgirden önceki padişahların bu yoldaki genel siyasaları yukarıda incelenmiştir, Âlemgir de şehzadelğinde ve saltanatının başlarında bu genel siyasayı, yani eskiden kalma mâbetleri olduğu gibi bırakmak, yeniden yapılmış olanları yıkmak, siyasasını güder; bazen bu yıkma işinde artık bir gayret göstermiş olabilir, ancak bu gibi şeyler yersel işlerdi. Âlemgir'in Hindu mâbetlerine karşı aldığı çetin durum 1079 (1669) da yani saltanatının 12 nci yılındadır; bu işte onun, hiç olmazsa kendi görüşüne göre, saldırgal (taarruzi) değil savgal (tedafui) davrandığı söylenilmelidir. Olay Measır-ı Âlemgir'de (s. 81) şu yolda anlatılır :

“Dinperver padişaha arz olundu ki Tette, Mulan ve hele Benares⁵⁹ de batalet nişan (boşluk ve yanlışlık onların nişanı olan) Brahmanlar mukarrer medreselerde batıl (boş ve yalan) kitapları okutmakla meşguldurlar ve *Hindu ve Müslümandan* rağıp ve talip-ler uzun mesefaler katederek uğursuz (şum) ilimleri tahsil için bu yolu kısır cemaatin yanına gelmektedirler. *Bütün Subelerin (vilâyet) başlarındakilere islâm-nizam hükümler gönderildi ki dinsizlerin (Hinduların) medrese ve mâbetlerini yıksınlar (desthoşuu inhidam sazend) ve onların (O küfür Âyinan'ın) ders ve tedrislerini ve dinî âyinlerini kuvvetli bir biçimde durdursunlar.,,*

Bu yazıdan Âlemgirin saldırgal değil savgal bir biçimde davrandığı görüldüğü için onu kör bir taassup ve Hindu düşmanlığı ile suçlandırmak isteyenler eserlerine yazının imlediğimiz yalnız son kısmını almakta ve yukarı kısımları bırakmaktadırlar. (Serkar,

⁵⁹ Bu kentlerin birincisi Sint'in ikincisi Pencabın Batı kısmının başkentidir, üçüncüsü ise Hinduluğun ve hele doğu Kuzey Hindistan Hinduluğunun başlıca ve en ünlü dinî merkezidir; bu yazış, işin hemen bütün Kuzey Hindistan düzlüğü bölgelerine yayık olduğu sanını vermektedir.

C. III, S. 282; Kembric, C. IV, S. 241; İşvari Prasad S. 681). Bunlar yukardaki bütün bölüğü kitaplarına koyduktan sonra Âlemğirin bu durumda bile doğru yapmadığını, çok ileri gittiğini veya bu davranışıyla siyasal bakımdan yanlış ve kölü bir iş gördüğünü yazsalar da daha içten davranmış ve yazılarını daha inandırıcı kılmış olurlardı.

Âlemğirin bu buyruğu ile ilgili başka bir olay da vardır ki işbu üç eserde onun hiç sözü geçmez; "Genci Erşedi,, ye göre: ⁶⁰

"Kâfirler (Hindular) yapılmakta olan (Benareste) bir camii yıkarlar ve bu işte çalışanları yaralarlar. Bu haberler Şah Yasin varınca o Mandvayadan Benares'e gelir ve Müslüman dokumacıları topluyarak büyük mâbedi yıkar. Esnaftan ⁶¹ olan bir Seyyit, Abdül-Resul adında biri ile anlaşarak Benares'te bir cami yapmayı kararlaştırır ve temeller atılır; onun yapıldığı alana yakın bir yerde bir mâbet vardı ve ona bağlı birçok evde Racputlar bulunmakta idi. Kâfirler (Hindular) orada bir cami yapılmasının uygun olmadığına ve onun yıkılması gerektiğine karar verirler. Gece camiin duvarlarının yıkılmış olduğu görülür, gündüz onlar yine yükseltilir; bu 3 — 4 kere böyle olur; sonda Seyyit bir köşeye saklanır, gece olunca Kâfirler (Hindular) kötü işlerini görmeye gelirler. Abdül-Resul (onların geldiklerine dair) işaret verince kâfirler Müslümanlara karşı vuruşmaya koyulurlar ve Seyyit, Racputlar tarafından yaralanır; bunlar olurken komşu Müslümanlar yetişince kâfirler kaçırlar. Yaralı Müslümanlar Şah Yasin götürülünce o İslâm'ın öcünü almak ister; camiye gelince halk da yakın yerlerden oraya toplanır. Görünüşte işyarlar o evliya ile birlik olmak isteğinde idiler ancak gerçekte (yakınında cami yapılmak istenilen) mâbedi yaptırmış olan Racan'ın Padişah'ın adamlarından olması dolayısıyla ondan çekinmekte idiler. Bu böyle olmakla birlikte Şah Yasin kılıç çekip "Cihat,, a koyulur. İşyarlar ona haber yollayıp Padişahın izni olmadan böyle önemli bir işe girişmenin doğru olmayacağını bildirirler. Şah Yasin aldırış etmeden taş yağmuru altında Çav Hamba pazarına varıncaya kadar

⁶⁰ Şarma, s. 173 den alınmıştır. Metinde bazı karışıklıklar sezilmektedir. Eser'in adı Elliot'un bibliografisinde yoktur. Şarmada kendi bibliografisinde bunun üzerinde bir şey yazmamaktadır.

⁶¹ Burada başka bir olayın anlatılmasına başlanıldığı sanılabilir.

ilerler... kapılar zorlanılır, putlar yerlere atılır; dokumacılar ve öbür Müslümanlar 500 kadar mâbet yıkarlar. Beni Madho mâbedini de yıkmak isterlerse de sokaklar kesilmiş olduğundan bundan vazgeçerler.,,

Burada mâbet yıkma olayının Hindu taassubu yüzünden başlamış olduğunu görmekteyiz; iki olayın da, yani bu ve Measır'ı Âlemgirîdeki olayın birbirine eklenen iki etken (âmil) olması da akla gelebilir; ancak Measır-ı Âlemgirî, Âlemgir'in ölümünden birkaç yıl sonra resmî evrak üzerine yazılmış olduğundan onun yazdığı, esas sayılmalıdır.

Bu işte Sri Ram Şarma kendi eserinde yukarda adı geçen üç eserden ayrılarak Âlemgirin buyruğunun mucip sebebinin de yazmakta ancak yaptığı inceleme sonucunda bunun bir bahane olması gerektiğini söylemektedir.

Sih⁶² mâbetlerinin yıkılması işi de bu biçimdedir ve yine bu biçimde yanlış gösterilmiştir, yani zaman tasihiçilerinin yazılardan aldatici biçimde eksik parçalar alınarak Âlemgirin durup dururken zulmetmeğe kalkıştığı sanı uyandırılmak istenilmiştir. (Bak: Serkar, c III, s. 313, h. 1 ve Kembric, c. IV, s. 245). Halbuki Muntehab-ül-Lübabta (c. II, s. 651) denilmektedir ki:

“Ecin sınırına (serhaddine) vardıklarında (Âlemgir), Dar-ül-Hilâfet(Agra)ve Pencap nahiyelerinin etrafında Gürü (Sihlerin dini önderlerine verilen ad) fırkasının (taifesinin) ayaklanması (fesadı) haberi gelir... Kötü işli ve Zendavesta'ya tapan (zeydepus) bir kâfirler takımı vardır ki onlara Gürü derler ve daha çok onlara Sih denir; onların önderleri (pişva) *Fakir* elbisesiyle Lahor yakınında oturur; öteden beri her ünlü kent'te ve kalabalık yerde bir mâbet yapmış ve adamlarından bir *Fakir'i* oraya *Naip* olarak koymuştur, tâ ki ona inananlardan biri -o dalâlette bulunan taife ki daha önce Pencab'ın Cat'ları ve Ketri'lerinden ve diğer *rezil kâfir* kavimlerden idiler- işbu mâbede sadaka ve armağan(nezir ve niyaz) da bulunursa bunları toplasın kendine zarurî olan parayı alıkoysun

⁶² Hinduluktan ayrılan İslâm ve Hindu dinleri arasında bulunan ve kast bağlarını ve putları reddeden bir din; buna girenlerin, pek çoğu pek eski ve çok vuruşkan bir Türk oymağı olan Cat'lardandır; büyük çoğunluğu Pencapta oturur. Bu dine girenler zamanla, kısmen olayların gerektirmesi fakat daha çok kendilerinin esasen vuruşkan olmaları dolayısıyla askeri bir örgüt halinde ortaya çıkacaklardır.

ve üstünü sadakatla kendisine yollasın. Huld -Mekân (eser Âlemğir öldükten sonra yazılmıştır.)Bunu öğrenince bu kötü özlünün dışarı çıkarılmasını ve işbu kâfirlerin mâbetlerinin yıkılmasını buyururlar.,⁶³

Bu yazıdan anlaşılın, Âlemğirin durumu yine saldırganal değil savgaldır; onun istediği, kendisine karşı ayaklanmalar doğuran ve fesat çıkarınların para toplamalarını ve o suretle güc kazanmalarını önlemektir. Bu yolda çok ileri gittiği veya yanlış yol tuttuğu savlanabilirse de (iddia) onu suçlandırmak isteyenler yukarıdaki yazının yalnız *Naip*'lerin kovulması ve mâbetlerin yıkılmasını anlatan kısmını eserlerine almak, üst tarafından bahsetmek ve hükümlerini ona göre vermekle doğruluğa aykırı biçimde davranmaktadırlar.

Bu mâbet yıkma işinin ne ölçüde yapılabildiğini kestirmek güçtür ve eldeki kaynaklar bu yolda yeter bilgi vermemektedirler ve bütün mâbetlerin yıkıldığı yolunda bazı gayretli zaman tarihçilerinin yazılarında şişirme olduğunu olaylar göstermektedir. S. R. Şarma'ya bakılırsa iş kesin ve bütün olarak yapılamamış ve yapılmamıştır. (S. 148-9)

Yukardaki yazılarımızdan amacımız Âlemğirin mâbet yıkma yolundaki buyuklarını doğru bulduğumuzu söylemek değil ancak olayların bile bile eksik ve aldatıcı bir biçimde gösterildiğini açıklamaktadır. Şu da gözden kaçırılmamalıdır ki o devirlerde daha Avrupada din savaşları sona ermemişti ve orada bu yüzden çok kan akmakta idi ve o zamanın her hangi bir hükümdarı Âlemğirin durumunda bulunsaydı yalnız mâbet yıkmakla kalmaz pek çok da kan akıttırdı.

Bu mâbet yıkma işiyle ilgili bazı yasaklar da vardır; bazı Hindu dinî gösterilerinin yapılması, putların açık olarak teşhiri vesaire, gibi.

Mâbet yıkma işiyle doğrudan doğruya ilgili büyük ayaklanmalar görülmez; ancak bütün ayaklanma veya Hindularla savaşlarda görülen zorluklarda bu işin de bir payı olduğu ileri sürülebilir.

Bu işlerle ilgili sayılabilecek bir ayaklanma 1669 da Mathura dolaylarında çıkar, ayaklananların çoğu *Cat*'tır; iş, kutsal sayılan bu kent'te eski bir mâbed'in yıkıntıları üzerine bir cami yaptırmış ve daha önce Dara Şükûh tarafından oradaki bir mâbede arma-

⁶³ Olayın tarihi pek anlaşılamiyor.

ğan edilmiş bir taş parmaklığı oradan kaldırmış olan fevcedar (bir türlü kaymakam) Abdün-Nabi'nin Hindularca öldürülmesiyle önem kazanır,⁶⁴ ve az çok büyüdükten sonra bastırılır. Bu işte Hindu taassubunun Âlemgirininki kadar payı olduğu da söylenilebilir; genel olarak Hinduların Benares ve Mathura gibi kutsal saydıkları kentlerde cami yapılmasına, vuruşmayı bile göze alarak, karşı koymak istedikleri görülmektedir.

Setnamı denilen bir Hindu dini hizbinin ayaklanması (Delhi batısında Narnol dolayları) bir askerle bunlardan biri arasında şahsi bir kavgadan doğarsa da oldukça büyür (1672) ve epey kan aktıktan sonra ezilir; Âlemgirin kendi eliyle yazdığı duaların askerinin maneviyatını yükseltmeye yaramış olduğunu gördüğümüz olay budur.

1675 de Sihlerin önderi (Gürü) olan Teğ Bahadır, Siyer-i Müteehhirine göre (c. I. s. 112, Cuningham, s. 64, h. 2) yağmacılığı dolayısıyla, Sih geleneklerine göre (Cunningham History of the Sikhs ve Dorothy Field: The Religion of the Sikhs s. 22) Âlemgirin mâbet yıkma ve İslâmlaştırma siyasasına karşı koyduğu, hattâ Sih dininin İslâm ve Hindu dinlerindeki en iyi kısımları kapsıyan yeni bir din olması dolayısıyla Âlemgiri bu dine girmeye çağırdığı için Delhiye çağırılır ve öldürülür. Yine Sih geleneklerine göre öldürülmeden önce işkence görür, Müslüman olması veya dinî önderliğini tanıtlıyacak (ispat) bir mucize yapması istenilir; o da bir yazı yazıp boynuna asacağını ve bunu yapınca hiçbir kılıcın boynunu kesemeyeceğini söyler; bu iş denenince doğal olarak kafası uçar; boynundaki kâğıt okununca "baş verir sır vermem,, yazısı çıkar (Cunningham. s. 65)

Oğlu Guru Govind Sing, Sihlerin örgütünü [teşkilât] daha geliştirir ve askertleştirir, komşu Racalarla ve Gürkanilerle [Timur oğulları] türlü talihli çarpışmaları olur; sonda pek sıkışık ve kötü bir duruma düşüp adamlarının çoğu kendisinden ayrılacak ve Âlemgirin çağırısı üzerine Dekkene onun yanına gitmek üzere yola çıkacaktır. Yolda iken Âlemgirin ölümünü öğrenir [17077]. Sihlerin Âlemgire çıkardıkları gaile pek önemli sayılamaz [Bak: Cuningham s. 78-81].

* *

⁶⁴ Measır-ı Âlemgiri s. 83.

C. Âlemğirin Müslümanlaştırma Siyasası. — Âlemğir bir yandan Müslümanların Hindulaşmasını önlemek için ölçemler alırken öbür yandan da büyük ölçüde bir İslâmlaştırma amacı gütmüş ve bu uğurda pek çok emeği geçmiştir. O devrin tarihi eserlerinde birçok yerde birçok mühtedinin adının geçmesi ve ihtida sözünün görülmesi, Avrupalı gezmenlerin, yazılarında bunu berkitmeleri ve Âlemğirin 50 yıl süren saltanatında büyük kalabalıkların Hinduluktan Müslümanlığa geçmiş oldukları üzerinde Hindistanda bugüne kadar yaşıyan gelenekler, bu yön doğru veya yanlış sayılsın, bu işte oldukça başarı sağlanmış olduğunu gösterir. Yine bu geleneklere göre Ekberin Müslüman ve Hindu-ları yakınlştırma siyasasından sonra bu sonuncular git gide daha güçlü ve zengin olmuşlardır; Âlemğirin siyasası ise bu gidişi baltalamıştır. (Maratlarla savaşlar konusunu ayrıca inceliyeceğiz).

İşin özeti şuraya varmaktadır ki Ekber, Hindu uyanıklığının artması karşısında Türk devletinin yalnız kuzeyden gelen Türk-lere ve küçük bir azınlık olan yerli Müslümanlara dayanarak ya-şatılmasını tehlikeli bulmuş ve Hindulara Müslümanlarıninkilere eş haklar tanıyarak ve Hinduların Racputlar gibi vuruşkanlarını da orduya alarak her iki unsura dayanmak istemiştir. Ekberden yüz yıl kadar sonra, Hinduluğun Müslümanları şu veya bu bi-çimde eritmesi olabirliğiyle karşılaşan Âlemğir ise, Hinduları büyük ölçüde devlete düşman etmek pahasına da olsa, onları Müslümanlaştırma siyasasına gitmiştir; bu amaçla şahıslara karşı doğrudan doğruya zor kullanmamış, ancak bir yandan Müslü-manlara özdeksel (maddi) ve tinsel (mânevi) asılar (menfaatler) sağlamak öbür yandan da Hindu dini propagandasını elden gel-diği kadar baltalamak yolunu tutmuştur.

Âlemğirden önce Müslüman-Hindu nispeti neydi ve onun uğ-raşları sonucunda ne oldu? Bunu kesin olarak söyleyebilecek du-rumda değiliz. 1641-1666 yılları arasında Hindistanda beş kere gezi yapmış olan ünlü Fransız gezmen ve kuyumcusu Tavernie (Tavernier) orada 1 Müslümana karşı en az 5-6 Hindu bulundu-ğunu yazar (Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier..... en Turquie, en Perse et aux Indes; 1712 basımı, c. I, S. 409); 1931 de yapılan sayım ise 1 Müslümana karşı 3 Hindu gösterir; Ta-verine'nin verdiği sayının sırf takribi olduğu ve hiçbir esaslı incelemeye dayanmadığı; genel olarak Müslümanların Hindulardan

daha çabuk çoğaldıkları bilinmekle birlikte yine bu iki nispet arasındaki büyük ayrılık dikkate değer; bu değişiş, her ne ölçüde gerçek olursa olsun, en çok Âlemgirin ölçemleri sonucu sayılmalıdır.

İslâmlaştırma siyasası birkaç yoldan ileri götürülmek istenilmiştir.

1. Yeni Müslüman olanları koltuklamak ve onlara asılar (menfaat) sağlamak.

2. Müslümanların çalımını yükseltmek ve Hindularinkini kırmak.

3. İşyarlıklara elden geldiği kadar az Hindu almak ve bazan işyarlık için Müslüman olmayı şart koşmak.

4. Hinduların vergilerini ağırlaştırmak ve Müslümanlarınkileri azaltmak.

Bu dört yönü inceliyeceğiz:

1. Yeni Müslüman olanlarla Âlemgirin bazan doğrudan doğruya kendisinin uğraştığı, onlara *Kelime-i Şahadeti* öğrettiği hil'at ve başka armağanlar verdiği Müslüman adları taktığı propaganda düşüncesiyle onları fillere bindirip kentlerde gezdirttiği olurdu. (Measır-ı Âlemgir S. 273-4, 528-9 v. s. keza Mir'et-i-Âlem, Elliot VII. S. 159).

Çok kere yeni Müslümanlara gündelik en aşağı 4 ana verilir (rupinin dörtte biri yani aşağı yukarı 2 1/2 altın kuruş eder); daha genel olarak taşralarda, yeni Müslümanlara sünnet edildiklerinden sonra bir hil'at ile bir aylık yiyecek parası verirlerdi. (Ahbarat: yıl 10, yaparak 9; Mir'et-i Ahmedi S. 316; Serkar C. III, S. 278 h. sinden).

2. Müslümanların çalımını artırmak ve Hindularinkini kırmak için bazı ölçemlere başvurulur; 1695 yılında Racputlar ayrı (müstesna) Hinduların silâh taşımaları, file ve Turan, Arap ve İrak atlarına binmeleri, palki (bir türlü tahtiravan) ile gezmeleri yasak edilir. (Measır-ı Âlemgir S. 370; Müntehab-ül-Lübab, C. II, S. 395 ve Ahbarat 1694 sonu). Keza ordudaki Hinduların Müslüman hizmetçi kullanmaları yasak edilir ve git gide devlet hizmetindeki Müslüman işyarların bir Hindu işyarın buyruğu altında bulunmaları garip ve uygunsuz görülmeye başlanır. (Şerma S. 135 de birkaç örnek vardır).

3. 1671 yılında Âlemgirce, subedar (vali) ve taallukdarlara (bazı şartlarla birtakım topraklara hâkim kimseler) buyruk yolla-

nılır ki Hindu olan Pişkar'lar (daire başları?) ve *divani*'ler (muhasibeci, defterdar) işten çıkarılıp yerlerine Müslümanlar alınsın ve *Halise*'lerdeki (doğrudan doğruya devletçe idare edilen yani tımar olarak verilmemiş olan yerler) bütün Kruri'ler (tahsildar) Müslüman bulunsun (Müntehab-ül-Lübab, c. II, s. 249). Daha sonra bu iş yürütülemediği yani yeter sayıda yetişmiş Müslüman işyar bulunmadığı için *Defter-i Divani* (tahsilât dairesi) ve *Bahşiyani-Serkar*'ın (Ordu'da türlü derecede ve ödevi olan uzkişiler) pişkârları yarı yarıya Müslüman ve Hindu olsunlar. (Müntehab-ül-Lübab, c. II, s. 252) Measırı Âlemgiride (s. 528) Âlemgirinin ölümü dolayısıyla genel siyasası üzerine yazılan kısımda: "Hindu kalem sahipleri bir kalemlerle azledilirler," denilmektedir. Bu eser tarih sırasıyla anlattığı olaylar için genel olarak doğru olmakla birlikte sondaki bu gibi yazılar ve keza bütün mâbet'lerin yıkıldığını bildiren ona komşu yazı, ölümü dolayısıyla "Dinpenah," padişahı "övmek," düşüncesiyle yapılmış şişirmeler sayılmalıdır. Mir'eti Âlem'in buna benzer "toptan övme," bölükleri de bu özde sayılmalıdır; tarih sırasıyla ve olaylar arasında Müntehab-ül-Lübab'ın yazısı ise daha doğru ve güven değerlidir.

Serkar (c. III, s. 277) de "Müslüman olmak şartıyla kanunguluk," (kanun söyleyen - bir türlü tahsilât müfettişi, halka vergi kanunlarını anlatan) sözünün bir darbu mesel olduğunu ve Pencapta birçok ailelerde bu şartı taşıyan beratları saklanıldığını yazar.

Şerma s. 160 da bazı suçlar dolayısıyla işten çıkarılmış olan Hindu işyarlara Müslüman olunca yeniden atanıldığını gösteren birkaç örnek vermektedir.

4. Âlemgir, İslâmlaştırma siyasasında vergilere çok önem vermiş benzer, başlıca "mahsul," vergisi ve "cizye," üzerinde duracağız.

1665 yılında Âlemgir, kentlere satılmak için getirilen mallardan, eğer tecimer Müslüman ise "mahsul," denilen verginin alınmamasını buyurur. Daha sonra kendisine denilir ki Müslüman tecimerler Hinduların mallarını da kendilerininmiş gibi kentlere getirip satıyorlar; bunun üzerine Müslüman mallarından % 2,5 Hindu mallarından da % 5 alınmasına karar verilir. (Müntehab-ül-Lübab, C. II, S. 229 — 230)⁶⁵.

⁶⁵ Bu konunun ayrıntıları pek belirli olarak anlaşılammakta ve türlü eserlerde karışıklıklar görünmektedir, ancak olayın esası gerçek sayılmalıdır.

Cizye işini daha ayrıntı ile inceliyeceğiz.

1679 da Hindulardan yeniden *cizye* almaya karar verilir; bilindiği gibi Müslünan olmıyanlardan alınan bu “Şer’i,, vergiyi. Ekber Müslümanlarla Hindular arasında kurmak istediği eşitlik siyasasında önemli bir adım olmak üzere 1564 te kaldırmıştı.

Resmî belgelere dayanarak yazılmış olan Measırı Âlemgiri’ye göre (S. 174):

“... Dinperver ve şeriat güster (dini seven - veya besliyen - ve şeriatı yayan) Hidiivin (Âlemgir) hak taviiyet (hakkı gönlünde gizli tutan) himmeti, İslâm şeriatını yaymak, küfür ve zalâm (karanlık) merasimini yok etmek yolunda sarf edildiği için . . . . *küçülmüş (alçalmış) oldukları halde elleriyle cizye verinceye kadar*⁶⁶ fermanı vacib-ül-izanına mutabık ve *rivayet-i şer’iyye*ye muvafık olarak Huzur (Halise yani doğrudan doğruya merkeze tâbi topraklarda oturan) ve subeler (vilâyetler) *zımmi*’lerinden (Müslüman olmıyanlar anlamında) *cizye* aldılar,,

Bu yazış bu işte ana amacın Hindular arasında İslâmlaşmayı çoğaltmak olduğunu göstermektedir. Daha az tanınmış olan

⁶⁶ Tövbe Suresinin 29 uncu ayetinin .. قاتلو الذين... bir kısmı; Ayet’in bütünü’nün Türkçeye çevrilmesi şöyledir: «kendilerine kitap verilenlerden (Ehli kitap) oldukları halde (Yahudi ve Hristiyan) Allaha ve ahiret gününe inanmıyan, Allahın ve Resulünün haram ettiğini haram tanımayan ve hak dinini din edinmeyen kimselerle küçülmüş (alçalmış) olarak elleriyle cizye verinceye kadar vuruşun (öldürüşün)». Görüldüğü gibi bu ayet, kendilerine gökten kitap inmiş olanlar yani Yahudi ve Hristiyanlar için olup, İslâm dini Veda’ları bu gibi kitaplardan saymadığından Hindular için değildir. Measırı-ı Âlemgirdeki «rivateti şer’iye» sözü bu karşılığı ortadan kaldırmak için olsa gerektir. İmam-ı Âzam (Numan Ebu Hanife), İmamı Muhammed’in “Elmüvetta,, sında rivayet ettiği: انه رسول الله صلعم اخذها من مجوس حجر (Mecusilere Ehli-Kitap muamelesi yapın) hadisine ve Buhari ve Termizinin rivayet ettikleri: قاتلوهم حتى (Peygamber Hacr Mecuslarından cizye adlı) sözüne dayanarak Mecusi ve Hindulardan cizye almayı caiz görmüş ve ayetleri (yukardakinden başka *Bakara* Suresinin 194 üncü ayeti de zikredilebilir) hadîs ile tahsis ve takyidetmiştir. İmam Şafi’i ile İmam Hambeli ise bu ayetlere dayanarak “Ehli Evsan,, ın (put sahiplerinin) cizyesinin kabulüne karşın olmuşlardır. (Bu ayrıntıları Sayın Bay Şerattia Yaltkayaya borçluyum).

Hindistanda Müslüman Türklerin Hindulara karşı genel durumunu Ziya Berni’nin, “Tarihi Firuz Şah,, sinde görülür (S. 291) orada kadın Mugis Sultan Alaaddin Kalaça (1296 - 1316) der ki: “İmamı Âzam’ın -ki biz onun mezhebindeniz- Hindulardan cizye alma rivayeti öbür Mezhep sahiplerinin hiçbirinden gelmemiştir ve öbür ulemaca Hindular için : ya öldürölmek, ya İslâm (vardır),,

“Kenz-ül-Mahfuz,, un yazdıkları da bu düşünceyi berkitir (Elliot, c. VIII, s. 38).

Ona göre Âlemgir Agrada Hindularca pek kutsal sayılan ve pek çok ziyaretçi çeken bir mâbed'in yıkılmasını buyurması üzerine ilerigelenler işbu ziyaretçilerden alınan paranın çok büyük olduğunu ve bu mâbet yıkılırsa hazinenin çok kaybedeceğini söylediler; karşılık olarak Âlemgir şunları der :

“Dedikleriniz doğrudur, ancak bu konuyu eyice inceledim ve onun üzerinde derin düşündüm; eğer devletin gelirini artırmak istiyorsanız bunun için daha iyi bir yol vardır, o da *cizye* almaktır, böylelikle putperestlik (puta tapma) yok edilmiş, İslâm dini ve gerçe inan yükseltilmiş, bizim ödevimiz yerine getirilmiş ve kâfirler alçaltılmış olur.,,

Manuççi bu amaca oldukça erildiğini göstermektedir, o der ki: (c. II, 234 ve c. IV, 117).

Cizyeyi “ödeyemiyen birçok Hindu tahsildarların baskı ve hakaretlerinden kurtulmak için Müslüman oldu,,... “Evrengzib bu gibi baskılarla işbu Hinduların İslâm dinine gireceklerinden seviniyor.,,

Hinduların cizyeye çok kızdıkları ve onu ödememek için gürültü çıkardıkları ve Âlemgirin herhangi bir verginin toplanmasına göz yumabileceğini ancak cizye için bunu yapamayacağını söylediği Muntahab-ül-Lübab'da görülür (c. II. 278 ve 378-97).

Bu da işin, gelir bakımından çok İslâmlaşma bakımından önemli olduğunu gösterir. Ancak bazen bunun bağışlandığı da olmaktadır, Şerma S. 158-159 da bu yolda birkaç örnek vermektedir.

Cizye verenler varlıklarına göre üç kısma ayrılmışlardır : varlıkları 200 dirhemden (52 rupi; 5 altın lira kadar) aşağı (yoksullar), 200 dirhemle 10,000 dirhem (2500 rupi; 250 altın lira kadar) arası (orta halliler) ve 10,000 dirhemden yukarı (varlıklılar) olanlar.

Sarraflar, giyim eşyası satanlar, geniş toprak sahipleri; tecimerler ve doktorlar varlıklı, işçiler ise yoksul sayılmışlardır. Bu yoksullar ancak kazançları kendilerini ve soy soplalarını geçindirecek sayıyı aşarsa cizye vereceklerdir; dolayısıyla 200 dirhem ve daha aşağı varlığı olanlardan cizye alınması işi pek kesin sayılmamalıdır.⁶⁷ Kõr, sakat ve deliler, ancak varlıklı iseler cizye

⁶⁷ Mireti - Ahmedideki bu ayrıntılar az çok dumanlıdır ve Serkar (C. III, S. 269-270) ve Şerma'nın (S. 157) oradan aldıkları kısımlar da pek kesin anlaşılamamaktadır :

vermekte, kadın, 14 yaşına kadar çocuk, köle ve bir yılda altı aydan uzun bir zaman hasta kalanlar da onu vermemektedirler. Devlet işyarları da cizye vermemektedirler.

Bu verginin ağırlık derecesini göstermek için bazı hesaplar yapılmıştır. Yoksul işçilerden cizye ancak kazançları kendilerinin ve soy şöplarinin geçimlerini sağladıktan sonra artan paradan alınacağına göre varlıkları 200 dirheme kadar olanlardan kimlerin ne gibi şartlarla cizye vereceklerini kestirmek elden gelmemektedir; dolayısıyla bu yoldaki hesaplar bizce temelsizdir. Bu kayıt göz önünde tutulmak şartıyla yoksul, orta halli ve varlıkların cizyeleri 12, 24 ve 48 dirhem yani $3 \frac{1}{3}$, $6 \frac{2}{3}$ ve $13 \frac{1}{3}$ rupi (aşağı yukarı 35, 70 ve 140 altın kuruş) eder.

Profesör Serkar (C. III, S, 270) şöyle bir hesap yaparak der ki :

“(Cizye) hiçbir vakit $3 \frac{1}{3}$ rupiden aşağı olamamaktadır, bu ise 16 ncı yüzyılın (Ain, I, 63) sonunda 9 maud⁶⁸ ağırlığında buğday ununun çarşıdaki değeridir. Dolayısıyla devlet, verginin en az olduğu şıkta, yoksullardan bütün bir yıllık yiyeceklerini dinî müsamaha karşılığı olarak almaktadır.,,

Bu hesap bizce pek doğru değildir; çünkü arada geçen yüz yıl içinde (Ayini Ekberi 16 ncı' yüzyılın ikinci yarısında veya sonlarındaki fiyatları vermekte, halbuki Âlemgirin cizyeyi koyuşu 17 ncı yüzyılın ikinci yarısındadır). Gümüş değerinin çok düşmüş olduğu unutulmaktadır. Dünya gümüş istihali yeni keşfolunan Amerika gümüş madenlerinin işletilmesi yüzünden 3-4 misli ve bazı yıllar daha da çok artmış ve Avrupada gümüşün değeri 4-5 misli düşmüştür. Bunun Hindistanda ne vakit ve ne ölçüde tesirini gösterdiğini kesin olarak söylemek güç ise de bu tesir her halde önemli olmaktan geri kalmazdı ve yine önemli bir ölçüde sözü geçen devrede kendini göstermiş olmalıydı.

Buna göre yukarda sözü geçen kayıtlar bir yana bırakılsa ve cizyenin bütün yoksullardan alındığı kabul edilse bile Prof. Serkar'ın dediği gibi bir adamın bir yıllık yiyeceğinin değerine değil ondan birkaç kere daha az bir meblâğa varmaktadır.

Âlemgirin cizyeyi Hindu devletlerin uyruklarından da (tebaa) ister; ki bunu cizyeyi kaldırmış olan Ekber'den önceki padişahlar yapmamışlardı; Çitor Ranası (Mevar Maharacası) Cey Sing ile

⁶⁸ Maud, Maund veya man o devirde 28 kilo kadar ederdi.

haziran 1681 de yapılan barışta işbu hükümdar, cizye karşılığı olarak üç pergeneyi (kaza) Gürkanilere bırakır (Müntehab-ül-Lübab, C. II, S. 261 ve 262; Measır-ı Âlemgirî S. 208).

Avrupalı Şirketler cizye vermeği kabul etmezlerse de Avrupadan getirdikleri mallardan beratları gereğince alınan % 2 gümrük % 3,5 a çıkarılır ve onlardan da böylelikle cizye alınmış olur. (Smith, Oxford History of India, S. 439).

* * *

Gürkani Devletinin Çökmesi ve Âlemgir. — Bu incelemelerden sonra Âlemgir'in Gürkani devletinin yıkılmasında bir etken olduğu savlaması (iddia) üzerinde durmak isteriz.

Bizce bu savlama yanlıştır, öcükten (garaz) gelmez ve siyasal amaçlarla ortaya atılmıştır; çünkü birçok olayların ve bunlar arasında Müslüman-Hindu karşıtlığının sorumu (mesuliyeti) Âlemgir üzerine yükletilmek istenilmiştir.

Şu yön unutulmamalıdır ki Âlemgir'in siyasası devlet içinde önemli ve tehlikeli Hindu ayaklanması doğurmamıştır. Keza yukarıda sözü geçen ayaklanmaların Âlemgir'in dinî ölçemleriyle ilgisi çok az olduğu veya hiç bulunmadığı gibi bunlar o devirdeki Müslüman olan Afgan ayaklanmalarıyla hiç karşılaştırılmıyacak kadar önemsizdirler, Hinduların sözü geçen işler dolayısıyla kızdıkları ve gücendiklerinde duruksanılamakla birlikte bu, yani mâbet yıkma ve cizye almak işi, ne geniş bir ayaklanma doğurmuş, ne de ilerigelen birçok Hinduların ve hele Racput beylerinin devlet hizmetinden çekilmelerine yol açmıştır; bu o devirde, Hindu kütlelerinin genel olarak uyusuk bulunması, mâbet yıkma işinin ancak yersel etkiler (tesir) yapması gibi etkenlere (âmil) yüklenilebileceği gibi Âlemgir'in her giriştiği işin başarılı olması için gereken her ölçemi vaktinde almış olmasından da ileri gelebilir. Büyük ölçüde Müslüman-Hindu çarpışması denilebilecek olaylar Âlemgirin Racput ve Maharat'larla olan savaşları ve biraz da Sih'lerle olan çarpışmalarıdır.

Bu olaylardan birincisinin dinî bir özü yoktur ve şu biçimde başlamış ve gelişmiştir. Afgan oymaklarına karşı Âlemgirin hizmetinde savaşan Racputlardan Marvar Maharacası Cesvent Sing (kendisi Gürkani devletinin en büyük beylerinden olup 7.000 kişi komutanıdır) bu işi görmekte iken 1678 sonlarında, yani mâbet

yıkma buyruğundan on yıl kadar sonra, karargâhı olan Cemrud'da oğul bırakmadan ölür. Âlemgir bunu, coğrafya bakımından çok önemli olan Mervar'ı doğrudan doğruya devlete katmak için, bir fırsat sayar ve Cesvent Sing'in ölümünden birkaç ay sonra doğan iki oğlunun, önce gerçekten onun çocukları olduklarına pek inanmadığını, daha sonra bunlardan sağ kalan Acit Sing'i kendisi yetiştirip ilerde Raca yapacağını söyliyerek Mervar ülkesine el koyar; yerli karşı koyması ve komşu başka bir Racput devleti olan Mevar'ın Maharacası Cey Sing'in işe karışması Racput savaşını doğurur ve genişletir. Bu sırada birçok mâbet yıkılması veva camiye çevrilmesi ise, Ekber devri ayrı, hemen her Müslüman-Hindu ve hemen her yerde Müslüman Hristiyan savaşlarında yapılagelen bir işti; dolayısıyla Racput savaşları dinî özde değil (veyahut Müslümanların başka dinden olanlarla yaptıkları her hangi bir savaştan daha büyük bir ölçüde dinî özde değil) siyasal ve ülke ele geçirmek işteğinden doğan savaşlardır.

Marat savaşlarına gelince, her şeyden önce şunu göz önünden kaçırmamalıdır ki işbu ulusun büyüklüğünü kuran Siva, veya sonda saygı ekiyle, Sivacı, Dekkendeki Adilşahı (Bicapur) devletine karşı ayaklanmış bir caygirdar (tımar sahibi) dir, başta savaşları hep bu devlete karşıdır, ve O 1646-7 de Bicapur devletinin birkaç tanınmış kurganını ele geçirip büyük ün ve önem kazandığı vakit Âlemgir daha bir şehzade idi. Keza Sivacı 1659 da Bicapur devletinin en ünlü bey ve komutanı Efdal, Hanı, kendisiyle görüşmek dileğinde bulunarak ve her iki yanın buluşma yerine silâhsız birkaç kişi ile gelmesini elde ederek, görüşme sırasında önünde yerlere kadar eğildikten sonra doğrulurken kolu içinde sakladığı "kaplan tırnağı,, denilen bir türlü bıçağı onun karnına saplayıp bu komutanı önce yaraladığı ve sonra da öldürdüğü ve şaşkınlık sırasında ordusunu dağıttığı vakit⁶⁹ Âlemgir kardeşleriyle taht

⁶⁹ Bazı Hindu tarihçileri "Ulusal Kahraman,, adı verdikleri Sivacıyı lekelien bu olayın çirkinliğini örtmek için birçok telife sapsmışlardır. Prof. Serkar "Sivaci and his Times,, (S. 65 - 67) ve Prof. İşvari Prasad (yukarıda sözü geçen eser S. 654) Sivacinin bu cinayeti kendini korumak için işlediğini ve öldürmeseydi Efdal Hanın onu öldüreceğini ve ilk saldırının Efdal Handan geldiğini savlamışlardır; dayanakları Marat hikâye koleksiyonu kabîlinden olan Sabhasad'ın yazıdır. Bu gibi yazılara pek güvenilemeyeceğini Prof. Serkar aynı eserinin bibliografisinde (S. 406 ve 412) söyler. Gürkanilerin tarihçileri ise ki

savaşı yapmakta idi. Dolayısıyla Marat büyüklüğünün temelini atan olayların bir kısmı Âlemğir daha tahta çıkmadan, öbür kısmı da o daha oraya yerleşmeden, onun başına geçtiği devletin dışında başka bir ülkede ve devlette olagelmışlerdir ve Âlemğirin siyasasiyle uzaktan ve yakından ilgileri yoktur.

Marat büyüklüğünü doğuran olaylar, yukarda da az çok imlenilmiş olduğu gibi şu amillerin tesirile gelişmiştir: a) zaman zaman İslâm eğemenliğine karşı Hindular arasında görülen taşkınlık ve çöşkunluk; b) yaşadıkları ülke dolayısıyla (Dekken batısındaki dağlık bölge) vuruşkan kal mış bir ulus arasında, "kast,, bağlarını gevşeten ve ona varlık ve benliğini duyuran dini veya sosyal

Adilşahilerle Maratlar arasında geçen bu olay da bir dereceye kadar yansız sayılabilirler- Sivacinin baştan başa hileli bir biçimde davrandığını yazmaktadırlar. (ayrıntılı bir anlatış Müntehab-ül-Lübab, C. II S. 116-118 de vardır). Bu olay muhakeme edilirken şü da unutulmamalıdır ki Efdal Han görüşme yerine silâhsız ve her halde zırhsız gelmişken Sivaci hem elbisesi altında vücudunu hem de başlığı altında başını bir zırhla örtmüş ve korumuş bulunuyordu, Âdilşahilerin ordusu savaşa hazırlıksız darurken Marat ordusu ilk gürültüde saldırılmak üzere hazır bulunuyordu, dolayısıyla yukarda sözleri geçen iki tarihçinin ve daha birkaç Hindu tarihçinin "Ulusal Kahraman,, ın hâtirasını lekeden korumak için ileri sürdükleri savlama dayanaksızdır.

Esasen Hint inkılâpçıları Sivaciyi bir bayrak olarak kullanırken bu gibi aytışmalara önem vermemektedirler. «Sir Valentine Chirol», «Indian Unrest» adlı eserinde en ünlü Hindistan inkılâpçı ve bilginlerinden «Tilak» ın şu demecini zikretmektedir (S. 46):

«Efdal Hanın öldürülmesi içinde bundan fazla araştırmalar yapmak faydasızdır. Sivaci'nin cinayeti önceden düşünerek tasarlamış ve işlemiş olduğunu da kabul edelim. Gördüğüş iş eyi miydi, kötü mü? Bu soruy'a Ceza kanunu, Manu kanunları (Hind dini kanunları) veya batı ve doğuda kurulmuş ahlâk esaslarına göre karşılık verilemez. Cemiyeti bağliyan kanunlar sizler ve benim gibi halk için yapılmıştır... Büyük adamlar alelâde ahlâki esasların üstündedirler. Sivaci Efdal Hanı öldürmekle günah mı işledi? Bu sorunun karşılığı Mahabaratanın (ünlü Hint destanı) ta kendisinde bulunur. İlâhi Krişna (Mabut ve kahraman) Gita'da (tam adı Bhagavad Gita'dır; Mahabarata destanı içinde bir bölüm) öğretmen ve akrabalarımızı öldürmemizin gerektiğini ve eğer özel düşüncelerle davranmazsak bunda ayıp olmadığını bize öğretiyor... Efdal Hanı başkalarının eyilliği için öldürmüş olması övülecek bir olaydır..... Allah «mlenka» lara (yabancılar: o vakit Türkler şimdi İngilizler) Hindistanı ölmez piriñ (madeni piriñ levha) üzerine yazılmış bir ihsan (vakfiye, tımar...) olarak vermemiştir. Sivaci onları doğduğu ülkeden dışarı atmaya uğraştı; o aç gözlülük (tama') günahından mâsum idi. Görüş alanınızı kuyudaki kurbağalar gibi daraltmayınız. Ceza kanununun üstüne, kutsal «Bhagavat Gita» nın seyrekleşmiş havasına yükselin ve Büyük Adam'ın yaptığına bakın...»

bir inkılâbın gelişmesi; c) bu durumu değerlendirecek bir önderin (Sıvacı) ortaya çıkması.

Bu üç şart Âlemgir tahta çıkmadan önce tahakkuk etmiş bulunuyordu. İşin gerçeğine gidilirse şunu demek gerekir ki: ancak Âlemgirin güçlü eli bu olayın gidişini 30-40 yıl için az çok durdurmuş ve geciktirmiş, Sıvacıyı kendi karşısında bir zamanlar boyun eğmek zorunda bırakmış, oğlu ve halefi Sambuhciyi tutsak (esir) edip öldürtmüş, Marat devletini yıkıp Maratları, çok başarılı ve çok geniş alanlara yayılmış olmakla birlikte, çete savaşı yapmak durumuna düşürmüş vesaire. Büyük Marat gelişmesi Âlemgir'in ölümünden sonradır. Profesör Serkar ve işvari Prasat gibi Hindu tarihçilerin Alemgire karşılıklarında bu olayların da payı olduğu kabul edilmelidir.

Âlemgirin Sih'lere zülmederek onların askerleşmesini, ve daha sonra Gürkani devletine karşı ağır çarpılarda bulunabilecek bir güc kazanmasını sağladığı savlaması da yanlış veya çok şişirilmiş bir savlamadır,

Sih olayı da Marat olayı gibi Âlemgirin siyasası yüzünden doğmuş değildir. Bu olayda, bazı din inanların yeni birlikler doğurmasının bir sonucudur; bu olay vuruşkan bir kütle içinde olunca iş, daha önce de gördüğümüz gibi, askerî örgüt kurulmasına ve sonda uygun fırsatlar ortada görününce güçlü bir devletin ortaya çıkmasına varmaktadır. Âlemgir devri Sihliğin gelişmesinde ancak bir evre (merhale) dir; ne Sihliğin askerleşmesi Âlemgir ile başlar, ne de onun güçlü bir devlet olması Âlemgir'in ölümüyle gerçekleşir.

Sihlerin 5 inci Gürü'sü olan Ercan yukarda gördüğümüz gibi Cihangirce 1606 da yakalatırılmış ve o yüzden ölmüştü; yerine geçen oğlu Har Gobind askerî bir örgüt kurar; yine yukarda gördüğümüz gibi 8 inci Gürî Teğ Bahadır Âlemgirce öldürüldükten sonra yerine geçen oğlu Gobind Sing işbu askerî örgütünü geliştirir ve büyütür, gerek Türkler (Gürkani devleti) gerekse Peacap ve komşu dağlık bölgelerin race ve ufak tefek başkanlarıyla kâh başarılı kâh başarısız bir sürü savaşı olur; 1701 den bu yana Âlemgir onu büyük kuvvetlerle sıkıştırır ve sığınaktan sığınağa kaçmak zorunda bırakır, sonda Gobind Sing Dekkende bulunan Âlemgir'in yanına gitmek için yola çıkarsa da daha oraya varmadan padişah ölmüş bulunur (1707). Gobind Sing Müntahab-ül-

Lübaba göre (C. II, S. 652) Âlemgir'in oğlu ve halefi Şah Âlem Bahadır'ın maiyetinde bulunur; çok geçmeden özel bir kan dâvası yüzünden bir Afgan onu öldürecektir.

Âlemgir'in ölümünden sonra çıkan Şehzade Savaşları sırasında Sihler Pencapta epey başarılar elde ederlerse de 1716 da ezilir ve Bende adını taşıyan başbuğları yakalanıp öldürülür ve Sihler sindirilir. Nadir Şah Afşarın Hindistan akını sırasında yine canlanırlar ve yağmalara koyulurlarsa da 1745-46 da yine ezilirler.

Sihler 18 inci yüzyılın ikinci yarısında Afgan devletinin kurucusu Ahmet Şah Baba Aptali'nin Hindistanı istilâları sırasında yeniden güc kazanır ve 1763 te Sirhind'in Afgan valisi Zeyn Han'ı bozup öldürdükten ve az sonra Lahoru ele geçirdikten sonra Pencab'ın eğemen ulusu olur ve git gide güc kazanarak güçlü ve büyük bir devletin başında bulunurlar. Âlemgir'in ölümünden 60 yıl kadar sonra ve büsbütün başka şartlar içinde gerçekleşen bu olayı ona yüklemek doğru değildir.

* * *

Gürkani devletinin çökmesinin Âlemgir'in siyasası ile değil, birçoğunun önlenilmesi onun elinde olmıyan olaylardan ileri geldiğini aşağıda özet olarak anlatmaya çalışacağız.

Bunların başında Hinduların zaman zaman İslâm eğemenliğini yıkmak için yaptıkları ayaklanmalar gelir. Kuzey Hindistanda 14 üncü yüzyılın başında sözde mühtedi Hüsrev, 16 ncı yüzyılın başında Çitor Racası Rana Sanka, işbu yüz yılın ortasında Himu bu yolda denemelerde bulunmuşlardı. Bu son iki denemeyi Orta Asyadan gelme yeni Türk dalgaları ezmişti. (Babur ve Hümayun - Bayram Han'ın başbuğluk ettikleri iki dalga); Dekkende de Viceyanagar devletinin 16 ncı yüzyılın ilk yarısında, oradaki müslüman devletlerini yok edecek derecede güçleşmesi Hinduların Müslümanlara karşı bir tepkisi idi ve bu tehlike ancak 1563 te Dekkendeki beş Müslüman devletten dördünün bağlaşması ve onlar tarafından Talikota vuruşmasında Viceyanagar devletinin ezilmesiyle önlenmiştir.

Dolayısıyla 17 nci yüz yılda yeni bir Hindu denemesi doğal (tabii) görülebilir, Marat olayı budur, Âlemgirden önce ortaya çıkmıştır ve onu Âlemgir'in siyasası doğurmadığı gibi onun gelişmesini yarım yüzyıl kadar geciktiren ancak Âlemgir'in gücü olmuştur.

Âlemgirin uzun savaşlarının ülkeyi yoksullaştırdığı ileri sürülmüştür, onun son yıllarında ülkenin tutumsal durumu üzerinde karşıt söylentiler bulunmakla birlikte çok uzun süren Adilşahi ve Kutupşahi devletlerinin fethi işinin ve Marat savaşlarının pek çok yıkımlara yol açtığı ve yoksulluk doğurduğu doğal görülebilir; ancak Âlemgirin çağdaşı olan ve Protestan'lara karşı gütmüş olduğu siyasa ile Âlemgiri az çok andıran 14 üncü Lui'nin sürekli savaşlarının nice yıkımlar doğurduğu ve yoksulluğa yol açtığı bilinmektedir, bunlar devleti çöktürmemiştir; dolayısıyla Gürkani devletinin çöküşünü başka yönlerde aramalıdır; bunları aşağıda az çok belirtmeye çalışacağız:

a) Âlemgirin oğullarının hiçbirisi değerli değildi; dilleri, din, mezhep, hizip ve inanları, ası (menfaat) ve amaçları türlü türlü ve çok kere birbirininkine karşın, tabiat bakımından birçok parçalara ayrılmış, Rusya ayrılar hemen bütün Avrupa kadar büyük olan ve Âlemgirin eşsiz güc ve emeğiyle birleştirilmiş kocaman bir ülke ve devleti ancak pek güçlü bir uzkişi toplu ve ayakta tutabilirdi; Padişahın her şey olduğu bir devirde ise Gürkani tahtına oturabilecek olan şehzadeler orta çapta adamlar bile değillerdi. Aynı soydan biteviye büyük adam yetişmesinin de tabiat kurallarına uygun olmadığını tarih göstermektedir. Âlemgir, Büyük Timur'un onuncu göbekten torunu idi, sırf Hindistanda yetişmiş ve büyümüş üçüncü göbektir, anası İran Türkmenlerinden olmakla birlikte iki göbek büyük anaları Hintli idi. Dolayısıyla artık "soyun," yorulmuş ve bir iki göbek için olsun büyük adam yetiştiremeyecek bir duruma gelmiş olduğu söylenilebilir. Âlemgirin ölüm tarihi olan 1708 ile 1720 yılı arasında geçen 13 yıl içinde bir sürü vuruşma ve cinayetli dokuz taht değiştirmesi olur. Başlarında taht üzerinde güçlü bir uzkişi kalmamış olan Türk beyleri "Turani," ve "İrani," yani "Sünni," ve "Şii," diye ikiye ayrılmış oldukları gibi, aralarındaki bin bir özel önürdeşlik (rakabet) yüzünden devleti sarsmaktadırlar, Aynı zamanda birkaç vilâyet'in idaresini ele geçiren bazı beyler bağımsız (müstakil) devlet reisliğine doğru kaymaktadırlar; bu kargaşalık doğal olarak Maratlara, Sihlere ve irili ufaklı bir sürü fırsat kollayıcıya geniş bir akın, çapul, ayaklanma ve kolay savaş alanı bırakıyordu.

b) Bu karmakarışık durumda Nadir Şah Afşar, Hindistan seferini yapar (1738; Âlemgirin ölümünden 31 yıl sonra); bu bü-

tün öbür sarsıntılara eklenen yeni ve çok büyük bir sarsıntı olur ve Gürkanilerin eşsiz zenginlikteki hazineleri ellerinden gider; birçok bey de Nadir Şah'a pek çok para ödemek zorunda kalırlar; bazıları birkaç milyon altın lira veya o tutarda altın, elmas, inci vesaire verirler.

Nadir Şah Osmanlı Hanedanına karşı nasıl her iki tarafın da Türkmen olduğunu ileri sürerek bazı anlaşmalara varmak istemiş-diyse, Gürkani Hanedanına karşı da her iki tarafın Türk olduğunu ileri sürerek anlaşmak istemişti ve onun savaş sebeplerinden biri de Muhammet Şah'ın (o sıradaki Delhi padişahı; Âlemgirin torununun oğlu olur) kendisi gibi Türk olduğu halde İranı istilâ etmiş olan Afganlara karşı kendisine yardım etmediği ve kolaylık göstermediği idi.

Karnal bozgunundan sonra Muhammet Şah, berkitilmiş karargâhında kuşatılınca Nadir Şaha haber yollayıp o da Türklüğünü hatırlatmış ve aman dilemişti.

Gürkanilerin Nadir akınından doğma şaşkınlıkları daha geçmeden Afganistan devletini kuran Ahmet Şah Baba Aptalının akın ve istilâları başlar (1748 le 1767 arasında 7 defa); Gürkani devleti ona karşı koyacak durumda olmadığı gibi onun (Ahmet Şah'ın) Marat ve Sihlere indirdiği ağır çarpılardan da asılanabilecek durumda değildir, dolayısıyla çöküntü ve iç karmakarışıklık devam eder.

c) Daha eski devirlerde Hindistan Türklüğü bu gibi durumlardan Orta Asyadan gelen Türk kütelerince kurtarılmıştı. Ancak 18 inci yüzyılda Orta Asya biteviye yoksullaşan ve sönen bir ülkedir; Hint, Çin ve saireye gitmek için Ümit Burnundan geçen deniz yolu bulunalıdan beri, Batı acunu ile işbu Doğu ülkeleri arasındaki tecim artık Orta Asya kervan yollarını bırakmış ve daha çok kolay ve neuz olan deniz yolunu tutmuştu. Bundan başka Batı acunu Amerikayı bulmuş olmakla da ayrıca zenginleşmiş ve güçleşmişti. Artık Türkistandan, bir Babur'un az kalabalık, ancak üstün örgüt ve tekniği olan bir ordu ile gelip Hindistan Türklüğüne yeni bir can ve kan vermesi beklenilmezdi. Nadir Afşar'da eski kültür Türklüğünün çıkardığı birinci derecede son büyük adam olmuştur.

Üçüncü Tarih Kongresinde (1943) göstermeye çalışmış olduğumuz gibi Türklerin Hindistan iklimini sevmemeleri yüzünden onun

gibi kuzeyde bunca başarı sağlayan bir Türkün ve onun yanındaki Hindistana yerleşmesi de beklenilemezdi.

d) Yine işbu 18 inci ve hele 19 uncu yüzyılda Avrupa kültür ve tekniği öyle bir raddeye gelmiş ve gelecektir ki, ona sahip olmaları Avrupalılara karşı koymalarını olabilsiz denecek kadar güç kılacaktır; dolayısıyla pek eski devirlerden beri hemen hep dışardan gelen fatihlerin egemenliği altında yaşamış olan Hindistan, o sırada kültür ve varlık bakımından geri kalmış olan Doğu Türklerinin elinden çıkıp denizlere egemen olan Avrupa devletinin eline düşecektir.

Bütün bunlar göz önünde tutulursa 18 inci yüzyılın ortalarından beri pek güçsüzleşen, işbu yüzyılın sonlarına doğru bir sözden ibaret kalan ve 1857 de resmen ortadan kalkan Gürkani devletinin yıkılışından ve hattâ bu yıkılışa yol açmış olmaktan, bugünkü Afganistanın Hindu-Kuşa kadar olan kısmı içinde olmak üzere, hemen bütün Hindistanı birleştirmiş olarak 1707 de ölmüş olan Âlemgiri suçlandırmak insafsızlık olur.

Âlemgire başka yönden de eksiklikler bulunmuştur, bunlar daha insafli, fakat daha ciddidirler, bunlardan da toplu olarak bahsedeceğiz :

Pringle Kennedy: "A History of the Great Moghuls,, adlı eserinde C. II S. 155 de der ki :

"Çok kere ileri sürülmüştür ki Evrengzib'in (Âlemgir) ana yanlığı, Bicapur (Adilşahi) ve Gülkende (Kutupşahi) Müslüman devletlerini Maratlara karşı bir duvar gibi tutacağı yerde onları yıkması (yani kendi devletine katması) olmuştur. Ve bu şüphesiz bir yanlış olmuştur. Ancak ordu işleriyle ilgili olarak Evrengzib'in en temelli yanlığı batı kuzey sınırından ve daha öteden (yani Türkistandan) yeter sayıda ehil (efficient) asker getirtmekte gevşek davranması olmuştur. bu ülkelerden gelme askerler "Moghul,,⁷⁰ ların parlak günlerinde büyük dayanakları idi. Ancak bugün İngiliz'in yabancı olduğu gibi yabancı olan bu gibi askerlerledir ki, gereken işi görececek yetenekte (kabiliyet) birbirine sımsıkı bağlı (compact) ordu kurulabilir. Evrengzib büyük bir din yayıcısı (proselytiser) olmakla

⁷⁰ Yazar burada «Moghul» veya Moğol sözünü ancak batı'da moda olan bir göreneğe uymak için kullanmıştır, çünkü eserin başlarında C. I, S. 11): «Türk, acun tarihinde kendisine büyük bir ad sağlamıştır. İstanbul Sultanlığı oandur; *Delhi padişahlığı da onun idi*» der.

birlikte yabancı Müslümanları ayrıca Hindistana gelmeğe kıskırtmışa benzemez; böylelikle ordusu da çok aşağı güç ve erlikte olan Hindistan Müslümanlarıyla dolu idi. Saltanatının başlarında İmparatorluğun büyük dayanağı Racput yardımcıları idi; ancak saltanat ilerledikçe (zaman geçtikçe) onlara daha az güvenilebildi, ta ki sonlarda onları İmparatorluğa bağlayan sağlam bağlılık duygusu hemen hemen koptu. Böylelikle Evrengzibin baş yanlığına geliyoruz; onun birçok erdemi (fazilet) vardı, sefih değildi, sebatlı idi, saltanat (veya hanedan) duyguları mevzuubahs olmayınca çok kere acımalı (merhametli) idi; birçok eksikliği (vice) de vardı, bunların başında iki yüzlülük (dissimulation) ve hırs gelirdi; ancak erdem ve eksikliklerin topu onun yaşayışı (career) üzerinde onun bir mutaassıp bulunması olayından daha az önemli bir etki (tesir) de bulunmuşlardır. Ekberin kazanmış olduğunu, bütün eksiklikleriyle birlikte Cihangir ve Sah Cihan'ın elde tutmuş olduklarını o (Âlemgir) elden kaçırdı: Hindu uyrakunun (tebaa) sevgisi...

Âlemgire karşı yürütülen başlıca tenkidleri toplaması dolayısıyla bu yazıyı yukarıya koyduk, bunlar üzerinde birkaç söz söyleyeceğiz.

Bicapur (Alişahi) ve Gülkende (Kutupşahi) devletlerinin ortadan kaldırılması bizce Marat gailisini çıkartmış veya büyütmüş değildir; bu iki devlet çürümüş ve "Bizans,,laşmış devletler olup bin bir iç kargaşalık içinde çökme ve yıkılma yolunda bulunuyorlardı; Sivaci gibi bir uzkişi onları kolayca yutardı ve bu işe başlamıştı, Âlemgir onları ortadan kaldırıp kendisi onların yerine geçmekle Marat gelişmesini kolaylaştırmış değil onu geciktirmiştir.

Orta Asyadan daha az ölçüde asker getirme işine gelince bunun için kesin bir şey söylemek güçtür, Âlemgirin Türk askerleri üzerindeki düşüncesini aşağıda göreceğiz, O, orduda bunları bulundurmaya çok önem vermektedir; ancak öbür yandan bir çok münasebetle en aşağı üç göbektir. Hindistanda yaşayan beylerin önemli yerlerde bulduklarına raslanılmaktadır; ve Âlemgirin bazı yazılarından (ezcümle Ahkâm-ı Âlemgiri No. 18) onun bir bey'in soyu ne kadar eski ise (yani o ne kadar çok göbekten beri Hindistana yerleşmiş bulunuyorsa) onu o kadar saydığı seziilebilir. Bu da Kennedy'nin ve daha birçoklarının söylediklerini kısmen olsun doğru göstermektedir. Bu işte kesin bir söz söylemenin güçlüklerini ve bu yolda karşılaşılan karşıtlıkları göstermesi

dolayısıyla Kennedy'nin aynı eserinden aşağıdaki yazıyı alıyoruz (C. I, S. 14):

“Türk ve Moğol ürenini (neslini, stock) canlı veya güçlü tutmak için kuzey - batıdan biteviye göçmen getirtmek gerekir - dolayısıyla Ekber bu akıntıyı durdurunca Moğol egemenliğinin tâ kökünü baltaladı. Ekber'in ölümünden yüz yıl geçince onun büyük İmparatorluğu inginliğe (inhibit) doğru hızla yol almakta idi. Marat akıncıları ülkeye akın edip duruyorlardı; ve onlara karşı koymak için Afganistan ve Türkistanın ılımlı (mutedil) ikliminde dayanıklılığa alışmış askerler yerine “Büyük Mogol,”⁷¹ ancak vücutça daha aşağı ve nispeten de az tinsel (mânevi) gücü olan yerli Müslümanları veya yürekli ve batur olmakla birlikte birçok sebep dolayısıyla birinci sınıf asker olarak doğmamış olan Racistanın Racputlarını kullanabildi. Bunlar Maratlar karşısında bir şey değildi. Orta Asyanın iri yapılı çocukları ise bu işi başarırlardı. Ve daha sonra Nadir Şah Hindistana girince yine onu karşılayabilecek asker bulunamadı.,,

Bu yazıdaki düşünceler aynı yazarın daha yukarı koyduğumuz düşünceleriyle birlikte göz önüne getirilirse, Orta Asyadan gelen Türkleri, yerli Müslüman veya yerlileşmiş Türkleri ve Hinduları aynı zamanda memnun etmenin güçlükleri ortada görünür; çünkü devletin bunlara verebileceği başlıca şey askeri ve çok kere askeri işleri de kapsıyan idarî makamlar idi; bu ise birçok kıskançlık ve çekememezliğe yol açıyordu, ve birine verilen doğal olarak ötekinden esirgenmiş demektir. Ancak şu yön üzerinde durulmalıdır ki yazar'ın dediği gibi Orta Asyadan veya İrandan Türk getirme işi durdurulmamış ancak kolay anlaşılabilirliği gibi Müslüman veya Hindu yerlilerin kullanıldıkları ölçüde azaltılmıştı.

Âlemgirin ölümü dolayısıyla Hâfi Hanın Müntehab-ül-Lübab'ta yazdıkları (C. II, S. 550) o devrin anlayışı göz önünde tutulacak olursa genel olarak doğru sayılabilir :

“Timur evlâdı, belki de Delhinin geçmiş padişahları arasında, Onun (Âlemgir) gibi ibadet, riyazet ve adalet bakımından seçkin bir padişah, güzel sıfatları ilk ciltte yerinde geçmiş olan İskender padişah Ludiden beri çok az olarak Hindistanda saltanat sür-

⁷¹ Avrupalılar İstanbul Türk padişahına «Büyük Türk» dedikleri gibi Delhi Türk padişahına da «Büyük Moğol» derler.

müştür; yüreklilik (şecet), tahammül ve isabetli görüş bakımından eşsiz idiler; ancak şeriata saygıları dolayısıyla ceza (siyaset) yoluna gitmezlerdi; ülkenin düzeni (bend-übest) ise “siyaset,, siz olamaz; ve emîrler arasında önürdeşlik (hem-ceşmi, rakabet) yüzünden hep nifak çıkardı, yürütmek istedikleri her tedbir kısır kalırdı ve her giriştikleri iş uzar ve bir sonuca ermezdi.,,

Bu yazının ilk kısımlarına bir şey eklemeyeceğiz; ceza işlerinde Âlemgir gerçekten çok yumuşak davranmış ve saltanat önürdeşliği sorumu, devlet için pek tehlikeli bazı kimseler ve bazı ayaklanmaları durdurmak için korkutma ölçemleri ayral, hemen hiç kimseyi öldürtmemiştir.

Beyler arasındaki önürdeşlik ve geçimsizlikleri, az çok kendi güvenini sağlamak ve meselâ oğullarından birinden yana toplu ayaklanmaları önlemek için Âlemgir'in kışkırttığını ve hiç olmazsa söndürmeye çalışmadığını kabul etmek gerekir düşüncesindeyiz; bu kendisinin başta bulunmadığı birçok seferlerin biteviye uzamasına ve sonuç vermemesine götürürdü; çokluk bakımından sonda kendisi gelir ve işler düzelirdi; bu da kendi üstün ölçemlerinin ve komutasının bir açıklanması gibi görüneceğinden ayrıca propagandasına yarardı denilebilir.

Böylelikle Âlemgir hakkında türlü düşünce ve tenkidleri gözden geçirmiş olduk.

* * *

Âlemgir ve Türklük.— Ahkâm-ı Âlemgiri'de (Ahkâm 8) bir türlü vasiyetname vardır, kısa bir duadan sonra Âlemgir: “Birkaç vasiyet vardır,, der ve “birincisi o ki,, diye başlayan 12 madde sıralar. İlk beş madde kendi gömülmesiyle ilgilidir. İşbu 5 inci maddenin sonunda cenazesinde: “Şamiyaneden (padişahlara mahsus tente) ve türkücüler (muganniyan) ve *mevlât bid'atinden* sakınılsın,, der.

Yedincisi şöyledir:

“Mutasaddilik⁷² için İrânlıdan iyisi olmaz. Savaşta, ta Cennet Aşiyânının (Hümayun) devrinden bugüne kadar bu *fırka* dan vuruşmada yüz çeviren olmadı ve kimse ayağını doğruluktan ayırmadı; bununla birlikte hiçbir vakit dik kafalılık ve ihanet (haram

⁷² Bir maliye işyarlığı; Defterdar.

nemeki) te bulunmadılar. Ancak çok izzet istediklerinden onlarla iş görmek güçtür; her halde bunu yapmak ve kurnazlık göstermek gerekir.,

Sekizincisi şöyledir :

“Turani fırkası,, askerlik için yapılmıştır (sipahi-i mukarreri end). saldırı (tâht), yenmek ve boyun eğdirmek (târâc), gece baskını (şebhun), ve tutmak ve yakalamak (bendi kerden) için eyidirler. Aynı vuruşma içinde geri dönmekten yani oku geriye atmaktan vesvese (vesvas) korku (hiras) ve utanma ve şaşırma (hacalet) duymazlar. (Başbuğlarının buyruğu üzerine olmasını sözün gelişi gerektirmektedir) Baş veren fakat yer vermiyen (yani gerekince geri çekilmesini bilmiyen) Hindistanlıların cehli mürekkebinde yüz merhale uzaktırlar. Her suretle bu “cemaate,, saygılı yerler (mahal-i riayet) vermek gerekir, çünkü başkalarının iş göremeyeceği yerlerin çoğunda bu halk (merdüm) iş görür.,

Burada Âlemgirin İraniler üzerine yazdığını az incelemek gerekir; o devirde İranda devlet (Safevi devleti) ve ordu, baştan başa Türk ve bilhassa Türkmendir, dolayısıyla Âlemgir'in hiç olmazsa askerlik bakımından söyledikleri ancak bu Şii Türkmenler için olabilir; Hümayunun adının geçmesi de bunu berkitir, çünkü İrandan Hümayunla birlikte ve ona yardımcı olarak gelen ordu İran Şehzadesi Murat Hanın “Atalığı,, Budak Han Afşar veya Kacar'ın başbuğluğu altında 10 veya 12.000 Türkmen atlısı idi.⁷³ keza Hümayun, babası Babur gibi İrandan “Türkmen,, diye bahsetmektedir.⁷⁴

Dolayısıyla Âlemgir'in 7 nci ve 8 inci vasiyetleri İran ve Turan Türklerine veya o devrin genel tâbiriyle Kızılbaş ve Sünni Türklere aittir.

Öbür vasiyetlerin özeti aşağıdadır :

9 uncusu :

Barha⁷⁵ seyitlerine karşı, peygamber soyundan olmaları dolayısıyla, kuran ayetleri gereğince saygı gösterilmesi, ancak onlarla

⁷³ Bak : Hümayunname (T. Tarih Kurumu yayını S. 94).

⁷⁴ Hümayunname : S. 51 a ; Türkçe çevirmede S. 181.

⁷⁵ Yukarı Düabda (Gence-Cemne ortaklama vâdisinin yukarı kısmı) Muzafferpur bölgesinde yerleşmiş seyitler; kendilerini 1271 de Hindistana gelmiş olan Vasit'lı Seyit Ebül-Ferah soyundan sayarlar. Âlemgirden sonra çok önemli bir duruma geçer ve bir zamanlar devletin egemeni gibi olurlar.

saknılı (ihtiyatlı) davranılması, içten onlarla sevişilmesi, fakat durumlarının yükseltilmemesi, çünkü üstün ortak olurlar, hattâ ülkeyi isterler (şerik-i galip, belki talib-i mülk end). Eğer azıcık dizgin bırakılırsa pişman olunulur.

Onuncusu :

Ülkenin sahibi elinden geldiği kadar harekette bulunmalıdır, bir yerde oturmak görünüşte rahatlık ise de binlerce musibet ve kedere yol açar.

On birincisi :

Oğullarına hiç güvenme, onlarla çok içli dışlı olma, eğer Babam Şah Cihan, Dara Şükûh ile bilinen yola gitmeseydi işleri böyle olmazdı.

On ikincisi :

Saltanatın ana direği ülkede olan bitenleri bilmektir. Bir anlık dalgınlık (gaflet) uzun yıllar için pişmanlık doğurur. Makhur Siva (Sivacı) nın kaçıışı (Agra'da konuk olarak göz altında bulundurulurken) dalgınlıktan oldu ve son günlerime kadar bu yüzden çetin uğraşmak zorunda kaldım.

Âlemgir vasiyetlerini şu beyitle bitirmektedir :

« Eğer anlarsan bilgin üzerine öpüş
Ve eğer dalgın (gafil) olursan eyvah, eyvah. » ⁷⁶

Bu bölümde baş amacımız Âlemgir'in Türklük hakkındaki düşüncelerini gözden geçirmektir; bunlar en eyi ve açık olarak vasiyetlerinde görüldüğü ve bu vasiyetleri dağıtmak istemediğimiz için öbür maddeleri de buraya koyduk. Türkler hakkındaki düşüncelerine dönüyoruz.

Türkistan Türklerinden korktuğu ve çekindiği görülmektedir, Ahkâm-ı Âlemgirinin 49 uncusuna göre 11,000 güzel atın her iki at için bir seyis olmak üzere Kabile girdikleri Âlemgire bildirilir, Kurala göre Dar-ül-Halife (Delhi olmalı) Nazım'ınca (vali) beğenildikten sonra huzura gönderilirlerdi. Bu kâğıt üzerine Âlemgir kendi eliyle şunları yazar: "bizim terbiyemizi görmüş ve mizacımızı öğrenmiş olan Emîr Han'ın (Kâbil valisi) böyle bir dalgınlık göstermesine şaşmalı. Bu, 5500 cerrar Turani'nin yabancı ülkeden padişahi ülkeye girmesi demektir. Yine bu halktır ki Afganların

⁷⁶ انگر در یافتی بر دانشت بوس
و نگر نافی افسوس افسوس

elinden Hindistan ülkesini aldı (Âlemgirin 5 inci göbekten atası Babur'un yazıcı ve hizmetçisi de içinde 12,000 kişi ile Hindistanı Afganların elinden almış olmasına im)... bundan böyle bu gibi işlerden sakınılmalıdır; at sürüleri (sınıra) gelince yirmi at için bir seyis içeri sokulmalıdır, o da iş göremez, perişan, biçare ihtiyar (olmalıdır),,

Aşağıdaki olay (Measır-ı Âlemgiri, s. 352-3) Âlemgirin Türklerin (bu ad daha çok Türkistandan yeni gelmişler için kullanılmaktadır) övünmelerine karşı onları iğnelemeyi sevdiğini gösterir.

1690 ve 91 de Vezir Esed Han Cümdet-ül-Mülk, Dekkende Maratlara karşı başarılı bir sefer yapmaktadır; oğlu Zülfikar Han Bahadır Nusret Ceng'de Batı Dekken'de Konkan bölgesinde Maratlar elinde bulunan Çinci kurganını kuşatmaktadır, Marat çeteleri onun ordusu dolaylarında dolaşıp yiyecek getiren kabileleri vurdukları için Zülfikar Han güç duruma düşer ve Âlemgirden yardım ister; bunun üzerine padişah Vezir Esed Hana oğlunun yardımına gitmesini buyurur, yaşlı vezir çoktandır oğlunu görmek istiyordu ve daha önce demişti ki: "padişah bana henüz (bu yolda) bir iş buyurmadı, eğer buyurursa herkes Türklüğün ne demek olduğunu görecektir.,,

Oğlunun yardımına gitmek buyruğunu aldıktan sonra Esed Han epey zaman hareketsiz kalır ve Âlemgir ona yolladığı bir yazıya şu sözü koyar :

"Artık övünme, Türklük bitti.,⁷⁷ (yani senin Türklüğün para etmedi).

Ahkâm-ı Âlemgiri'de (sayı 39) bir bölek, Âlemgirin Turaniler hakkındaki düşüncesini başka bir bakımdan aydınlatmaktadır; olayın ilk kısmını daha önce Âlemgirin bazen *lâyik* biçimde düşündüğünü göstermek için yukarıya koymuştuk. Olay Emin Han adında bir komutanın Bahşiliklerden birinin kötü mezhepli saydığı İranilerden (Şii Türkler) alınıp kendisine verilmesi idi. Âlemgir bunu yapamayacağını söylerken şunları der (çok güç ve eksik anlaşılan bir Farsça ile yazılmıştır):

"Sizin adamlarınız olan Turani cemaati ki bizim atalarımızın (Büyük Timur ve saire) kardeş hemşerileridirler, "kendinizi kendi

دیگر بنود منازکہ ترکی تمام شد⁷⁷

elinizle ölüme atmayınız.,⁷⁸ sözü gereğince bir vuruşma sırasında çekilmeyi ayıp saymazlar. (Müracaat-ra ma'yup nemidanend). Eğer bu küçük bir akin sırasında olursa o kadar zararı yoktur; amma bir alan vuruşması sırasında olursa durum güç olur; eğer Allah göstermesin bu iş padişahın adamları arasında olursa bir anda iş biter. Eğer bu denenmiş işi inkâr ediyorsanız (düşüncenizi) ayırtılarıyla arz ediniz. İrani cemaati ister *Vilâyetten* (İrandan; Hindistanda *vilâyet* sözü fatihlerin yani Türklerin geldikleri yerler anlamında kullanılır) ister Hindistandan olsun ki, (bu sonuncular) cehli mürekkeple ünlüdürler, bu davranıştan (ricat) yüz merhale uzaktırlar.,,

Sona Âlemgir şu beyitleri yazmıştır :

“ İnsaf et ki o çirkin kimselerin cehli
Tilki yaratılışlı bin âkilden daha eyidir
Bir âkil bir orduya yeter
Düşmanın gözüne toprak gülleyi aletle atmak için⁷⁹.,,

Burada Âlemgirin Turanilere karşı durum aldığını veya onlara karşı güvensizlik gösterdiğini görüyoruz; bu, daha sonra, vasiyetleri arasında, yazacaklarının Turanilere karşın bir biçime sokulmuşu sayılabilir.

Bu yazıdan ve hele sondaki şiirden Âlemgirin, anlayışsız da olsa, körü körüne itaatı her şeyden üstün tuttuğu, Hintlileşmiş olanlarda ve hele Şah İsmail'in dinf önderliğinden beri İran Türk-

⁷⁸ *Bakara* suresinin 195 inci ayetinin bir kısmı; başı eklenince şöyledir :
« و انفقو فی سبیل الله ولا تلقوا بأيديکم الى التهلكه »

Yani : Allah yolunda malınızı harcayın, kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın.»

Bu ayet birkaç türlü anlaşılmıştır, başlıca ikisi aşağıdadır :

1) Malları başında durup onlarla uğraşmak ve cihadı bırakmak kendi eliyle kendini tehlikeye atmaktır (Ebi Eyyub-ül Ansariye göre)

2) Düşmana bir zarar veremeyecek bir durumda iken boş yere tehlikeye atılmayın.

(Bak : Hamdi Yazır : Yeni mealli Türkçe Tefsir ; C. II, S. 701)

Âlemgir, ayeti bu son anlamda kullanmışa ve hattâ onun bu anlamını da biraz bozmuşa benzemektedir.

⁷⁹ انصاف بدهکه جهل آن مردم زشت
بهتر ز هزار عقل روباه سرشت
يك عقل كفايت است يك لشكورا
در چشم خصم زدن زاله خشت

menlerinde bu vasıfları daha çok bulduğu için onları daha çok beğendiğinin akla gelebileceği gibi Türkistan'ın çok kötüleştirmiş ve her gün daha çok kötülen durumunun ora Türlerinde bazı ahlâki değişiklikler yapmış olduğu da düşünülebilir. Bu son şık vasiyetlerindeki bu konu ile ilgili yazıya karşıt olmakla birlikte Türkistan'ın o devirdéki tarihiyle uğraşanlarca incelenmeye değer; onu buraya koymaktaki bir amacımız da onların dikkatini çekmektir. Bizce Âlemgirin "Turani,, Türkler hakkındaki gerçek ve ana düşüncesinin vasiyetleri arasında gördüklerimiz olduğunu kabul etmek en doğrusudur.

* * *

Âlemgir Devrinde Avrupa'da Dinî Siyasa — Tarihçilerin bir türlü oyunu vardır; batırılmak istenilen bir tarihi uzkişinin yaptıklarını 20 nci yüzyılın siyasal, ahlâki ve saire anlayışlarına ve ölçülerine göre muhakeme etmek! Bu, hitabedilen okuyucuların anlayış ve bilgi seviyesine göre ya açıktan açığa yapılır veya satırlar arasına gizlenilir. Âlemgir hakkındaki bir çok yazıda bu oyuna raslanılır⁸⁰. Bu yüzden onun yaşadığı 17 nci yüzyılda ve hele saltanat sürdüğü işbu yüzyılın ikinci yarısında başlıca üç büyük Avrupa ülkesinde, Fransa, İngiltere ve Almanyada (Germen İmparatorluğunda) güdülmüş olan dinî siyasaları gözden geçireceğiz.

Fransada. — 16 nci yüzyılı Fransa korkunç din savaşları içinde geçirmiş ve eşsiz yıkımlara uğramıştı; devrin ünlü hukukçu ve yazarlarından Etiyen Paskie (Etienne Pasquier) nin yazdığına göre: "kırk yıllık uykudan uyanan biri Fransayı değil, onun leşini gördüğünü sanardı.,,

Fransa, 17 nci yüzyıla kiral 4 üncü Hanri'nin (Henri IV) "Nant buyruğu,, ile girer (1598). Buna göre Protestanlara vicdan ve ibadet özgürlüğü tanınmakta ve bütün işyarlıklara alınabilmeleri ve Katoliklerle aynı haklara sahip olmaları kabul edilmekte idi; yani Hindistanda Âlemgirin dedesi Ekberin yapmış oldukları⁸¹

⁸⁰ Bu yazının başında sözü geçen eserlerden ancak Şarman'inki bu yöne azıcık dokunmakta ve Âlemgirin zamanında yalnız olmadığını imlemektedir.

⁸¹ Bu gibi karşılaştırmalarda tıpkı tıpkısına benzerlikler aranılmıyacağı doğaldır.

yarım yüzyıl geç olarak Fransada da Protestanlar için yapılmıştı; Fransız yahudiler ise eskisi gibi baskı altında kalıyorlardı.

17 nci yüzyılda 13 üncü Lui (Louis XIII) ve onun başbakanı Rişöliö (Richelieu) zamanında, 1625 — 28 yılları arasında, Hükümetle Protestanlar arasında savaşlar olursa da iş bir dereceye kadar önemsiz geçer denilebilir.

Tarihte “Büyük Kiral,, diye anılan ve Âlemgirin çağdaşı olan 14 üncü Lui'nin büyüyüp doğrudan doğruya devleti idareye kopyulması üzerine (1661) işler değişir.

Başlangıçta miskincesine baskılar yapılır: Protestan cenazelerinin sabah 6 dan akşam 18 arasında kaldırılması ve cenaze arkasından otuz kişiden artık bir kalabalığın gitmesi, bir vaftiz veya düğünde 12 Protestandan çok bir kalabalığın toplanması, Protestan okullarında okumak ve yazmaktan başka bir şey öğretilmesi yasak edilir. “Nant buyruğundan,, sonra yapılmış bütün Protestan kiliseleri yıktırılır.

Daha sonra 7 yaşına giren Protestan çocukların isterlerse Katolik olabilecekleri ve yine isterlerse evlerinden ayrılacakları, ve bunu yaparlarsa ailelerinin kendilerine bir geçinme parası vermeye mecbur olmaları kararlaştırılır (1681). Sonra Protestanların hiçbir devlet işinde kullanılmamaları hattâ avukat ve doktor gibi özgür (serbest) mesleklerde de çalışmamaları kararlaştırılır. 1668 de ünlü Mareşal Türen (Turenne) Protestanlıktan vazgeçip Katolik olur.

1676 da bir “din değiştirme,, kasası açılır; Katolikliğe dönen Protestanlara adam başına 6 frank verilir ve vergileri bağışlanılır.

1680 den sonra Protestan evlerine asker yerleştirilir, bunlara “çizmeli misyoner,, adı verilmiştir. Ücretli askerlik devrinde Avrupada halkın en kopuk ve kötü kısmı asker olurdu, dolayısıyla bunlar evlerine yerleştikleri ailelerin başına belâ kesilirlerdi. Bunların korkusuyla pek büyük Protestan kütleleri Katolik olur.

1685 te “Nant buyruğu,, ortadan kaldırılır. Bunun gereğince bütün Protestan kiliseleri yıkılacak, Protestan papazları 15 gün içinde sınır dışına çıkacak, çıkmıyanlar küreğe konacak; henüz Katolikliğe dönmemiş olan Protestanlara ilişilmiyecek, ancak yabancı ülkelere kaçmak isteyenler küreğe konulacak ve 1687 den sonra öldürülecek, bütün Protestan çocukları katolik dininde büyütülecek vesaire.

Bunun üzerine evine asker konulması korkusuyla Katolik olmuş olan birçok kişi yeis yüzünden yeniden Protestanlığa döner ve Hükümet baskısı da korkunç bir biçim alır. Fransaya giren her Protestan papazı, ve Protestan dinî âyinlerinde bulunan herkes öldürülür. Ölüm tehlikesini de göze alarak Protestanlar yabancı ülkelere kaçmaya koyulurlar, 300,000 kişi kaçabilir; yalnız ordu ve donanmadan 600 subay, 9,000 denizci ve 12000 er kaçar, İngiltere, Felemenk ve hele Prusya'nın çekirdeği olan Brandeburg ülkesi Fransanın en değerli ve sağlam unsurlarıyla beslenirler; Berlin kenti bu yüzden çok büyür. Alp ve Seven (Cevennes) gibi dağlık bölgelerde ayaklanmalar olur ve birkaç yıl 14 üncü Lui'nin en iyi askerlerini ve en ünlü komutanlarından Mareşal dö Villars'ı uğraştırır.

Jansenist denilen bir dinî mezhep de çok baskıya uğrar. 14 üncü Lui'nin ölüm yılı olan 1715 te bunlardan 2000 den artık bir sayıda kimseler hapishanelerde bulunmakta idiler.

İnkilterede. — 1603 te tahta çıkan 1 inci Cek (Jack 1) saltanatının ilk yılında 6000 Katoligi mahkûm ettirir; buna karşılık olarak bazı Katolikler Kamutay'ın açılış gününde kıralı, lordları ve saylavları havaya atmak için barut fıçılarını hazırlamış ve iş önceden duyulmuştu (1605). Bunun üzerine Katoliklerin kanun dışında oldukları ilân edilir (bu durum 1829 a kadar sürecektir), devlet hizmetine alınmaları yasak edilir; çocuklarını kendi dinlerinde büyütme hakkını kaybederler ve bunlar zorla Protestan yapılır. Resmî dinden ayrılan herkese karşı da böyle davranılmaktadır. Katolikler derecesinde olmamakla birlikte bir türlü aşırı Protestan olan "Püriten," ler (ilke'lerde -principes- çok çetin olan anlamındadır) onlardan sonra en çok baskı görenler arasındadırlar, ve büyük ölçüde Amerikaya göçmek zorunda kalırlar. İlerde Birleşik Cumhuriyetleri kuracak olanların çekirdeği bunlardır.

Cek l'in oğlu Çarls 1 (Charles 1) zamanında bu baskı devam eder. 1630 da Püriten'lerin ünlü bir papazı olan Leyton (Leighton) korkunç işkencelerle öldürülür.

1641 de Katolik İrlandalılar (burada ulusal düşmanlıklar dinî düşmanlıklara eklenmektedir) ayaklanıp binlerce Protestan öldürürler. Bundan sekiz yıl sonra 1649 da Kromvel (Cromwell) İrlandaya bir ordu başında girer ve Katolıklere karşı korkunç bir öc

alma siyasası güder, Drogeda ve Veksford kentlerini kuşatır alır ve asker, erkek, kadın, çocuk ne kadar Katolik varsa kılıçtan geçirir. Birçok yerlerde binlerce Katolik öldürülür, kadın ve kızları Amerikada esir olarak satılır. Sürekli olarak Protestanlığa sadık kalmış olduklarını ispat edemiyenlerin var yokları ellerinden alınır ve bunlar adanın batısına sürülürler, toprak, ev ve her şeyleri Kromvel'in askerlerine veya işbu orduyu yaşatmak için ona borç vermiş olanlara verilir.

17 nci yüzyılın ikinci yarısında İrlanda, Katolik ve Protestanların savaşı alanlarıdır; işbu yüzyılın sonunda orada durum şudur :

Katolikler kamutaya, orduya, özgür mesleklere giremezler, silâh taşıyamazlar, her hangi bir Protestan bir Katoliğin atını beğenirse 5 liraya (İngiliz) onu alabilir, Katoliğin çocuğu kendi dininde yetiştirilemez, çocuk Protestan olmak isterse ailesinden alınıp Protestanlara tevdi edilebilir ve saire (Riwallan: l'İrlande, s. 32 - 36).

Almanya — Germen İmparatorluğunun kapsadığı ülkeler 16 ncı yüzyılın ilk yarısında din savaşı veya boğuşmalarıyla korkunç bir devir geçirdikten sonra Augsburg barışıyla (1555) yatışmış idi, 17 nci yüzyılda din savaşları daha az bir çetinlikle yeniden başlayacaklardır. 1603 le 1908 arasında Kalvin (Calvin) mezhebinde olan Protestan hükümdarlar "İncil Birliği,, (Union Evangelique) adında bir birlik kurarlar ve Fransa Kralı⁸² ve Felemenkilerle bağlaşırlar; Katoliklerde buna karşı "Kutsal bağlaşma,, (Sainte Ligue) adı altında birleşirler ve Espanya ile anlaşılırlar.

1619 da İmparator olan 2 nci Ferdinand, Almanyayı Katolikleştirme siyasasına girişir, kendisine karşı ayaklanmış olan Çek'leri 1620 de ezer, orada Protestan dinini yasak eder ve geniş bir öldürme ve hele sürme siyasasına koyulur; yapılan tahminlere göre Bohem ülkesinde Çek'lerin sayısı 4 milyondan bir milyona düşer.

⁸² Fransa kırılları katolik olmakla birlikte Alman İmparatorluğunu güçsüzleştirmek için orada dinî savaşları körüklemiş ve katolik olan Alman İmparatoruna karşı, imparatorluk içindeki Protestan hükümdarlara yardım ededermişlardı.

Böylelikle başlıyan 30 yıl savaşını bitiren Vestfali antlaşmalarında (1648) hükümdarların uyruklarını (tebaa) kendi dinlerinden olmaya zorlama hakkı yeniden tanınır; ancak uyruk içinde mallarını kaybetmeden göçme hakkı tanınır.

* * *

Âlemginin yaptıkları tartılırken Avrupanın bu durumu gözden uzak kalmamalıdır.

GÖKTÜRK YAZITLARININ « APURIM » LARI VE « FU-LİN » PROBLEMİ

BAHAEDDİN ÖGEL

Göktürk yazıtlarının yalnız bir yerinde "Apurım," adlı bir halk veya bir devlet ismi geçer¹. Bu adın kime ait olduğu 1914'e kadar izah edilemedi. 1914'de Pelliot Asya cemiyetinde Fu-lin hakkında yaptığı bir tebliğde, dolayısıyla Apurım'ın da Fu-lin menşinden olabileceğini yalnız bir cümle ile ileri sürdü. Pelliot'un tahmini iki kelimenin birbirine benzeyişine istinat ediyordu², Pelliot bu mevzua bir daha da dönmedi.

Pelliot'nun bu isabetli görüşü bu gün umumî olarak kabul edilmiştir. Fu-lin hakkında yapılan bir kaç incelemede, dolayısıyla ve kısa olarak Apurım da göz önünde tutuldu. İleri sürülen fikirler daha ziyade etimolojik olmuş; başka yeni bir şey söylenememiştir. Yeri geldikçe bu fikirleri tenkit edeceğiz.

Fu-lin meselesi en çok işlenen mevzulardan biri olduğu halde doğrudan doğruya Apurım'la ilgili kısımları da incelenmemiş ve Apurım hakkında fikir yürütenler de bu yönü göz önünde tutmamışlardır. Bu sebeple Karadeniz kuzeyindeki Fu-lin'in incelenmesi bize düştü.

Fu-lin problemi muhtelif safhalarda inkişaf edip olgunlaşır. Fu-lin'in en olgun devri Apurım'la aynı mahiyettedir. Coğrafi ve siyasî mahiyetinin anlaşılabilmesi için geçirdiği merhaleleri göz önünde tutmamız lâzımdır. Bu safhalar üzerinde biraz fazla durduk. Buna rağmen millî tarihimize ilgili bu kısımların da faydalı olacağını umuyoruz.

Apurım probleminin coğrafi, siyasî, etimolojik yönlerini ayrı ayrı inceledik. Apurım'ı diğerlerinin yaptığı gibi Fu-lin problemine bağlı değil; Göktürk âlemine ait müstakil bir mevzu olarak kabul ettik. Fu-lin ancak onun mahiyetinin aydınlanmasına yardım etti.

¹ I Doğu 4.

² J. Asiatique, 1914, 498.

Bu suretle şimdiye kadar varılamıyan bazı esaslı sonuçlara varılabildi. Pelliot'nun iki kelime analojisine dayanan nazariyesi, bu suretle bir çok yönlerden ispat edilmiş oldu.

Fu-lin mefhumunun tekâmülü

I — Li-kan ve Fu-lin

Li-kan sözüne ilk olarak Chang Ch'ien'in seyahatnamesinde rastlıyoruz³. Çinde çok rağbet gören Li-kan hokkabazlarından bahsediliyor⁴. Shih-chi'deki kayıtlara göre Li-kan'la T'iao-chih⁵ An-hsi'nin yani Partların 1000 li batısındaymiş. Sonraki Han ve kayinamelerinde Ta-ch'in kelimesi çıkar. Ve Li-kan'la aynı memleket olduğu zikredilir⁶. Buna bakılarak aynı yerin iki adı bulunduğu kanaatine varılır. Bu isimlerden birincisi Li-kan; ikincisi ise Ta-ch'in'dir. Li-kan memleketi bizzat Chang Ch'ien tarafından gezilmemiştir. Ancak seyahatı esnasında iştmiş olduğu; şeyleri anlatmıştır. Bu sebeple Shih-chi'deki malûmat ve rakkamlar bu yerin sıhhatli olarak tesbiti için kâfi değildir⁷. Hirth başka bir metodla Li-kan'ı batıya giden ticaret yolu üzerinde arıyor. O, Mervden Astrebat, Ekbatan, Bağdat güneyi, Hire, Basra körfezi, Hind okyanusu, Kızıldeniz, Akabe ve Şam'a çıkan yol üzerinde

³ Chang Chien'in seyahatnamesi : Shih-chi, 123; Han-shu, 61, Tercüme ve izahı için bk. De Groot, Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, 9-51 vd., Fr. Hirth, Journal Americ. Or. Society, 1917, 93 vd: Li-kan'ın muhtelif yazılış şekilleri. Shih-chi, We-shu'da Li-hsien, (keza bk. Hirth, China and the Roman Orient, researches into their ancient and Mediaeval relations as represented in old Chinese records, Chinese text: 97 A, Trans. 35). Hou Han-shu, da Li-kan (bk. Hirth, Chinese text: 97 I, trans. 36) Wei-liao (Hirth, Chinese text 101 F, trans. 44 F). Daha bozuk şekilleri için bk. Hirth, aynı eser, Identifications 179 ve NI; Otto Franke, Grundsätzliche zur Wiedergabe von Fremdländer- und Ortsnamen im Chinesischen, Sitzungsberichten der preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, 1934, XV, 21 (262). n. I

⁴ Shih-chi, 123 (Hirth, Chinese text, 97 A 5, trans. 35 A 5); Han-shu, 96 A (Hirth, Chinese text, 97 B 5, 36 B 5)

⁵ T'iao-chih için bk. no. 31.

⁶ Hou Han-shu, 88 (Hirth, Chinese text, 99 FI, 40 EI): «Ta-ch'in kırallığının bir adı da Li-chien dir (bk. not. I). Batı denizinin garbindadır. Hai-hsi-ku o, yani: (denizin batısındaki kırallık) da denir. Yerlerinin çevresi birkaç binli kadardır. 400 den fazla şehirleri vardır». vs.

⁷ Hirth, aynı eser. Identifications, 137.

depo vazifesini gören Reke ve Petra ile birleştirmiştir⁸. Hirth'in bu birleştirmesi o kadar sıhhatli değildir. Nitekim evvelce Regnum, Hellenikon, legionesle; Edkins, Pauthier, Bretschneider'le hem-fikir olarak birleştirmişti⁹. Gutschmidt de Hirvaniya ile birleştirdi¹⁰. Marquart bu nazariyeyi kabul eder¹¹. Fakat bu gün hiç birine de itimat edemiyoruz. Son zamanda Çinli alimlerden Chang Hsing-lang "Latium,, la; Japon'lardan Fujita ise Medine civarile birleştirmiştir¹². Bazı alimler de İskenderiye ile aynı olduğunu ileri sürmüştür¹³. Herhalde bu bir şehrin ismiydi. Fakat hangisi olduğunu kat'i olarak bilmiyoruz. Yukarıda saydığımız nazariyeleri ileri süren alimler de az çok haklıdır. Çünkü sözün ifade ettiği saha Akdenizin doğusunu tamamen kaplıyordu. Büyük Sinolog Otto Franke'nin Bağdat güneyindeki Seleucia birleştirmesi de kelimenin ifade ettiği sahanın ne kadar geniş olduğunu göstermektedir¹⁴. Çin vekayinâmeleri meselâ Hou Han-shu¹⁵, Chin¹⁶, Wei¹⁷ vakayinamelelerinde ve Ma Tuan-lin'in¹⁸, Chao Ju-kua'nın¹⁹ ansiklopedileri daima Li-kan'la Ta-ch'in, in aynı olduklarını göstermişlerdir.

⁸ Hirth Li karakterini Reke'in baş hecesile; n, m değişimi ikinci karakteri, son hecesile birleştiriyor. Ve bu nazariyesini çok kuvvetli görüyor (Identifications, 170 ve n. I). Buna mukabil Franke eski ismi Petra olan Reke'in ticaret yolu üzerinde olmasına rağmen Ortaasyalıların ilk zamanlarda orasını görmelelerinin imkânsız olduğunu ileri sürerek daha yakın ve mühim şehirler olan Ktesiphon ve Seleucia'ya gözlerin dikilmesini tavsiye ediyor (Grundsätzliches, 32 (273) 33 (274).

⁹ Hirth, 17; Franke, Grundsätzliches 26 (267).

¹⁰ A. von Gutschmid, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, 66, 98.

¹¹ Marquart, Caucasia, 1931, 110.

¹² O. Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches, III, 209.

¹³ Pelliot, T'oung-Pao, Bd, XVI, 690.

¹⁴ Schaefer kabul etmiyor. Bk: Abhandlungen d. Ges. d. Wissenschaft. zu Göttingen, Phil.- Hist. Klasse, 3 Folge nr. 10.

¹⁵ Hou Han-shu, 88 (Hirth, Chinese text, 99 EI), keza bk. W. Eberhard, Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbi Asya halklarının medeniyeti, Türkiyat mecmuası VII-VIII (1940-42), shf. 154-75.

¹⁶ Chin-shu, 97 (Hirth, Chinese text, 101 FI, trans. 44 FI)

¹⁷ Wei-shu, 102 (Hirth, Chinese text, 103 EI, trans. 48 EI)

¹⁸ Ma Tuan-lin, Wên-hsien-t'ung-ka, 339 (Hirth, Chinese text, 114 Q₁, Trans, 87 Q₁)

¹⁹ Sung zamanında Chao Ju-kua'nın topladığı Chu-fan-chih bu hususta kıymetli bilgiyi havidir. Biz Hirth'in iktibas ettiği metinden istifadelenlik (Hirth, Chinese text, 120 RI, trans. 92 RI)

2 — Ta-ch'in ve Fu-lin

A - KIZIL DENİZ YOLUNA GÖRE

Ta-ch'in ilk olarak Hou Han-shu'da geçer²⁰. Bu sözün de Li-kan gibi menşe ve alındığı yer²¹ hatta ifade ettiği saha bile karanlıktır. Hou Han-shu'ya göre bu memleket An-hsi'nin batısındadır. Denizin batısında veya batı denizinde (Hai-hsi-kuo) imiş. İmparator Huan-ti zamanında (M. s. 147-167) Ta-ch'in imparatoru An-tun (Antonius) bir elçi gönderiyor. Ve bu suretle ticaret bir münasebetin temelleri atılmış oluyordu. Çin kaynakları bu mem-

²⁰ Kısmen Türkçe tercümesi için bk. Prof. Eberhard, *Türkiyat mecmuası* VII-VIII, s. 153-4; Hou Han-shu 88 (Hirth, Chinese text, 99 E, trans. 40 Ll.

²¹ Hou Han-shu 88 de: «Adamlarının hepsi uzun boylu ve mütenasip olduklarından ve Chung-kuo (Orta kiralık) sakinlerine benzediklerinden onlara da Ta-ch'in denmiştir.» (D'Herbelot, *Bibliothèque Oriental* IV, Visdelou, 390; Hirth, Chinese text, 100 E 21, trans. 41 E 21). Chavannes'a göre bildiğimiz Çini gösteren Ch'in sözü ile Ta-ch'in arasındaki ilgi çok müphemdir (Les pays d'Occident d'après le Heou Han-shu, T'oung-pao, sér. II, vol. VIII, 1907, 181, N. 1). Çinliler yeni alemlerle Hint ve Roma imparatorluklarıyla tanıştıktan sonra onların da Orta kiralık (Chung-kuo) olduklarını ve kiralıklarının da Çin imparatoru gibi T'ien-tse olduğunu kabul etmişlerdir. Bu husus için bk. P. Pelliot, *La théorie des quatre fils du ciel*, T' P, 1923, 97-199; Sylvain Lévi, *Devaputra*, J. A. 1934, 19. Roma imparatorluğunun da Çinlilerce orta kiralık olması iki devletin isimlerinin yakın veya kelimesile aralarında bir benzerlik bulunduğunu ileri süren kimseler de vardır. Şüpheli yaratan nokta baştaki Ta-karakterinin transkripsiyon yoluyla mı; yoksa yapılan yeni bir terkip yoluyla mı geldiğidir. Malûmdur ki Ta (büyük) bir çok yer isimlerinin başında bulunur. Hirth Ta'nın bir vasıf (epitheton) olduğunu ve Yüce'lerde ikinci karakterin ise ancak bir transkripsiyon olduğunu ileri sürüyor. Ve klasik müelliflerin Çin için kullandıkları Ser'in, İbrance şekli Tsur olan Suriye kelimesinin çıktığı Tyr şehrinin isminden geldiğini iddia ediyor. Ona göre Ta-ch'in Tyr'dur. Bu çok karanlıktır. Hirth, *Syrisch-Chinesische Beziehungen im Anfang unserer Zeitrechnung*, R. Oberhammer und H. Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien*, de s. 436-442) O. Franke bu ilgiyi çok uzak ve biraz da gayri mümkün buluyor (Grundsätzliches, 27 268). Hermann Ta-ch'in'i büyük Çin olarak kabul edip Arap yarımadasının kuzeyi olduğunu iddia ediyor. (Sven Hedin, *Southern Tibet* III, 219). Baştaki Ta karakteri kelimenin tahlilini güçleştirmektedir. Aynı karakterin buna benzer birkaç problemi gene meydana getirdiğini biliyoruz. Otto Franke bunu da Ta-hsia problemi mahiyetinde görmektedir (Grundsätzliches, 27, 268). Çinli bir alimin bu baş eki hakkında yaptığı etüdlere de hiç bir netice vermemiştir (An-yang fa-chüeh pao-kao, 545). O. Franke ye göre Ta-ch'in Ktesifon'dur (Grundsätzliches 26, 267-39, 280; aynı müellif: *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, 208-212). Pelliot'nun fikirleri için bk. *La Théorie des quatre fils*, T' P, 1923, 120 vd.

leketin coğrafi yerini tespit için işimize yarayan hayvanlar, nebatlar ve diğer mahsuller hakkında oldukça kıymetli malûmat vermektedirler ²². Gene bu meyanda Wei vakayinameleri Ta-ch'in'in merkezinden bahsediyorlar. Bu merkezin yapılan bazı tetkiklere göre Antiochia olması muhtemeldir ²³. Çin kaynaklarında yolların tarihi ve uzaklıkları hakkında bulunan bilgiler de Ta-ch'in'in uzaklığı hakkında bize bir bilgi verebilirler. Meselâ (M. s. 9) de Pan Ch'ao tarafından Ta-ch'in'le münasebete geçmek için gönderilen Kan Ying Basra körfezi sahiline kadar geliyor ²⁴. Orada kendisine Ta-ch'ine gidebilmek için iyi rüzgâria ancak 3 ay lâzım olduğunu söylüyorlar ²⁵. Bu, kızıl deniz yolu ile Ta-ch'in'in uzaklığı hakkında bize az çok bir fikir verebilir. Esasen Romalılar da Hintle olan münasebetlerinde bu yolu takip ediyorlardı.

B — İRAN YOLUNA GÖRE

Hou Han-shu, daki bir kayıt Ta-ch'ine giden yolun An-hsi, de kara yolu vasıtasile bir denizin etrafı döndüğünü, bilanere içinde kervan saraylar, arslanlar bulunan bir sahaya girilip kuzeye dönülürce Ta-ch'ine geldiğini gösteriyor. Chavannes'a göre bu aradaki saha Suriyedir ²⁶.

²² Hou Han-shu, 86, 88 (Hirth, trans. 37-43 de): Chavannes, Heou Han-chou, 180-184; Türkçeye kısmen tercümesi için bk. Prof. Eberhard, Türkiyat mecmuası, VII-VIII, s. 153-154, 75. Bu kaynağın verdiği bilgi esas tutularak Chin-shu, Liang-shu, Wei-shu, Chiu T'ang-shu'da da bazı malûmat verilmiştir. Çünkü ismin değişmesine rağmen zamanla siyasi hudutların bir çok değişmeye uğraması sahayı az çok değişikliğe uğratmıştır.

²³ Wei-shu, 102 (Hirth, Chinese text, 103 12, trans. 48, 12). Hirth Antiochia ile birleştiriyor (Ideifications, 208). Byzantion, la da birleştirenler vardır. Bu husus için bk. A. Forke, Ta-ts'in, das römische Reich, Ostasiatische Zeitschrift, 1927-1928, 48; A. Herman, Southern Tibet, III, 23; aynı müellifin, Die Lage des Landes Ta-ts'in, Ostasiatische Zeitschrift, 1927-28, 197; Başkaca; tenkidi için bk. O. Franke, Grundsätzliches, 28 (269). Bu müellifler de bunu oldukça karantlık bulurlar.

²⁴ Eski bilginler bu denizin ya Hazar denizi veya Akdeniz olduğunu sanıyorlardı. İlk defa Hirth ileri sürdü ki burası ancak Basra körfezi olabilir. (Syrisch-Chinesische Beziehungen, 439). Chavannes ve sonradan Herman da bu fikri kabul etti (Chavannes, T' P, 1907, 178, n.1). (Die Lage des Landes T.-T. O Z, 1927-28, 200). Forke bu fikri şiddetle reddeder (Forke, O Z. 1927-28, 51)

²⁵ Hou Han-shu 83 (Hirth, Chinese text, 98-99 D 20, trans. 39). Chavannes, T' P, 1907, 178).

²⁶ Chavannes, T' P, 1907, 189, n. I; Hirth'in tercümesini kabul etmeyip, yalnız kara yolu takip ettiren bir manada kendisi tercüme eder.

Forke'ye göre bu yol Çanakkale ve İstanbul boğazına ve oradan da İtalyaya gitmektedir ²⁷. Hirth ise Hint denizi vasıtasile Petra ve civarına giden bir yol olduğunu kabul eder ²⁸. Forke ile Chavannes aşağı yukarı aynı yolu takip ederler. Yalnız Forke İtalyaya kadar gider ; Chavannes Suriyede kalır. Hirth'le Hermann 'dan birincisi Akabeye ikincisi ise Arabia Felix dediği yere çıkar ²⁹.

Forke kaynaklarda verilen li miktarlarına göre aradaki mesafeyi ölçmek istiyor. Ona göre Merv'le Ktesifon ³⁰; T'iao-chih'le ³¹ An-tu ³²; Partlarla Ta-ch'in ³³ arasındaki li miktarları Suriye ile bu memleketlerin uzaklığından daha fazladır. Bu sebeple Ta-ch'in' in yanında bulunduğu mevzubahs olan denizin adı Hai-hsi-kuo' nun bir terkip olarak alınıp "Batı denizi," diye değil; "denizin batısında," olarak tercüme edilmesini istiyor. Ve denizin batısındaki ülkenin de İtalya olabileceğini ileri sürüyor ³⁴. Forke antropolojik karakter, askeri teşkilât ve tarihsel bilgiye istinaden bu nazariyesini destekliyor. Buna karşı Hermann'ın yaptığı itirazlar oldukça zayıftır. Hirth yukardan beri kullandığımız meşhur kitabının sonundaki hartada Nilin sağ kenarı boyunca Sina yarısı

²⁷ Forke, aynı yazı 52. Chavannes'in tercümesini kabul eder.

²⁸ Hirth, China and the Roman Orient, 43; Syrisch-Chinesische Beziehungen, 448.

²⁹ Hermann, Die Lage des Landes Ta-ts'in, O Z, aynı yer, 200, Hirth'in tercümesini kabul eder.

³⁰ Chavannes, Hou Han-shu, T' P, , 1907, 179; Mervden Ktesifona yani Bağdada 12000 li 4800 km. gösterilir. Halbuki normal olarak aradaki mesafe 2300 km. dir. (Forke aynı makale, 51).

³¹ Hirth Fırat, Dielenin birleştiği yer ve o civardaki Fırat havzası olduğunu gösterir (China and Roman orient adlı eserinin sonundaki haritasına bk.). Chavannes Antiochia'da olduğunu (Heou Han-chou, 176, n.3) Hermann ise Basra körfezindeki bir yer ile aynı olduğunu ileri sürüyor (Sven Hedin, Southern Tibet, III de Westländer in der Chinesischen Kartographie, 208; n. 2; Ta-ts'in O. Z, 1927-28). Franke, Basra körfezinde veya Akdenizde olabileceğini zannediyor (Geschichte des Chinesischen Reiches, I, 345). Forke Mezopotamya koyuyor (O Z. 1927-28,50). Bu husustaki kaynak ve fazla malûmat için bk. Prof. Eberhard, Türkiyat mecmuası, VII-VIII, s. 155.

³² Wei-shu, 102 (Hirth, Chinese text, 103, H2) 10.000 li = 4.000 km.

³³ Wei-shu, 102 (Hirth, aynı yer). 40.000 li pek fazladır. Hermann bir li'yi 400 m. saymakta; Forke ise 450 m. olarak kabul etmektedir. Forke, aynı yazı 51.

³⁴ Forke, aynı yazı. 51; Hermann, aynı yazı 36.

madası, Palestin ve Tedmüre kadar olan Akdeniz sahilindeki bu havaliyi Ta-ch'in olarak göstermiştir.

Verdiğimiz bu kısa izahat gösteriyor ki Ta-ch'in'in hangi şehir olduğu kat'i olarak bilinmiyor. Buna rağmen bu memleketin *Fıratın batısında olduğunu ve ilk zamanlarda Roma imparatorluğunun bir kısmını* gösterdiğini yukarda ismi geçen vesikalara göre kat'i olarak tayin edebiliyoruz. Bu sebeple fikirlerini verdiğimiz bütün alimler haklıdır. *Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda Ta-ch'in, bir şehirle birleştirilmek istenmiştir. Hakikatte ise büyük bir muntıkayı ifade etmektedir.*

Franke, İsviçreli alim Hess'in Ta-ch'in = Ktesifon³⁵ nazariyesini kabul ediyor. Ve filoloji bakımından da aynı olduğunu söylüyor³⁶. Ona göre kelime önce bu şehrin isminden tahrif edilmiştir. Sonra da Romalılara teşmil edilmiştir³⁷. Çünkü bu iki cihan devleti birbirlerini uzaktan uzağa, huduttan hududa seyrediyorlardı³⁸. Franke'nin de nazariyesi diğerleri kadar haklıdır. M. s. 225 den itibaren Sasan devletinin kuvveti fazlalaşmış; 395 de Roma imparatorluğu ikiye ayrılarak Bizans devletini meydana getirmiş ve bu suretle batıyı iki büyük imparatorluk -Çinliler nazarında- temsil etmeye başlamıştı. *İlk Roma-Çin münasebetlerinde olduğu gibi*

³⁵ Franke, Grundsätzliches, 31 (272); Geschichte, III, 208-210, keza I, 189. Hess bu fikrini sonradan Bağdad civarına Taht er-Rum keimesine dayayarak daha fazla kuvvetlendirdi (bk. Miscellanea, Z D M G, IV: Zu F. Hirt u. W. W. Rockhill's, Chao Ju-kua, 390). Bunun nazariyesini Krause de kabul eder. (bk. Geschichte Ostasiens, I, not. 284). Fakat şimdiye kadar bildiğimize göre Ktesifon Çin kaynaklarında Szu-pin olarak geçiyordu (Bk. Hou Han-shu, 118: Hirth, Chinese text, 99, D 22); Wei-liao (Hirth, a. es. 141 P 69). Fakat Franke bu ikisinin aynıyetini biraz karanlık bulur (Grundsätzliches, 32, n. 2). Ktesifon bugünkü Bağdadın güneyindedir, Araplar Taysafun derler. Tufun, Tusbun, Tasfun, Tisfin vs. gibi şekilleri de vardır. İraniyatçı Schaefer de Hess'in nazariyesini kabul etmektedir (Iranica, 25).

³⁶ Franke, Eitel'in Kanton lehçesi Lugatına göre Ta-ch'in'in milâttan sonraki birinci asırdaki telaffuzunu T'ai-ts'un olarak tesbit ediyor (Grundsätzliches, 32. Karlgren'e göre: Tai-ts'un (Analytic dictionary of Chinese and Sino-Japanese, 275 - 952, 308 - 1082). Yeni olarak gene Karlgren d'ai-dz'ien (Grammata Serica, No. 12,). Şehrin baş harfi olan «Kt» ekseriyetle «T» ye tekabül eder (Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, Supplement-Band, IV (1924) 1103, Constantinopolis maddesi).

³⁷ Franke, Geschichte, III, 189.

³⁸ Aynı eser I, 400.

sonraki zamanlarda da iki nehir arası -yani Mezopotamya- ve Suriye çok önemli bir rol oynamışlardır. 410 da Seleucia'da Nasturiler toplanmıştır. Bu Nasturiler Çine kadar gidecekler ve Çinde Nasturiliği yayacaklardır. 538 de Husrev I Franke'nin Ta-ch'in saydığı yerleri zaptedecektir. *Bu mıntıkanın mütemadiyen sahip değıştirdiğine bakılarak Ta-ch'in in siyasi bir hudutla çevrili bir memleketi veya bir devleti kastetmediğini anlıyoruz.*

3 — Fu - lin

7 inci asırda Ta-ch'in kelimesi önemini kaybeder ve yerini Fu-lin kelimesine bırakır. İfade ettikleri saha aşağı yukarı aynı sahadır. Bu devirde Orhon yazıtlarını yazacak olan Göktürkler Asya'da hüküm sürmektedirler. Ve batı ile münasebetlere girmişlerdir. Yollar Türk hakimiyetindeki ülkelerden geçmektedir. İşte Fu-lin kelimesi ilk olarak bu devirde meydana çıkmakta ve Çinliler nezdinde Ta-ch'in'in yerini almaktadır. *Apurım sözü de Fu-lin'le aynı köktendir. (bk. n. 98) Fu-lin'in gösterdiği sahanın incelenmesi Apurım memleketi hakkında bize bir fikir verecektir.*

Şimdiye kadar Ta-ch'in hakkında yaptığımız incelemeler Fu-lin'in gösterdiği sahayı aydınlatmıştır. Zira Fu-lin, kelimesinin Ta-ch'in yerine geçmiştir.

A — GÜNEY YOLUNA GÖRE FU - LİN

Fu-lin hakkında ilk kayıtları³⁹ Süi-shu'da 7inci asrın birinci yarısında görüyoruz. Fu-lin'in Türk halkları ve memleketleri ile olan ilgisi ile birlikte geo-politik bakımdan tarif eden diğer bir ilk kaynak da Türklere karşı kullandığı politikasile meşhur P'ei Chü'nun raporudur⁴⁰.

Fu-lin sözünü (ilk defa Çine) Nastüriler mi getirdiler? Ve bundan başka bu söz yalnız Nasturileri mi ifade ediyordu? Bu iki

³⁹ P. Pelliot, 13 Mart 1914 de Asya cemiyetinde yaptığı beyanatta V inci asırda görülen yer ismi P'u-lan'la Fu-lin'in aynı olduğunu iddia etmiştir (Journal Asiatique, 1941, 298). Franke bu yer ismini tanımıyor. Birleştirmeleri de karanlık buluyor (Geschichte, III, 211; Grundsätzliches, 34). Kelimeyi daha eskileştirmek için Laufer bazı efsanelere istinat ediyor (The Diamond, 6). Fakat bu kelimenin daha evvel mevcut olduğunu ispat güctür. Nitekim Laufer de bu kitabından sonraki etüdlerinden hiç birinde bu nazariyesinden bahsetmemiştir (bk. Sino-İranica, 436 vd.). P'u-lan ismi Wei-shu'da (5=S. 1914b ve 1915; 6=S. 1915c) zikredilmiştir (457 ve 468 yıllarında haraç getiriyorlar). Fu-lin ile aynı olduğu Kita Aziya gakuho II, 203 de söylenir.

⁴⁰ Bk. not 71.

sorunun aydınlanması Apurım sözünün menşei hakkında yapacağımız incelemeleri de kolaylaştıracaktır. Nasturiler Çine ilk defa M.S. 635 de geldiler. Ve Çinliler onları Fu-lin diye adlandırıyorlar. Chiu T'ang vakayinâmesi 643 de Çine giden rahipler hakkında şöyle diyor ⁴¹:

“Sui (sülâlesi) imparatoru Yang-ti, Fu-lin'le münasebette bulunmak istedi. Fakat muvaffak olamadı⁴². Chên-kuan saltanat devresinin 17 inci yılında (M. s. 643) Fu-lin kralı P'o-to-li bir elçi göndererek kırmızı cam ve bir nevi kıymetli taşlar gönderdi⁴³. İmparator T'ai-tsung (627-650) çok memnun olup ipek lutfetti. O zamandan itibaren Mo-i idaresinde bir ordu göndererek arazilerini istilâ eden Araplar onların hükümet merkezlerini de almışlardı. Bu sebeple onlara bağlanmışlar ve her yıl altın ipek vergi olarak vermişlerdi. Onlara tabi idiler. 667 yılında Ti-yeh-ka'yı elçi gönderdiler. 701 de saraya gene bir elçi geldi. 719 da efendileri olan T'u-huo-lo'nun yüksek memurlarından biri, her birinden ikişer tane olmak üzere arslan ve antilop takdim etmek üzere gönderildi. Bundan biraz sonra saraya bir (Nasturi ?) rahibi geldi⁴⁴.”

Hsin T'ang-shu'da da bu malumatın aynı vardır. Noksan olan Yang-ti'nin zikredilen münasebetleridir⁴⁵. Burada verilen bilgilerin, biraz evvele ait kısımlarının Nastûrilere aidiyeti karandırıcıdır⁴⁶. Bu gelen kafiler Bizanslılar veya Persler de olabi-

⁴¹ Chiu T'ang-shu, 198 (Hirth, Chinese text, 105, trans. 55 K),

⁴² D'Herbelot Bathrik'le birleştirmişti (Bibliothèque Orientale, I, 280). Hirth bunu kabul etti (Identifications, 294). Bu kıralın Suriye patriği olduğu umumi olarak kabul edilmiştir (P. Y. Saeki, Nestorian monuments in China, 79 ve 183). Chavannes mevzubahs rahibin Basileus olması ihtimali üzerinde ısrarla durdu (T' P, ser. II, Bd. V. 38). Forke bunun patrik olduğunu kabul ediyor. Fakat Suriye patriği olmadığını; ancak İstanbul patriği olabileceğini ileri sürüyor (Ta-ts'in, das römische Reich, 58). Kaynaklar dikkatle göz önüne alınacak olursa Forke'nin nazariyesinin imkânsız olduğu görülecektir. Zira kaynakların gösterdiği gibi İstanbul hiç bir zaman Arap istilâsına maruz kalmamıştır. Bu sebeple Otto Franke'nin Antiochia (Antakya) patriğine birleştirmesi oldukça isabetlidir (Geschichte III, 361).

⁴³ Bu taşların nevi, konumuzu ilgilendirmediğinde tercüme etmedik.

⁴⁴ Chiu T'ang-shu, 198 (Hirth, 106 - 107).

⁴⁵ Hsin T'ang-shu, 221 (Hirth, Chinese text, 107 L 41, trans, 60 L 41)

⁴⁶ Hudutların sık sık değişmesi, Çinlilerin etnik zümreleri birbirlerine karıştırmasına sebep olmuştu.

lirler. Yalnız muahhar münasebetlerde Nasturilerin büyük rolunun bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Kaynaklarımızda Fu-lin'in yeri hakkında da biraz malûmat vardır. Chiu T'ang-shu'ya göre:

"Hsi-hai (Batı denizin)in yukarısındadır. Ta-ch'in de denir.,,

Batı denizi umumiyetle Akdenizle aynı mahiyette görülür. De Guignes Batı denizini Hazar denizile birleştirmişti⁴⁷.

Hsin T'ang-shu Fu-lin'in yeri hakkında şöyle diyor:

"Fu-lin eski Ta-ch'in, dir. Batı denizi yukarısındadır. Merkezi-mizden uzaklığı 4000 li'dir. Ve Chan'in⁴⁸ batısındadır. Doğrudan doğruya kuzeye gidildiğinde T'u-chüeh'lerin Ko-sa⁴⁹ kabileleri vardır. Po-szu'ların (Pers)⁵⁰ kuzey batısındadır.,,

Sung-shih Fu-lin'in yeri hakkında. şöyle diyor:

"Kuzey doğuda: Mieh-li-sha (Melikşah); Kuzeyde: denize 40, batıda ise denize 30 günde gidilir. Araplardan (Ta-shih) başlayıp doğuya gidilirse Yü-tien-(Hotan), Hui-ho (Uygur) ve Ch'ing-t'ang'a gidilir⁵¹.,,

Ma Tuan-lin şöyle diyor:

"Bölgenin batı tarafı: Batı denizi; güneyde: Güney denizi (vardır); kuzeyde: T'u-chüeh'lerin Ko-sa kabileleriyle komşudur.,, Ma Tuan-lin'in verdiği bilgiler de aşağı yukarı ötekilerinkine müşabihdir⁵².

⁴⁷ De Guignes, Türklerin tarihi umumiisi,,. Göktürk efsaneleri münasebetiyle. Han zamanında batı âleminden habersiz bulunan Çinliler Köke Nor'a Batı denizi diyorlardı. (bk. Çin coğrafya lugati 353 a.).

⁴⁸ Chan = Şam şehridir, sonradan bu kelime bütün Suriyeyi gösterdi.

⁴⁹ Hazarlar VII'inci asır başlarında Bulgarları göçe mecbur ederek Rus steplerinin güney doğusunda, Dağistanda büyüyüp bir devlet haline geldiler. 625 de Azerbeycanı istilâ eden Hazarlar Bizansla büyük münasebetlere girişmişlerdi. Bu sebeple Fu-lin Bizans devletile aynı sayıldığından Çin kaynaklarının verdiği malûmatın doğruluğu meydana çıkar. Hazarlar Bizans İmparatorluğunun Asya kısmının kuzeyindeydiler. P'ei-wên-yün-fu'ya göre Hazarlar, Tahih (yani Arapların) kuzeyindedir (P'ei-wên-yün-fu, 1062/3725 c.). Bu kayıt diğerlerine nazaran biraz daha muahhardır. Araplar Bizans imparatorluğunun bu kısmını ele geçirmişlerdi. Bunu müteakip Hazarlarla mühim harplerde dahi bulunacaklardır. *Bu vaziyette Fu-lin'in Suriye ile alakası görülmemektedir. Fu-lin = Bizans imparatorluğudur. Zira Suriye, Hsin T'ang-shu'nun dediği gibi Şamın batısında değildir. Şam Suriyededir.*

⁵⁰ Sasani devletidir.

⁵¹ Sung - shih, 490 (Hirth, Chinese text, 108, NI; trans. 83, Q38)

⁵² Wên - hsien - t'ung - k'ao (Hirth, Ch. t. III Q 38; trans. 83 Q38).

Meşhur Budist rahibi Hsüan-tsang M. s. 646 ya ait seyahat-namesinde şöyle demektedir⁵³,

“Bu memleket (yani İran), kuzey batıda arazi, ahlak ve adet bakımından aynı olan Fu-lin’le komşudur. Birbirlerinden yüz ve lisan bakımından ayrıdırlar. Bunlar bir miktar nadide ve kıymetli eşyalara da malik ve zengindirler. Fu-lin kırallığının güney batısındaki bir adada “Batı kadınlar kırallığı,, vardır. Orada kadından başka bir tek erkek bile görünmez⁵⁴. Bu memleket de bir çok nadide ve kıymetli şeylere maliktir. Onları Fu-lin kırallığına satarlar. Bunun için Fu-lin kiralı her sene onlara çiftleşmek için damızlık erkekler gönderir.,,

Gene Ma Tuan-lin Wai-kuo-t’u dan naklen :

“Yung-ch’êng’in kuzeyine Ta-ch’in denir.⁵⁵,,

Kuei-huan-hsing-ch’ing-chi den naklen de: “Fu-lin bölgesi Chan’ın batısındadır. Ve dağlarla tamamen çevrilmiştir. Ta-ch’in de denir.⁵⁶,,

Yukarda görüldüğü gibi kaynakların hepsi de Fu-lin’le Ta-ch’in’i birleştirmektedirler. Fu-lin bir halk ismi olarak sayıldığı takdirde ekseriyetle Nastûriler olduğu kabul edilir. 781 de Çine giden Nastûri misyonerlerinin dinine Ta-ch’in dini ve mabetlerine de Ta-ch’in mabetleri denirdi⁵⁷.

Chiu T’ang-shu’nun izahatına göre Fu-lin Doğu Anadolu olabilir. Bu zamanda Fu-lin’in, bir siyasî mefhum olarak Bizans olduğunu kabul ediyoruz. Coğrafi bir sahayı da göstermektedir ki bu saha İran, Irak, Suriye, Küçük Asyanın birleştiği Doğu Anadolu olabilir. Biraz evvel tercüme ettiğimiz vesikalar bunu göstermektedir.

⁵³ Hsüan - tsang, Hsi - yü - chi (St. Julien, Mémoires sur les Contrées occidentales, traduits du Sanscrit en Chinois, II, 178 ; Samuel Beal, Buddhist records of the Western World, II. 278 - 79), Beal de birleştirir (278,95)

⁵⁴ Marko Polo da bu kadınlar memleketine rastlamıştır (Yule, Travels of Marco Polo, II, 405). Çindeki başka rivayetler için bk. Schlegel, Niu - kuo. T’ P, III, 495 - 510 ; Prof. Dr. W. Eberhard, Lokal-Kulturen im alten China, 278 vdd.

⁵⁵ Hirth, Ch. t. III, Q38, trans. 83 Q38.

⁵⁶ Hirt, Ch. t. III, Q41, trans. 83 Q41.

⁵⁷ Ta - ch’in dini hakkında bk. Franke, Grundsätzliches, 29 (270) ; Ta - ch’in mabedi hakkında bk. P. Y. Saeki, The Nestorian monument in China, translation of the inscription, 166 ; note on the text, 223, n. 44.

Nastûrilerin Çine bildirdikleri, kendilerine ait Fu-lin kiralığı muhakkak uydurmadır. Bahsettikleri kiral da Kilise reisinden başka bir şey değildir. Bize göre Fu-lin kelimesi ilk defa Çine bu rahipler tarafından sokulmadı. Biraz sonra göstereceğimiz gibi 643 den evvel P'ei-Chü de bu memleketi tüccarlar vasıtasile tanıyordu.

Daha muahhar zamanlarda Batı hakkında daha mazbut bilgiler elde edilmiştir. Ve Suriye ile Bizans imparatorluğunu birbirinden tefrik lüzumu hasıl olmuştur. Bu sebeple Bizans, Büyük Fu-lin; Suriye ise Küçük Fu-lin olarak tesmiye edilmiştir ⁵⁹.

Görülüyor ki kelimenin menşei ve mahiyeti oldukça karanlıktır. Yazılışının da bir kaç varyantı vardır. Bir çok alimler bu sözün menşeiini bulabilmek için çalışmış ve bir çok nazariyeler ortaya atmışlardır. Eskiden Fırank ⁶⁰ ve Helen'le ⁶¹ birleştirilmiştir. Pelliot, Chavannes πάλιν le ⁶² Hirth Betlehem'le ⁶³, bazıları Efraimle ⁶⁴

⁵⁹ Pelliot tarafından Tun - huang'da bulunan bir seyahatnamede Ta Fu - lin ve Hsiao Fu - lin olarak iki Fu - lin zikredilmektedir, bk. Dr. Walter Fuchs, Huei - ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest - Indien und Zentral - Asien um 726; keza bu husus için bk. Hirth, The Mystery of Fu - lin, J A O S, 1913 (XXXII) s. 206. Bu birleştirme artık kabul edilmiştir: B. Laufer, Sino - İranica, 436; A. Forke, Ta - ts'in, das Römische Reich. O. Z. 1927/8, 59.

⁶⁰ Hirt, Identifications, 287 - 288, n. 2.

⁶¹ Visdelous, Bibliothèque Oriental'da: IV, 423.

⁶² T' P, sér. II, Bd. V, 37 vd. Bu, Grekçede şehrin akkuzatifidir. Bu nazariyeyi daha evvel Jaquet ortaya atmıştı (J. Asiatique, 1832, 458). İstanbul şehrinin isminin Grekçe Εἰς τὴν πάλιν tabirinden çıkması da bu iddiayı teyit ediyor. Doğuya giden seyyahlar geldikleri kendi memleketleri için daima πάλιν kelimesini kullanmışlardı. Rubruk da bu meyanda sayılabilir. Rubruk, Moğollar nezdinde İstanbuldan bahsederken daima şehir sözünü kullanmıştı. (Fr. Risch, Wilhelm von Rubruk, Reise zu den Mongolen, 1253-55, 77). Bu nazariyeyi kabul edenler: Beal, Buddhist records, II, n. 278 295; Forke, Ta-ts'in das römische Reich, 60; Hermann, die ältesten chinesischen Karten von Zentral-und Westasien, Hirth -Festschrift, 198; Fritz Jäger, Leben und Werke des P'ei Kū, O Z, 1920/22 225, n. 2.

⁶³ Hirth eski telaffuzu But-lim ve But-lam olarak kabul edip Betlehem şehriyle birleştirir. (Hirth, aynı eser, 289-290). Schlegel, «l» ve «t» nin yanyana bulunmasile «ll» şeklinin meydana geldiğini göstererek bunu reddediyor (The Secret of Chinese method of transcribing foreign sounds, T' P 1900, 104).

⁶⁴ Çinde Efraim adlı bir Nastûri rahibinin isminin Ê-fu-lin veya Fu-lin olarak yazılması ikisi arasında bir münasebetin bulunduğunu düşündürdü (bk. P. Y. Saeki, The Nestorian monument in China, 75-76). Fakat çok şüphelidir.

ve Shiratori bu kelimeyi "Rum,, la birleştirdiler ⁶⁵. En son ve en doğru nazariye budur.

B — KUZEY YOLUNA GÖRE FU-LİN VE APURIM

Doğu Roma ile Göktürklerin siyasî münasebetleri daimi olarak kuzey yolu; yani Hazar denizinin kuzeyinden giden yolla olmuştur. Çünkü güney yolu Sasanî devleti tarafından kapatılmıştır.

Bizim bu etüdümüzde göttüğümüz gaye şimdiye kadar tarih ve coğrafya bakımından incelenmeden; yalnız aradaki benzerliğe bakılarak kurulan Apurım = Fu-lin hipotezinin kuvvetli ve zayıf noktalarının tenkididir.

Şimdiye kadar Li-kan, Ta-ch'in ve nihayet Fu-lin üzerinde durduk ve eskiden beri bu kelimelerin Hazar denizinin güneyi; yani İran yolu ile gidilen sahaları gösterdiğini gördük. Bizan-Göktürk münasebetleri Fu-lin'in ilk defa Çin kaynaklarında görünüşünden daha eskidir. Bu sebeple bilhassa şu üç sorunun üzerinde ısrarla durulmalıdır :

Son günlerde elimize gelen bir Japon mecmuasında Fu-lin'in coğrafi sahası hakkında çok şayanı dikkat bir etüd neşredilmiştir. Kuzey Asya Kültürlerine ait tetkikler mecmuasında (K i t a - A z i y a G a k u h ô, Aziya - Bunka Kenkyuzyo, Tokyo, Nippon, Nr. 2, Aralık ayı, 1943) Japon alimi K a z u o E n o k i tarafından yazılan bu yazıda çok tanınmış bir Nastûri kitabesine dayanılmıştır. Bu kitabe için bk. P. Y. Saeki, Nestorian Monument, 258, Çince metin, 271. Mezkûr etüdde kitabe iktibas edilmiştir, shf. 20, 222). Bu kitabeye göre Çin sarayında çok itibar görmüş A-lo-han adlı bir Nastûri Fu-lin memleketinin batısına Çin hakimiyetinde bulunan halkları teskin için bir kitabe diktiriyor. Müellif Batıda, Çin hakimiyetinde bulunan memleketleri tesbit ediyor. Ve bu kitabede zikredilen Fu-lin'in Batı Türkistan veya Kuzey Afganistanın olabileceğini ileri sürüyor. Çünkü Fu-lin'in batı hududu Çin hakimiyetinde bulunan memleketlerin de batı hududu çok önemli olan bu husus şimdiye kadar hiçbir kimsenin nazarını çekmemişti. Bu gibi önemli kelimeler her devirde ve her memleketin halkına göre mahiyet ve manasını değiştirmiştir. Doğu İran ve Türkistanın tarihte uğradığı siyasî değişmeler hakkında (Yüe-çi ve Wu-sun'lar, İndo-Germen nazariyesinin tenkidi) adlı eserimizde geniş bilgi verilmiştir. K a z u o E n o k i'nin bu etüdü Apurım meselesini aydınlatacak mahiyette değildir.

⁶⁵ Journal Asiatique, communication, 1914, 498; 1927, 11, «Şül» ou Sarag (?), 138; Théorie des quatres fils du ciel, T' P XXII, 120. Shiratori için bk. Saeki, aynı eser, 177; B. Laufer Pelliot'nun nazariyesini çok yerinde buluyor. (The Diamond, 8; Sino-Iranica, 436). Blochet Pelliot'dan daha evvel nazariyesinin gayri ilmi esaslara istinat etmesine rağmen bu birliği sezmişti (Notes de Géographie et d'histoire de l'Extrême Orient, Revue de l'Orient Chrétien, 1908, 359).

1. Fu-lin'le Apurım aynı menşeden mi geliyorlardı?
2. Biri diğerinden iktibas mı edilmişti?
3. Her ikisinin de ifade ettiği coğrafi ve siyasi saha aynı mıdır?

Birinci ve ikinci sorulara daha sonra cevap vereceğiz. Biraz evvel Göktürklerin güney yolundan Bizansla münasebette bulunmadıklarını kaydetmiştik. Esasen Bizansla yapılan Göktürk münasebetleri Sasanî devletinin aleyhineydi.

Bu duruma göre Kuzey yolu ile Fu-lin'i tarif eden memleketler aramız lâzımdır. İlerde göstereceğimiz üzere *Fu-lin'le Apurım aynı menşeden gelmektedir. Ve bu sebeple de Fu-lin memleketi aynı zamanda Apurımdır.*

Aşağıda vereceğimiz birkaç vesika Çinlilerin, Fu-lin'i kuzey yolu ile de tanıdıklarını gösterecektir. Bu vesikalardan hiç biri şimdiye kadar bu mesele için kullanılmamıştır. Franke bile P'ei-chiu'nun raporunu kullanırken hataya düşmüş ve güney yolu için kullanmıştır. T'ie-le bahsından alınan vesika ise bu hususta hiç kullanılmamıştır.

P'ei Chü'nün eserine göre Fu-lin ve Apurım

Sui sülâlesi zamanında (581 - 618) Göktürkleri parçalamak ve bu suretle kolaylıkla yok etmek için çok şayanı taktir bir politika takip etmiş olan Çin devlet ve sömürge adamı P'ei Chü'nun ancak birkaç parçası elimizde bulunan Batı memleketlerine ait eserinde⁶⁶ Fu-lin kelimesi ilk olarak görülür. P'ei Chü büyük bir politikacı olması hesabına Asya kavim ve devletlerini çok iyi tanıyordu. Göktürk devletinin ayrılmasında en büyük rolü bu oynamıştı. Göktürk devletini de iyi tanıdığını tahmin edebiliriz. Bundan başka ticari münasebetlerin kontrol ve nizamı için M. S. 607 de Kansudaki Chang-yeh'e gönderilmiş ve orada tacirlerle sıkı temaslarda bulunmuştu. Hsi-yü-t'u-chi adlı batı memleketleri hakkındaki eserini uzak yerlerden gelen tacirlerden sorma suretile meydana getirmişti. P'ei Chü eserini yazarken kendinden evvel

⁶⁶ Bu önemli eser kaybolmuştur. Ve bize ancak bir kaç parçası gelebilmiştir. Tercümeleri için bk. Fritz Jäger, *Leben und Werke des P'ei Kü*, OZ, 1920-22, 81-115, 316-231. Hayatı ve taktiği hakkındaki kaynaklar Sui-shu 67, Pei-shih 38, T'ang-shu 100.

gelen müelliflerin de eserlerini gözden geçirmeği ihmal etmemiştir⁶⁷.

P'ei Chü yollar hakkında izahat verirken şöyle diyor :

"Kuzey yolu İ-wu'dan (Hami) P'u-lei denizine⁶⁸; Oradan T'ie-le kavmi ve Türk hanının karargâhına gidilir. Bundan sonra kuzeye giden bir ırmağa (gelinir) ve oradan Fu-lin'e varılır. Batı denizine gidilir.

Orta yola Kao-ch'angdan (Turfan), Yen-chi (Karaşar), K'u-ch'ê (Kuça) Su-lo'ya (Kaşgar) gidilir. Ts'ung-ling aşılır. P'o-han kırallığından, Su-tui-sha-na, K'ang kırallığı, Ch'ao kırallığı, Ho kırallığı, Büyük ve Küçük An kırallığı (ve) Mu kırallığından Pers(ler)e gelinir.

Güney yol ile Shan-shan, Yü-tien (Hotan); Ho-p'an-t'o'dan gelinir. Ts'ung-ling'e geçilir. T'u-huo-lo, Yeh-ta, Fan-yen, Ch'ao kırallığı vasıtasile Kuzeyde P'o-lo-men'e ve oradan Batı denizine kavuşulur⁶⁹."

Orta ve güney yollar tanıdığımız yollardır. Kuzey yolu Franke'nin zannettiği gibi (bk. n.) İrandan değil; Hazar denizi kuzeyinden gittiği anlaşılmaktadır. Bu yol, Hamiye çıkıp; T'ien-shan T'ieh-le'lerini geçip; Kuça kuzeyindeki Türk hakanının otağında uğrayıp⁷⁰; Kuzeye akan bir ırmağa varıyor⁷¹. Kuzeye giden ırmak

⁶⁷ Fr. Jäger, 216-119: Bu kaynaklar için bk. Hirth, Über die chinesischen Quellen zur Kenntnis Zentralasiens unter der Herrschaft der Sassaniden, etwa in der Zeit 500-bis 651, WZMK 1896, 228-9.

⁶⁸ P'u-lei denizi, bu gün Turfanın güneyinde bulunan bataklık göldür.

⁶⁹ Sui-shu, 67.

⁷⁰ Otağın yerinin neresi olduğu biraz karanlıktır. Bizans elçisinin, Göktürk hakanının Ektag'daki otağına götürüldüğünü biliyoruz (Ménandre, Fragm. Hist. Graeca, IV, 227, Menandre bu dağın isminin altın demek olduğunu söylüyor. Halbuki «Ektag» kelimesinden açık olarak anlaşıldığı gibi altın dağ değil; beyaz, ak dağ kastedilmiştir. Klaproth gibi eski alimler -ikinci elçi olarak Bizans tarafından gönderilen- elçi Valentinus'un, Hakan Tardu'nun otağı hakkında verdiği malûmata istinaden; bu otağın Altay dağlarında olduğunu ileri sürdüler. Fakat bu, imkânsızdır. Ch'u-lo kagandan bahseden Çin kaynakları ekseriyetle İli vadisinde oturduğunu ve kendisine bağlı Hanlıklardan birisinin Kuça kuzeyinde Yulduz vadisinde; diğerinin ise Taşkent kuzeyinde bulunduğunu gösteriyorlar. Bilhassa Kuça civarındaki Otağ eski otağın yerinin tespitinde çok mühim bir rol oynar. Nitekim Tardu'nun oğlu da Kuça kuzeyinde oturuyormuş (Chavannes, Documents, 237). Sui-shu 83 Kuçanın 170 li kuzeyinde Pai-shan (beyaz dağ)ın bulunduğunu kastediyor. Diğer yandan T'ang-shu 221 A Kuça'nın kuzeyinde A-chieh-t'ien veya Pai-shan dağının bulunduğunu ve

herhalde ya Sirderya veya Amuderya olsa gerektir. Bizans elçisi Zemarhos da bu ırmakları geçmişti. Kaynak bunu müteakip yolun Fu-lin'e vardığını kaydediyor. Yolun böyle kısaltılması bizi bazı güçlüklerin karşısında bırakıyor. Acaba bu yol da İran içinden mi geçiyordu? Malûmdur ki P'ei Chü'nun zamanından daha evvel Karadeniz kuzeyinde Bizanslılara ait koloniler vardı. Göktürk-Bizans siyasi münasebetleri de bu yolla olmuştu. Bu yolun Çinliler tarafından tanınması muhakkaktır. Yol, Sirderya'nın yukarı boylarını takip eder, Aral gölünün güneyinden, Hazar denizinin kuzeyinden geçip bu kolonilere varır. Kaynak Sir deryadan sonra gelen yerleri kaydetmemiştir. Batı denizi Hazar denizi midir? Yolun uğradığı yerler zikredilmediğinden bu hususta bir şey söylenemezse de T'ie-le'ler bahsinden alacağımız vesika mevzu bahs Fu-lin'in Kafkas kavimlerine göre yerini tespit edecektir.

---

ağzından ateş çıktığını kaydediyor. P'ei Chü'nün eserinin bize gelebilen bazı kısımlarında T'ang-shu'ya yakın bir bilgi verilmektedir (Jäger, 227). Sui-shu'da: A-chieh; T'ang-shu'da ise A-chieh-t'ien olarak yazılmıştır. Chavannes'a göre A-chieh vs. transkripsiyonu; Pai-shan ise kelimenin Çince tercümesidir. (Documents, 237, n. 3). Pai-shan'ın diğer şekilleri için bk. Hirth, WZKM, aynı eser. 229. Bu suretle Zemarchos'un Göktürk hakanını ziyaret için geldiği Ektag'ın, Kuça kuzeyinde olduğunu anlayabiliyoruz. Vaktile H. Ritter bu dağdaki volkanı göz önünde tutarak sanskritçe ile izah etmek istemiş ve kelimenin kökünü ag (agni vs.)=ateş'ten getirmişti (Erdkunde von Asien, I,3,333 vs.). Sonradan S. Lévi de bu nazariyeyi takip ederek Tohar B dilinden Arkwi-beyaz ve tañne ekinden doğduğunu ileri sürmüştür (S. Lévi, «Tokharien B», langue de Kutch, J. Asiatique, 1931 ı, 366). En doğrusu Chavannes'ın fikridir. Conrady'ye göre Akdağ, K'un-kang dağıdır. Bu da K'un-kang dağından ateş çıkması sebebiyle yapılmış bir birleştirmedir. (Conrady, Kleinfunde Sven Hedins in Lolan, 158). K'ung-kang dağının ağzından ateş çıkma meselesi hakkında bk. W. Eberhard, Lokal-Kulturen im alten China, 255.

⁷¹ Hirth bu kuzey yolunun kuzeyden İstanbulla gitmeyip: İran vasıtasile Suriyeye geldiğini ve bahsedilen ırmağın da Fırat ve Dicle olduğunu ileri sürer (The Mystery of Fu-lin, JAOS, 1909, 5). Sir Deryadan ani olarak yolun Suriyeye inmesi imkânsızdır. Nitekim diğer yol Suriyeye kadar güzergâhlarla birlikte anlatılmaktadır. Gelen Bizans elçileri de bu Sir derya yolundau geldiler. Hirth Fu-lin problemini incelerken 1898 de incelediği T'ieh-le bahsındaki Fu-lin'e bir kıymet atfetmiş ve bu hataya düşmüştür. A. Hermann'a göre bu kuzey yolu İstanbul'a gidiyordu (Hirth Festschrift, 297 n. 3). Otto Franke bu yolun Tarım havzasından geçtiğini söylemektedir (Geschichte, III, 211). Burada Franke açık olarak aldanmıştır. Yukarıda tercümesini yaptığımız metin ve izahlar bu büyük hatayı açık olarak göstermektedir. Bu da Fu-liu'i Hazar denizinin kuzeyinde de bulunuşuna ihtimal vermemekten ileri gelir.

Netice olarak diyebiliriz ki: *Göktürk hakanının otağından Hazar denizi kuzeyi vasıtasile Bizans kolonilerine giden bir yol, Çin kaynaklarında da vardır. Ve Çin kaynakları yolun sonundaki memlekete gani Bizans kolonilerine Fu-lin demektedirler. Fu-lin'le Apurım da aynı mahiyeti haiz kelimelerdir.*

T'ieh-le'lerin yerlerine göre Fu-lin ve Apurım

Sui-shu'nun Türk dünyasına göre M. s. 600 e ait T'ieh-le'ler bahsında Fu-lin'in yerini tespit eden kaydı Fu-lin ve Apurım probleminin aydınlanmasında çok büyük bir rolü vardır. Bu kayıtların etnoloji, coğrafya, kronoloji bakımından incelenmesi Fu-lin'in yerini ve o zamanki Türk dünyasını ve Apurım problemini çok iyi aydınlatacaktır.

Malûmdur ki Göktürk yazıtlarının Töles olarak kaydettiği T'ieh-le'ler Çin kaynaklarına göre Karadeliizden Amur nehrine kadar uzayan geniş sahayı kaplıyorlardı. Hirth, bunları Tu-la, T'ien-shan Altay, Maveraünnehir, Aral-Hazar, Kafkas grupları gibi bir kaç kısma ayırır⁷². Bize burada Hirth'in tabirile Ponto-Kaspische grubu lâzımdır. Çünkü Sui-shu bu grubun Fu-lin'in doğusunda olduklarını kaydeder. Biz bu grubun kavimlerini gerek etnik ve gerekse saha bakımından elimizden geldiği kadar Bizans kaynaklarından verilen bilgiler ve çalışmalarda elde edilen neticelerle karşılaştırıp Fu-lin'in yerini M. e. 600'deki Türk alemine göre tespit edeceğiz. Bu suretle Apurım'ın da yeri aydınlanmış olacaktır. Sui-shu'nun mev-zubahs kaydı şundan ibarettir:

"Fu-lin doğusunda: Ėn-chü, A-la, Pei-ju, Ch'ieh-li-fu, Wu-hun vs. (vardır); 20 bin kadardırlar.,"⁷³.

⁷² Bu tabirleri Hirth kullanmıştır Fr. Hirth, Nachwort zur Inschrift des Tonyukuk, Die Altürkischen Inschriften in der Mongolei, Neue Folge, s. 38).

⁷³ Sui-shu, 67. Bundan naklen: Wen-hsien-t'ung-ka, 344, 2698 a. Burada T'ieh-le'ler çok geniş bir sahaya yayılmış olarak gösterilir. Bu hususun tetkiki için bk. Hirth, Nachwort, 37 vd. Chiu T'ang-shu'dan naklen Chavannes, Documents 87. Marquart'a göre T'ieh-le sözü тіл den çıkmıştır (Chronologie der altürkischen Inschriften 95). Dayandığı nokta da kendisinin Uygur olarak kabul ettiği 'Oğuz ların İtil sahasında oturmalarıdır. Franke T'ieh-le'lerin Ting-ling'lerle akraba olduğunu zannediyor (Geschichte, III, 249). Diğer kavimlerle ilgileri için bk. W. Eberhard, Çinin şimal komşuları 77, 78. Arap kaynakları طولس olarak kaydederler (Barthold, Die historische Bedeutung der altürkischen Inschriften, 9, n. 5). Çince yazılış şekilleri: Ch'i-le, T'ê-le, T'ieh-le'dir.

Fu-lin'in yerini tespit için mevzubahs kavimlerin yerlerinin ve kavmiyetlerinin bulunması lâzımdır. Diğer kaynaklarda da zikri az geçen bu Türk kavimlerinin yerleri ve kavmiyetlerini birer tespite çalışalım:

1. Ên-chü: Bizden daha evvel Hirth'in kabul ettiği gibi eski telaffuzu Onogur kavim ismile aynıdır⁷⁴. Priscos, Onogurların Sabirler tarafından koğulup; Bizanslılarla anlaşmak için elçi gönderdiklerini kaydetmektedir⁷⁵. Bu olay 463 senelerinde oluyor. Onogurlar da Saragurları önlerine katarak Yayığı geçiyorlar⁷⁶. Onogurlar Kafkasyada kalmışlardı. 5 inci asır ortasında kavimlerin yerleri hakkında malûmat veren Jordanes, Hunugur'ların kakım ticaretile meşgul olduklarını ve kuzey Kafkasya, Kıırma yakın yerlerde oturduklarını kaydediyor. Moravcisk'e göre 545 de Onogur ve Sabirler birleşip Uturgur diye adlanan birliği teşkil ediyorlar⁷⁷. 558 de ise Sabirlerin Avarlar tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratıldığını görüyoruz⁷⁸. Bundan sonra Onogur-Sabir birliğinin mevcudiyeti çok şüphelidir. 568 den 620 ye kadar geçen devrede Onogurlar bir Göktürk reisinin emri ve hakimiyeti

⁷⁴ Karlgren birinci karakterin eski teleffuzunun En (Etudes sur la Phonologie Chinoise 782, 9); ikinci karakterin de uat (Analytic dictionary of Chinese and Sino-Japanese 493, s. 164) ve k'iuet (Grammata Serica, Script and phonetics in Chinese and Sino-Japanese, The Museums of Far Eastern antiquities, No. 12, 1940, 496 k, shf. 251 - 52) olarak tesbit ediyor. Böylece kelimenin eski şekli En-kiuet olur ki sondaki «t» yabancı sözlerin «r» sine karşılıktır. Bu sebeple bu Çince kelimenin onogurla aynı olması gerekli görülebilir. Hirth'in tezini bu şekilde ilmen de teyit etmiş oluyoruz. Bu ad Priscos da: fr. 30; 'ονόγουροι; Jordanes'in geticasında: Hunuguri, Süryani İbn ül-İbri'de Hunugur'dur (Marquart, Chronologie 83). Agathias da: 'ονόγουροι; Theophilaet Simocatta'da 7, 8, 3: ούνογουροι; A. Hermann (Hedin, Southern Tibet, VIII, kısım 4, S. 441) onları «Ugar» larla (Macarlarla) birleştiriyor. Latinler ise bunların memleketine «Patria Onoguri» derlermiş. Bulgarla birlikte buldukları zamanda adları ούνογουροδουροι, ούνογούνοδοροι dir. Marquart bunu Moses Chorenaci'de «Wlendur» olarak tespit ediyor (Chronologie, 91 ve n. 2). Ona göre Olchontor, Ochontor, Wugundur da Onogur'la aynıdır. Marquart diğer bir Süryanice şeklini de «vngvr» olarak tespit etmiştir. (Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge 356).

⁷⁵ Priscos (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, 1829, 158).

⁷⁶ Marquart, Chronologie, 83, n. 4; Şerif Baştav, Sabir Türkleri, (Belleten, 17 - 18, 60).

⁷⁷ Moravcsik Gyula, Zur Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrbücher, X. 53 - 90.

⁷⁸ Bu hadiselerin gayet vazıh ve tasnifli bir şekilde tasviri için bk. R. Grousset, L'Empire des Steppes, 227.

altında toplanmışlardır. Yerleri değişmemiştir. Ve Kafkasın kuzey batısında oturuyorlardı. 8 inci asrın ikinci çeyreğinde Onogundur ve Onogur pirenisi Κυβρατος⁷⁹. un emri altında toplanmışlardır. Gene eski yerlerindedirler. Yani kuzey batı kaskasyada, Kuban'la Azak arasındadırlar. Burada Onogundur-Bulgar⁸⁰ birliğini meydana getiriyorlar. İkinci Bulgar pirenisi İrnik'den Kubrat'ın oğlu Isperich'e kadar geçen zamanda Onogundur Bulgarlar, Don üçgeninde ve Dinyester arasında, Kubanda yayılıyorlardı⁸¹.

2. A-l-a-n: çok tanınmış olan Alan kavmidir. Çin kaynaklarında buna ait kayıtlar ilk olarak Hou Han-shu'da An-ts'ai ve A-lan-liao olarak bu kavmi zikrederler⁸². Birincisi "Aorsen," ile birleştirildi⁸³. Muhtelif dillerdeki kaynaklarda bu kavimi, Ἀλανοι Alani, Alanna, Alān şeklinde kaydedilir⁸⁴. KLASİK Coğrafyacılar bu kavmi Hazar denizinin doğu ve kuzeyinde, Güney Rusyada vs. gösterirler⁸⁵. Hou Han-shu K'ang-chü'de; sonraki Su-t'ê yani Sogdiyana'da olduklarını kaydeder⁸⁶. Bize burada lâzım olan Sui zamanındaki yerleridir. Bizans imparatoru Tiberius II Alanları Albania'daki yerlerinden kaldırıp Kur nehri sahiline yerleştirdi⁸⁷. Prokopios Kafkas dağlarından Hazar geçitlerine kadar uzanan sahada Alanların oturduklarından bahsediyor⁸⁸. Netice olarak

⁷⁹ Graf Geza Kuun, *Relationum Hungarorum cum gentibus Orientalibus historia antiquissima*, II, II: kıral listesindeki yeri ve tarihi için bk. (Marquart, *Chronologie, Bulgarische Fürstenliste* 75).

⁸⁰ Marquart, *Chronologie*. 77.

⁸¹ Marquart, aynı eser, aynı yer.

⁸² bk. W. Eberhard, Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbi Asya halklarının medeniyeti, *Türkiyat mecmuası*. VII-VIII, 1940-42, 141: A. Rémusat, *Nouveaux Mélanges asiatiques*, I, 239; Fr. Hirth, *Über Die Wolga-hunnen und Hsiung-nu*, *Sitzb. der Bayerischen Akademie*, 1899, Bd. II, Heft. II, 250; E. Chavannes, *Les pays d'Occident d'après le Heou Han-chou*, T' P, 1907.

⁸³ Hirth, *China and the Roman Orient*, 139, n. 1: Gutschmit, *Geschichte Irans*, 68.

⁸⁴ Bu hususta geniş malûmat için bk, Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, *Z D M G*, 1905, 82 vd.

⁸⁵ Marquart, Aynı etüd, 84; keza bk. *Zur Geschichte der Alanen*, *KLIO*, 1909, IX, 14-27.

⁸⁶ W. Eberhard, *Türkiyat mecmuası*, aynı eser, par. 40. A. Herrmann bunu reddediyor ve Su-t'ê'leri Kırım'da oturdukları iddia ediyor (*Zeitschr. f. Ethnologie*, Bd. 73, Levha. Zikredilen makalenin Almanca metninde I (s. 276 da).

⁸⁷ H. Howorth, *The Sabiri and Saraguri*, *J R A S*, 1892, 621; keza bk. Feher Géza, *Bulgarisch - Ungarische Beziehungen*, *KSz*, XIX, 1921, 46.

⁸⁸ Feher Géza, aynı etüd, 55; Prokopios, *Corpus Byzantinae*, 946.

şunu diyebiliriz ki: Sui zamanında Alanların yerleri kuzey doğu Kafkasya; daha doğrusu Hazar denizinin kuzey batı sahilleriydi.

3. Pei-ju: Eski telaffuzu fonetik imkânlarla göre "Bulgar,, kelimesi ile birleştirilebilir⁸⁹. Moses Chorenacı'nın Bilkar, Blkar, Bulgar, Bulgark⁹⁰ olarak yazdığı ve bizans kaynaklarının βουλγαροι; İbni Rusta'nın, Mesûdi'nin⁹¹ البرغر olarak kaydettiği bu kavim 499 dan beri Don civarında oturuyordu. 600 sıralarında -yani Sui-shu'nun verdiği malûmatın ait olduğu zamanda - yukarda işaret ettiğimiz üzere Onugurlarla birlikte oturuyorlardı. Bizans kaynaklarının Ούννογούνδοροι βουλγαροι, Ούννόιχαί βουλγαροι olarak tesmiye ettiği bu birlikte Bulgarlar erimiş değildir. Kavmi şahsiyetleri mevcuttur.

4. Chiu-li-fu: Hirth bunların Karakalpaklar olduğunu söylüyor. Fakat bu nazariyesi çok şüphelidir. Böyle bir aynıyet te çok şüphelidir. Bu kavmin etüdümüze faydası dokunamaz. Mahiyetini de tesbit imkânsızdır.

5. Wu-hun: Eski telaffuzu "Ugor,, kelimesile birleştirmeye biraz müsaittir⁹². Priscos'a göre 463 de Sabirlerin itmesile Onugurlarla birlikte Ugorlar da Οὔγοροι Volgayı geçtiler⁹³. Menandre'a göre Οὔγοροι pirenisi Göktürklerin tabiiydi. Marquart'a göre Tardunun kardeşi ve Dizabulos'un (İstemi) oğlu pirenς Τουρχανῖος'un taarruzunda bunlar ve Alanlar Türk tabiiyetine girmişlerdi. Marquart'ın bu iddiasında dayandığı nokta Οὔτιγοροι'nın Ουγοροι den çıkmış olmak ihtimalidir. Bosporus'u yağma etmek üzere gelen Οὔτιγοροι kıralı Anagai da Οὔγοροι kıralı imiş. Çünkü Göktürklerin dostu Ουγοροι lerdı. Bu kavmin de oturduğu yer incelediğimiz diğer kavimlerin yakınındadır.

⁸⁹ Karlgren birinci karakteri «P'ak» (Analytic Dictionary, 700) veya «Pak» (Grammata Serica, 909) olarak tayin ediyor, Hirth iki nevi karakterin Kanton lehçesine göre eski telaffuzunu «Yuk» olarak tayin ediyor. (Hirth, Nachwort, 38.) Burgar şekliyle birleşebilir. Sondaki «k» ların «r» olması hakkında bk. F. W. K. Müller, Uigurische Glossen, Hirth Festschrift, 310 - 313.

⁹⁰ Marquart, Chronologie, 88.

⁹¹ Mesudi, Les prairies d'or, II,7; İbn Rusta, Goeje tabı, 139,9, Keza bu husus için bk. Barthold, Die hist. Bedeut. 9, n. 5; Süryani müellifleri: bvrgr: Marquart, Osteuropäische Streifzüge, 356; Müller, aynı etüd, 313.

⁹² Karlgren ikinci karakteri Kanton lehçesine göre fan (Analytic dic, S. 65) bir başka eserinde: xuen (Etudes sur la phonologie Chinoise, 787, 7; Grammata Serica, 457, J - L, S. 240) olarak tespit ediyor.

⁹³ Marquart bunların Uygurlar olduğunu söylüyor (Chronologie, 26)

Netice olarak diyebiliriz ki Sui-shu'nun saydığı bu beş kavim Kuzey Kafkasyanın doğu ve batı kısımlarında oturuyorlardı. *Bu kavimler Fu-lin'in doğusunda bulduklarına göre Fu-lin'in Kırım yarım adasında veya deniz aşırı kabul edilebilirse Anadoluda bulunması lâzımdır. Kırım yarım adası da bu zamanda Bizansın elindedir.*

Wu-hun kavmini incelerken Kırım ile Göktürklerin arasında geçen ve Göktürklerin yağması şeklinde olan bir hâdiseye kısa olarak dokunmuştuk. Bundan da anlaşılıyor ki Göktürkler Kırımı karşı yapılan bir tecavüzün Bizansa yapıldığı anlamında olduğunu müdriktiler. Göktürk devletine en yakın Bizans toprağı da gene Kırımdır. *Çinliler'in Fu-lin'i olan Kırım; Göktürklerin de Apurımıdır.*

I — Filolojiye göre Apurımlar

Fu-lin = Apurım nazariyesi ilk defa P. Pelliot tarafından ileri sürüldü. P. Pelliot, nazariyesini kelimelerin birbirine benzemesine istinat ederek kurdu ve bu fikrini birkaç kelime ile ifade etti. Bu nazariyesinin üzerinde birçok yönlerden tetkiklerde bulunacağını da vadettiği halde şimdiye kadar bu hususa dair neşriyatta bulunmamıştır⁹⁴.

APURIM SÖZÜNÜN FİLOLOJİK DURUMU

Apurım sözünün etimolojik durumu da oldukça karanlıktır. V. Gabain bu kelimenin "Purim,, okunması icap ettiğini ileri sürdü⁹⁵. Fakat Fonetik kurallar bu şeklin mevcudiyetine manidirler. "p,, harfine Göktürk alfabesinde başta rastlamak imkânsızdır. Muhakkak kendinden evvel bir sesli harf gelir. W. Thomsen esasen bunun tam bir eski Türk sesi olmadığına işaret ediyor⁹⁶. Bazan "b,, de olabilir. Göktürk dilinin bu sesini izah eden Radloff, güneye gidildikçe "f,, şekline tekabül ettiğine de işaret ediyor⁹⁷. Apurım kelimesinin o zamanki durumu ve menşei hakkında şu iki ihtimal mevcuttur :

1 — Orijinal şekli "Purim,, dir. Yazının icap ettirdiği zaruretler dolayısıyla bugün bu kelimeyi Apurım okuyoruz.

2 — Orijinal şekli Apurımdır.

⁹⁴ P. Pelliot, J. A., 1914 ı, 498.

⁹⁵ V. Gabain, Ein Beitrag zur Fu-lin Frage, Sinica, VIII, 195 - 197.

⁹⁶ W. Thomsen, L'Inscription de l'Orkhon, 23 - 24.

⁹⁷ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei, I. 144.

İkinci ihtimal de Türk dilinin Fonetik hususiyetlerine uygundur.

APURIM SÖZÜNÜN SOĞD MENŞEİ

Umumî olarak kabul edildiği üzere Fu-lin kelimesi Soğdca From kelimesinden çıkmıştır⁹⁸. Gerek "Purim,, ve gerekse "Apurim,, kelimeleri, "From,, kelimesinin başındaki "f,, sesinin biraz yumuşamasıyla Soğdça From kelimesinden Türkçeye bu şekilde girebilirler. Fonetik imkânların buna müsaadesi vardır⁹⁹. Daha doğrusu gerek Purim ve gerekse Apurim'in From'dan çıktığını filolojik olarak ta isbat edebiliriz. Son seslinin "ı,, olması "yolig, qudıız, unıt-mak, urılan, bulıt,, sözlerindeki "ı mahiyetinde olsa gerektir.

"Rom,, kelimesi Soğd dilinde "From,, haline gelmiştir. "Rom,, ve "Rum,, kelimeleri esasen Türkçede de olduğu gibi telaffuz edilemez. "Urum,, vs. şekillerine girer. "r,, kelimenin başında bulunamaz.

APURIM VE FU-LİN SÖZLERİ ARASINDAKİ İLGİLER

Fu-lin kelimesinin Apurım kelimesile bir ilgisi var mıdır? Daha doğrusu Fu-lin Apurım'dan veya Apurım kelimesi Fu-lin'den mi alınmıştır? Fu-lin kelimesinin eski telaffuzu: "p'iuet¹⁰⁰ -liem¹⁰¹ dir. Birinci karakterin son harfinin "l,, ile birlikte nasıl "r,, ye te-

⁹⁸ P. Pelliot'nun ispat ettiği üzere Soğdaklar çok erkenden Orta Asya içlerine girmiş ve tesirler bırakmışlardır. Çinle ilk defa Budist olarak münasebetlere girişmişlerdi. Ve sonra da Sogdakların Lob - nor'da kurmuş olduğu koloniler Çine Nastûriliği soktular (Pelliot, Le Cha tcheou tou tou fou t'ou king et la colonie Sogdienne de la région du Lob Nor, J. Asiatique, 1916 ı, 123) Fu - lin kelimesinin başındaki « fu » karakterinin ekseriyetle İran vasıtasile veya doğrudan doğruya İran menşeli sözlerin transkripsiyonunda bulunduğunu gene Pelliot göstermektedir (Aynı etüd, 115, n. 3). Fu - lin ve From arasındaki münasebet için bk. Franke, Geschichte, III, 210.

⁹⁹ Eski Türkçede Fromda olduğu gibi «fr» vs. iki sessiz harf kelime başında gelemmez. Yuvarlak (arrondie) bir sesli olan «u» labial bir dudaklı olan «p» nin tesirile olmuştur. Bundan başka «Avar» kelimesi de Apar olarak yazılmıştır, Belkide Göktürkler «v» yerine sourde labial «p» yi tercih ediyorlardı. Nitekim Avər Hanlarından birinin ünvanı olan Capcanus, Bulgarlarda Каваканс şeklinde görülüyor. Göktürk yazıtlarında bu ünvan Kapgan (Kapagan) olarak geçmektedir. Bu tebadül Fonetik kanunlara uygundur, Bu değişimin bilabial «w» yoluyla olduğu muhakkaktı. From kelimesi Soğdeada Wrum vs. şekillerinde de görülüyor (Franke, Geschichte, III, 210),

¹⁰⁰ Karlgren, Analytic dictionary, par 47.

¹⁰¹ Karlgren, Analytic dictionary, par 554.

kabul edebileceğini izah edemememize rağmen Von Gabain tarafından (Apurım'la birleştirildi ¹⁰². Fakat Von Gabain'in delilleri hiçte mukni değildir. Hem Apurım ve hem de Fu-lin sözünün menşei aynıdır. Fakat aralarındaki münasebet hakkında bir şey söylenemez. Fu-lin kelimesi Soğdlulardan alınmıştır ¹⁰³. Bunu çok iyi olarak biliyoruz. Türkler de Apurım kelimesini doğrudan doğruya Soğdlulardan aldılar. Çünkü Ön Asya ile Çin münasebeti Soğdluların elindeydi. Göktürk devletine batı siyasetinde Çin diplomatlarının yol gösterdiğini bilmiyoruz. Fakat Göktürk devletinin Bizans siyasetini bizzat Soğdlular meydana getirmişlerdi.

2. Göktürk tarihine göre apurımlar

Göktürk yazıtlarında İstemi Kaganın ölümü dolayısıyla gelen kavimler sayılırken, bize göre bir sıra takip edilmiştir. Gültekin yazısında kavimler şöyle sayılıyor :

“Önre kün togusıqda бүкли çölig il tabgaç, түпүт, Apar ¹⁰⁴ Apurım, qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtay, tatabı,, ¹⁰⁵.

Yazıtta da tasrih edildiği üzere doğuda Tabgaç yani Çin vardır. Tüpüt doğuda değil; güney veya güney doğudadır. Apar yani Avarların bulunduğu yere göre batıya geçebiliriz. Apurımlar da onların civarlarında olmalıdır. Bunu yukardan beri verek geldiğimiz izahat teyit etmiştir.

Bu sıra kelki de Prof. Eberhard'ın dediği gibi Asyayı kateden yola göre yapıyordu. Bizce sıranın başlayış ve bitiş noktaları göz önünde tutulunca dini bir görüşün de tesirinin mevzu-bahs olduğu sezilir. Nitekim kuzey kavimlerinin sayılışında bir yol mevcut değildir.

¹⁰² bk. not. 95. Shiratori Fu-lin kelimesini Türkçe « Urum » veya « Wrum » gibi « Rum » kelimesinden bozulmuş şekillerden çıkabileceğini zannetmişti. Pelliot bu tahminini Apurım kelimesinden habersiz olarak yapmıştı. Türk dilinin fonetik kurallarının böyle bir değişikliğe müsait olduğunu göstermesi bakımdan Shiratori'nin tahmini bir ehemmiyeti haizdir. (bk. Saeki, The Nestorian monument in China, 77). Barthold Fu-yü-lo adlı Uygur kabilesile Apurım'ların aynı kabile olduğunu ileri sürmüştü. Fakat bu nazariyeden ne Barthold ve ne de diğer Sinologlar bir daha bahsetmediler (Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, 6).

¹⁰³ bk. not. 98.

¹⁰⁴ Avarlar.

¹⁰⁵ W. Thomsen, L'Inscription de l'Orkhon, 98, 2 E.

Kırgızlar Kem ırmağı kuzeyindedirler. Üç Kurikan Baykal gölünün kuzey batısında; Otuz tatar bu günkü Kulun gölle Yab-lun Ula dağları arasında; Kitay Şira Muren kenarlarında; Tata-bi'ler ise Doğu Gobi denen yerde bulunuyorlardı. Apurımlardan sonra sıra, batıdan doğuya dönüyor. Bu da bize Apurımların batıda bulunduğunu göstermektedir,

Bu devrin siyasi durumu da Göktürk yazıtlarında takip edilen mevzubahs sıranın Apurımlar hakkında verdiği ip ucunu teyit etmektedir. Türk atlılarına daima açık bulunan kuzey yolu vasıtasile yapılan münasebetler, anlaşmalar, elçi teatisi vs. her zaman için üç büyük devlet arasında vukubulmuştur. Bunlar Göktürk, Bizans ve Sasan oğulları devletleridir.

Malûmdur ki İpek ve ticaret yolu Sasanilerin toprağından geçiyordu. İstemi Yabgu bu ticaret yolunu Sasanilerin inhisarından kurtarmak için Bizanslılarla doğrudan doğruya münasebetlere girişti. Bu suretle Asyayı baştan başa kateden ticaret yolu Göktürk memleketinden geçecek ve ticari münasebetlerde Göktürkler bir nazım rolü oynayacaklardı.

Bizansla anlaşmak üzere Göktürk hakanı Manyakh'ı elçi olarak İstanbula gönderir (M. s. 567). Bundan çok memnun olan Bizans imparatoru Jüstin II iadei ziyaret mahiyetinde Göktürk hakanı nezdine Zemarhos'u gönderdi. Bu birinci münasebet Göktürk ve Bizans devletleri arasında Sasan devletinin aleyhinde olarak vukubuldu.

İkinci münasebet 576 da Valentinus'un Göktürkler nezdine elçi olarak gönderilmesile başlar. Sabir ve Onogurları önlerine katarak batıya doğru ilerliyen Avarlar Bizans'a bir elçi gönderdiler. Bizans da Avarlara Valentinus'u gönderip bir anlaşma yaptılar. Valentinus Göktürk Hakanı nezdine gidişinde çok fena karşılandı. Ve bizzat Tardu elçiye şunları söyledi.

“O Avarhuni'ler benim suvarilerimi beklemeye cüret ettiler. Bu köle ırkı kılıçlarımızla imha edecek değiliz. Yalnız kırbaçlarımız onları yerin bağına gömmeye kâfidir. Onları atlarımızın ayaklarile karıncalar gibi ezeceğiz. vs.,”

İstemi yabgu bu zamanda henüz yeni ölmüştü. Göktürk yazıtlarında da Aparım'lar, İstemi yabgu'nun ölümü dolayısıyla gelen halklar arasında zikrediliyor. Belki de Valantinos, veyahut ta buna takaddüm eden başka bir Bizans heyeti kastdedilmişti. Her

ne olursa olsun Göktürk yazıtlarındaki kayıt, tam bu sıradaki Göktürk-Bizans münasebetleriyle ilgilidir.

Bundan sonra Göktürklerle Bizanslıların arası açılmış ve 576 da Bohan Kırımı yağma ve imha etmiştir.

Bu ikinci mümasebet sırasında rol oynayan başlıca üç devlet vardır. Göktürk, Bizans ve Avarlar. Bizans ve Avarlar batıdadırlar. Tam bu zamana ait olan Göktürk yazıtlarındaki kayıt ta yukarıda gösterdiğimiz gibi batıdaki halkları -"Apar, Apurım," şeklinde kaydediyor. Apar'lar Avarlardır. Apurım'lar da muhakkak Bizansdı.

Bu mevzu ve Göktürk tarihi için şimdiye kadar kullanılmamış diğer bir vesikamız da 726 da kuzey doğu Hindistanda ve Orta Asyada seyahat eden Budist rahip Huei-ch'ao'nun seyahatnamesidir. Göktürk yazıtlarının yazılışından 5, 6 sene evvel yapılan bir seyahata ait olan bu seyahatnamede Küçük Fu-lin'in Suriye; Büyük Fu-lin'in de Bizans olduğu tasrih ediliyor. Huei-ch'ao'ya göre Göktürkler vaktile Fu-lin'i yavaş yavaş ezip ilerlemişlerse de tamamen zaptedememişlerdi ¹⁰⁶. Hakikatten Göktürkler Kırımı bir çok defalar yağma ettilerse de tamamen ele geçiremediler. Göktürk yazıtlarının yazılacağı sıralarda Orta Asyada gezen Huei-ch'ao eski Göktürk Bizans münasebetlerinden bahsetmektedir.

Nitekim Kültegin de ikinci bir defa, hemen hemen aynı kavimleri tekrar saydığı halde ne Apurım ve ne de Avarları zikretmiştir.

Yukarda gerek Apurım ve gerekse Fu-lin'in Soğdlulardan alındığını söylemiştik. Apurım kelimesinin muhakkak Soğdlulardan alındığını gösteren diğer bir tarihi delil de vardır. Menandre'nin kaydına göre Soğdlular Çinden gelecek ipeklerin kendileri vasıtasile nakli için Sasani devletine müracaatta bulunuyorlar. Sasani'ler bunu reddediyorlar. Eftalitlerin yıkılmasile Göktürlere tabi olan Soğdlular Göktürklerle sıkı münasebetlere girişiyorlar. Ve eski ticarî gayelerini tekrar mevkii fiile koymak için İstemi Yabgu'ya tavsiyelerde bulunuyorlar. Ve bu gaye için Bizansla anlaşması için İstemi Yabgu'yu teşvik ediyorlar. İstemi yabgu Soğdluların bu teşvikleri üzerine Bizanslılara bir heyet gönderiyor. Bu heyetin başında bir Soğdlu olan Manyakh bulunuyordu ¹⁰⁷. Görülüyor ki Göktürlere Bizansı da tanıtan Soğdlulardır.

¹⁰⁶ W. Fuchs, Huei-ch'ao's Pilgerreise, 1939, 44 a ; 450.

¹⁰⁷ O. Franke, Geschichte, III, 287 ; De Guignes, II, 291 vd.

ÇERKES HASAN VAK'ASI

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Balıkesir Millet Vekili ve T. T. K. Üyesi

Sultan Abdülaziz'in, hal'inden beş gün sonra 1876 Haziran (12/ Cemaziyelevvel /1293) tarihinde vefat etmesi, bilhassa kendi yakınlarını pek müteessir etmiş ve bu hadise Abdülaziz'in hal'inde birinci derecede âmîl olan serasker Hüseyin Avni Paşa hakkında pâdişahın kayın biraderi olduğu söylenen kolağası Çerkes Hasan beğın öc alma hırsını tahrik etmişti. Hasan Bey ifadesinde bu intikam alma işini açıkca söylemektedir.

Hasan beğın 24 Cemaziyelevvel 1293 tarihli istintak evrakındaki kayda göre kendisi vak'a esnasında yirmi altı yaşında olup bekârdı ve ifadesine nazaran 1281 H. 1864 M. de Çerkesistan'dan İstanbul'a gelmiş¹ ve evvelâ Bahriye mektebine kayıt ve sonra Bahriye ve Berriye idadilerinin birleşmeleri üzerine kara kısmı idadisine (lise) kaydedilip okumuş ve daha sonra Harbiye mektebine geçip oradan mülâzımlık ile çıkmıştır. (1288 H. 1872 M.) *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiyye*'de, künyesi, *Hasan efendi Cibali*'dir. Mülâzım Çerkes Hasan bey yüzbaşılıkla altıncı orduya memur edilmiş; fakat himaye gördüğünden gitmemiş ve Dâr-ı şurây-ı askerî yaverliğine tayin edilmiştir. Hasan bey daha sonra bazı hizmetlerde bulunmuş, hassa yaveri olmuş ve anı müteakip sağ kol ağalığıyla de şehzade Yusuf İzzettin efendinin yaverliğine tayin kılınmıştır.

Abdülaziz'in hal'ini müteakip şehzadenin yaverliğinden ayrılmış olan Hasan bey, yine altıncı orduya (merkezi Bağdad idi) gönderilmek istenmiş ve kat'î olarak ertesi gün gideceğine dair söz vermiş ve o gece meşhur vakayı meydana getirmiştir. Ben, bu vak'aya dair Hasan beğın, sûreti vesikalar arasına konan ifadesinden başka bu hâdiseye şahit olanların ifadelerini ve diğer

¹ Midhat Paşa'nın *Tabstra-i İbret* isimli eserinde (S. 175) Çerkes Hasan, Rumeli'ye iskân edilen bir Çerkes beğının oğlu olarak gösteriliyor.

notları bir araya getirmek suretiyle *Çerkes Hasan vak'ası* diye tarihe geçmiş bulunan bu meşhur olayı elde ettiğim kayıtlara da dayanarak yazıyorum.

Hasan bey, kaymakam Çerkes Osman beğın 16 Haziran 1292 pazar günkü ifadesine² ve kendisinin kabir kitabesine nazaran çerkeslerin bey sınıfından olan (*Zevş burak*) kabilesine mensup olup³ babası İsmail Bey'dir⁴. Hasan bey ile kendisinden bir yaş küçük olan kardeşi bahriye mülâzımı Osman bey, Sultan Abdülaziz'in üçüncü haremî ve şehzâde Şevket efendinin validesi olan Kadın efendinin kardeşleri imişler⁵.

² Bu kaymakam Osman bey, sonradan Taşkılla kumandanı olmuş, Abdülhamid'e verilen bir jüral üzerine İstanbul'dan çıkartılıp Şeyhülharem olarak Medine'de oturtulmuştur. Bir oğlu Adana yalılığında bulunmuş olan Kâzım beydi. Osman bey, Abdurrahman Âdil beğın basılmamış notlarına nazaran atıcılığı ve biniciliği sayesinde Abdülaziz'in takdirine mazhar olup o sayede iyi ve müreffeh bir hayata kavuşmuş; efendisinin hali² ve vefatından müteessir olmuş; Tophanedeki evinde Çerkes Hasan beyle görüştükleri sırada, Osman bey vükelayı öldürmek istediğini Hasan beğe açmış, o da cevaben "*Sultan Aziz'in intikamını sentin alman doğru değildir, çoluk çocuk sahibisin, onun intikamını almak senden ziyade bana düşer; çünkü ben Sultan Aziz'in hem yaveri, hem de kayın biraderiyim; benim arkamdan bakacak kimsem yok,*" tur demiş imiş. Hasan beğın kendisinin iki tabancası olup bir üçüncü tabancayı Osman beğden diğerini de Osman bey vasıtasıyla hariçten tedarik etmişti. Çerkes Hasan'ın çizmesinin içine yerleştirip bahriyeli Yaver Şükrü beği öldürdüğü tabanca hariçten tedarik edilen ruvelver imiş. Midhat paşa konağı hadisesini müteakip kaymakam Osman bey Dolmabahçe sarayı etrafında dolaşırken tevkif edilmiştir. Hasan beğın kardeşi diğer Osman beğın söylediğine göre Hasan bey, bu vak'adan dört beş ay evvel esbak sadr-ı âzam Sakızlı Esad paşanın terekesinden bir çift ruvelver almıştı.

³ Abdurrahman Âdil bey merhum basılmamış notlarında Çerkes Hasan beğın Obuh kabilesinin Şahabî kolundan olduğunu kaydetmiş ise de gerek kabir kitabesi ve gerek Osman beğın ifadesi bunu tashih etmektedir.

⁴ Hasan beğın kardeşi bahriye zabitlerinden Osman beğın (15 Haziran 92) tarihli ifadesi. *Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı* isimli eserde (S. 42) bir çerkes beği olan İsmail beğın, esircilik ettiği yazılmaktadır. Hasan'ın kabir kitabesinde (*Zevş Burakî zade gazi İsmail bey*) in oğlu deniliyor.

⁵ *Esvât-ı sudûr S. 31 ve Abdurrahman Âdil beğın notları*; bunlardan başka *Les Contemporains* isimli mecmuanın numara 374, sene 1899 tarihli nüshasında *Gürdüben efendi* tarafından neşredilen (*Midhat paşa ve Genç Türkiye*) makalesinde Abdülaziz'in üçüncü kadını ve Şevket efendinin validesinin, çerkes Hasan'ın kız kardeşi olduğu yazılıdır. Diğer bazı eserler de Hasan beğın saray kadınlarından birinin akrabası olduğunu söylemektedirler. *Tabıra-i İbret*'de (S. 173) üçüncü kadına karabet ve münasebetinden bahsedilmektedir. Midhat paşa, İzmir'de

Hasan bey, askerî İdadi [Lise] ve Harbiye tahsilini görmüş ve vak'adan dört sene evvel mülâzım çıkmıştır; binicilik ve silahşorlukta fevkalâde maharetiyle tanınmıştı. Avrupa'dan silah mübayaaya olundukça bunları tecrübe için atış mahallinde bulanarak nişan atarmış; bazan oraya gelen serasker Hüseyin Avni Paşa da "sen iyi vuruyorsun, at vur," diye Hasan beği teşvik edermiş⁶. O tarihte Harbiye mezunlarından altıncı orduya gitmek arzu edenlere yüzbaşılık verildiğinden Hasan bey de Bağdad'a gitmeğe talip olmuş ve bu suretle yüzbaşılığa terfi ettirilmiş ise de saraya olan mensubiyeti kuvvetiyle gitmiyerek İstanbul'da kalmış ve ifadesinde söylediği gibi Dâr-ı şûra ve hassa müşirliği yaverliklerine ve sağ kolağalıkla da şehzâde Yusuf İzzettin efendinin yaverliğine tayin kılınmıştır. Hasan Beğ'in, Hüseyin Avni Paşa ile altıncı orduya gidip gitmemek işi 1289 h. 1873 m. den itibaren başlamıştır⁷.

Hasan bey bekârdı ve halasının kocası olup Kapdân-ı Derya iken 1867 senesi başında vefat etmiş olan Ateş Mehmed Paşa'nın konağında yatıp kalkıyordu; bu konak Cibali'de idi.

Abdülaziz'in hal'inden bir kaç gün sonra serasker Hüseyin Avni paşa, Hasan beğ'in altıncı orduya gitmesi hakkında kat'î emir vermiş ve dâr-ı şûrây-ı askerî reisi Redif Paşa ile oturdukları sırada Hasan beği getirterek "*Bağdad'a gideceksin, artık bir dayanacak yerin kaldı mı?*" demiş ve o da cevaben "*siz büyük zatsınız; böyle bir tebeddülât-ı âzime üzerine benim gibi bir küçük*

---

tevkif edilerek İstanbul vapurunda ifadesi alınırken bilmünasebe, Hasan beğ'in, Yusuf İzzettin efendinin yaverliğinde bulunduğunu ve Abdülaziz'in ikinci veya üçüncü kadınının en yakın akrabasından olduğunu beyan etmiştir (*istintak kâğıdı adet 8*).

⁶ *Mir'ât-ı Şüûnat S. 79.*

⁷ Hüseyin Avni paşa, Hasan beğ'in Bağdad'a gitmemesinden dolayı peşini bırakmamış ve ikinci seraskerliğinden itibaren bunu takip eylemiştir. Hatta bir defa kendisini çağırarak gitmesinde ısrar etmiş ve bu halden hiddetlenen Hasan, seraskerin üzerine yürümüş ise de mecliste hazır bulunan serdar Abdülkerim Nadir paşa, işi önlemişti. Yine bir defâ Hasan bey seraskerin yalısına gidip Reis paşa (Redif paşa) ve Abdülkerim Nadir paşa ve askerî mektepler nazırı Süleyman paşa hazır oldukları sırada seraskerlerden Bağdad'a gitmekten afvini rica etmiş ve o da (oğlum asker için her yer birdir gitmeli) diye hem nasihat ve hem de göndermekte ısrar eylemişti; bu hallerden müteessir olan çerkes Hasan Yusuf İzzettin efendi ile Göksu mesiresinde görüştikleri sırada seraskeri vurmağa teşebbüs etmiş ise de arkadaşlarının nasihatları ile bu fikrinden vaz geçmişti. (*Tebşıra-i İbret S. 176*).

zabiti Bağdad'a göndermenize teessüf ederim,, diye mukabele eylemişti⁸. Hasan bey nihayet müretteb mahalline gönderilmek üzere bir perşembe günü serasker kapısında tevkif edilmiştir.

Hasan bey, tevkifini müteakip bir taraftan kardeşi Bahriye mülâzımı Osman beği keyfiyetten haberdar ederken diğer taraftan da Şûra Réisi Redif paşa ile kumandan paşaya Bağdad'a gideceğine dair söz vererek serbest bırakılmasını rica etmiştir⁹. Kendi ifadesine göre Hasan bey, Cemaziyelevvelin yirmi dördüncü perşembe günü Cibali'de eniştesi Ateş Mehmed Paşa'nın konağından çıkıp serasker kapısına gelmiş ve kendisini kumandan paşanın yanına götürüp memur olduğu altıncı orduya göndermek üzere tevkif etmişlerdi. Akşam üzeri Hasan beği hassa müşiri Redif paşa çağırıp (*gitmiyorsun ve serkeşsin, Bağdad'a gitmedin*) diye tekdir etmiş, o da yarın giderim, gitmezsem tard edin, ne yaparsanız yapın demiş; bunun üzerine Redif paşa, kumandan paşayı temin eylemesini tavsiye eylemiş, Hasan bey, kumandan paşanın yanına girip behemehal gideceğini temin ederek serbest bırakılmış ve akşam üzeri doğruca Cibali'deki konağa gitmiştir. Hasan bey konaktaki misafirlere serasker kapısındaki mevkufiyetini anlatmış, ertesi gün gideceği için eşyalarının hazırlanmasını icâbedenlere söylemiştir. Bu sırada yani akşam alaturka saat yarımında az aşağıda bahsedeceğimiz Mir-i Liva Çerkes Tayyar Paşa konağa gelmiş, Hasan beyle görüşerek serasker paşa ile reis Redif paşaya vedâ eylemesini tavsiye eyliyerek çıkıp gitmiştir.

Hasan beğin tevkifi işine dair kardeşi Osman beğin müstantıka verdiği ifadeye göre mumâileyh, Hasan beğin tevkif edildiğini Ateş Mehmed Paşanın konağındaki uşak İbrahim vasıtasıyla haber almıştır; Osman bey bu sırada Dolmabahçe önünde Karakol vazifesini gören gemide bulunuyordu. Âmirinden izin alarak bir kayıkla Sirkeci iskelesine gelip oradan da yanındaki uşak ile beraber serasker kapısına (Üniversite binası) gitmiştir.

Osman bey, serasker kapısından içeri girerken binek taşının önünde kumandan paşa ile Mir-i liva (Tuğ General) Tayyar

⁸ Hasan beğin kardeşi Osman beğin 15 Haziran 1292 tarihli ifadesinden.

⁹ Redif paşa, Dâr-ı şûray-ı askerî reisi iken Beşinci Murad'ın cülusunu Müteakip ilâve olarak kendisine hassa ordusu müşirliği de verilmişti. (*Nuhbet-ül-vekayi*, C. 3)

Paşayı¹⁰ konuşurlarken görmüş ve resm-i selâmı yapıp geçtiği sırada kendini tanıyan Tayyar Paşa, ne istediğini sormuş, o da "biraderim Hasan bey burada imiş izniniz olursa göreceğim,, demiş; bunun üzerine Tayyar Paşa "biraderine izin verildi ve konağa gitti, ben de gideceğim,, dedikten sonra kumandan paşa ile aynı mealde olarak "*biraderin çocukluk ediyor; giderim, gitmem sözü lâzım değil, gitse daha iyi olur,,* demişler; Osman bey de "*askerdir nereye gitmesi için emir verilirse oraya gitmeğe mecburdur,,* sözleriyle mukabele eylemiş. Bunun üzerine Tayyar Paşa "*Halana söyle; merak etmesin, bugün oraya gider, yarın gelir,,* demiştir. Bu muhavereyi müteakip kumandan paşa atına binip ayrılmış, Osman bey de Tayyar Paşa ile beraber yürümüşler ve sonra Ateş Mehmed Paşanın konağına gelmişlerdir¹¹.

Tayyar Paşa ile Osman bey konağa geldikleri zaman Hasan beği orada bulmuşlardı; Tayyar Paşa, Hasan beyle görüşmüş ve Hasan'ın ifadesine göre Tayyar Paşa ona; serasker paşa ile reis paşaya veda et ben de serasker paşanın konağına ve andan Kadıköyüne gideceğim demiş ve bir az oturduktan sonra gitmiştir. Osman bey de ifadesinde¹²:

"Tayyar Paşa Hasan beyle konuştuğu sırada, sen kendini gitmez bellettin, gitmeli dedikten ve biraderim Hasan bey dahi ben kâğıdı yoklamaya ve sair kalemlere götürüyorum; hani, senin kaydın el'an hassa müşirliği yaverliğinde görünüyor, bize resmen malûmat verilmedi diyorlar dedi; bugün bana gideceksin emri verildi ve işlerimin tesviyesi için, iki üç gün müsaade istedim vermediler ve bu gecelik olsun haneme gideyim dedim, Ana da evvelce müsaade olunmayıp muahharen oldu geldim. Yarın gideceğim dedikten ve paşayı-ı mumâileyh (Tayyar Paşa)

¹⁰ Tayyar paşa, sonra merkez kumandanlığında bulunan ve Şam'a gönderilip orada da merkez kumandanlığı etmiş olan zattır.

¹¹ «Tayyar paşa ile birlikte İbrahim de (uşak) yanımda olduğu halde birlikte takvimhâne kapısından (Üniversitenin kendi kütüphanesi ve İbrahim paşa sebili tarafındaki kapısı) çıkıp Vefa'ya kadar gittik; orada İbrahim'e haydi sen doğru konağa git Tayyar paşa ile geliyoruz haber ver dedim ve belki iş olur orada bulun dedim. Orada Tayyar paşa hayvana binmek üzere beygircilerin yanına gitti; bendeniz yürüyüp doğru Cibali'de konağa gittim ve konağa vardığımızda saat tahminen bire (alaturka) yakındı». Osman beğin 15 Haziran 92 tarihli ifadesinden.

¹² Osman beğin 15 Haziran 92 tarihli ifadesinden.

dahi gitmeli ve giderken, sizi gücendirdim, kusura bakmayınız deyu serasker ve reis paşa hazretlerini (Şurây-ı askerî reisi Redif Paşayı) görmesini beyan eyleyip¹³ gitmeli deyu ifade ve nasihat eyledikten sonra takriben saat bir buçuğa yakın kalkıp gitti,, demiştir.

Tayyar Paşa gittikten sonra Hasan bey, bunun serasker paşayı görüp veda etmeli demesinden istifade ederek (ben bu gece görecek idim ve giderim) demiş¹⁴ yemekten sonra harem tarafındaki odasına gidip dolapta kendisine ait meşin sandığı karıştırmış, sonra sandığı kapayarak geç kaldım diye selâmlık tarafına gelip kaputunu almış ve sofada kılıcını taktıktan sonra kardeşi Osman beye:

“ Ben gidiyorum serasker paşanın yalısına, saat altıya kadar gelirim,, demiş, orada bulunan misafirlerin kendisine, gece gitmesen de sabah gitsen demeleri üzerine Hasan bey, sabahleyin kalabalık olur, anın için gece gidiyorum demiş ve hareket etmiştir¹⁵.

Hasan bey, kendisinin ifadesinde söylediği gibi Tayyar Paşa ile görüşükten ve uşaklara yatağını yapın hazır dursun diye tenbih ettikten sonra onbeş gündenberi dolu olarak taşıdığı iki adet altı patlar ruvelver¹⁶ ve bir adet çerkes kaması olduğu halde saat ikide Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına gitmek üzere Cibali'deki konaktan ayrılmıştır.

Hasan Bey Cibali'den bir kayığa binerek doğru serasker Hüseyin Avni paşanın Üsküdar'la Kuzguncuk arasında paşa limanındaki yalısına (şimdi tütün deposu olan yüzü galvanekli büyük ahşap yalı) gitmiş, orada seraskeri bulamayınca geldiği kayıkla geri dönerek Sirkeci iskelesine çıkmış ve *beni beklemesinler* diye kayıkçı ile konağa haber göndermiştir¹⁷. Sirkeçiden bir kira bey-

¹³ Osman beğın 15 Haziran 92 tarihli ifadesinden.

¹⁴ Hasan bey ifadesinde, Tayyar Paşanın (seni gönderen Reis paşa değildir, Hüseyin Avni Paşadır) diyerek seraskere karşı kendisini tahrik eylediğini söylemektedir.

¹⁵ Osman beğın 15 Haziran 92 tarihli ifadesinden.

¹⁶ *Tabıra-i ibret*'de Hasan beğın üzerinde beş adet ruvelver bulunduğu yazılıyor (S. 175). Abdurahman Âdil beğın tahkikatına göre Hasan da dört ruvelver vardır. Bunlardan birisi çizmesinin koncunda olup onunla yaver Şükrü beği vurmuştur.

¹⁷ Osman beğın 15 Haziran 92 tarihli ifadesinden.

girine binen Hasan bey doğru Midhat Paşa'nın Beyazıt'taki konağına gitmiştir.

Midhat Paşa konağındaki vak'a :

Bu yıllar Osmanlı devletinin içten ve dıştan pek gaili bir devri idi; Sultan Abdülaziz'in hal'i, yeni padişahın cülusu ve hastalığı sebebiyle Bab-ı âlide toplanan mühim işlere lâyikiyle bakılmamıştı; Rumeli'de ihtilâl genişliyor ve Girit'te yeni hadiseler meydana çıkıyordu; bu günlerde bu gibi işlerin önemli olarak halli için gündüz çalışmaları yetişmediğinden geceleri de münavebe ile vükelâdan bazılarının konak ve yalılarında toplanılıyordu. İstanbul'da konaklarda yapılan vükelâ içtimalarında boğazın yukarı kısmındaki yalılarda oturan nazırlar mesafenin uzaklığı sebebiyle davet edilmiyorlardı. Vak'a gecesi yani 24 Cemaziyelevvel Perşembe günü akşamı hey'et-i vükelâ Beyazıt'taki Midhat Paşa konağının üst kat salonunda içtima etmişlerdi. Az evvel söylediğimiz gibi yalıları Bebek ve Kandilli'den yukarı olan nazırlar davetli değillerdi; Fakat Anadolu Hisarında oturan Hariciye Nazırı Raşid Paşa, davet edilmediğinden dolayı canı sıkılarak Hüseyin Avni Paşa, Midhat ve Kayseri'li Ahmed Paşa'ların her içtimada buldukları halde kendisinin havâss-ı vükela haricinde tutulması gücüne gitmişti; Midhat Paşa konağındaki içtimadan evvel divan-ı hümayun âmedcisi Mahmud bey (Mahmud Paşa) Beğlerbeğinde kira ile bir yalıda oturan Maarif nazırı Cevdet paşayı içtimadan haberdar ettiği sırada Raşid paşanın canı sıkılarak "*Bizim de İstanbul' da konağımız var, orada yatabiliriz.*" diye Mahmud beğe kinaye söylemiş ve onun da ihtimal ki sadr-ı âzama anlatması üzerine Raşid Paşa da Midhat paşa konağındaki içtima davet edilmiştir ¹⁸.

¹⁸ Bu mütalea Cevdet Paşanın Çerkes Hasan vak'asına dair Abdülhamid'e takdim ettiği arizesından alınmıştır. O tarihte sadaret mektupçusu olan Memduh Paşa merhum bunu *Mir'ât-ı Şûnat* isimli eserinde (S. 98) şöyle nakletmektedir :

«Hariciye nazırı Raşid Paşa müste'ciren yalıda (Anadolu Hisarında) olduğundan, sadr-ı âzam henüz sahilhanelere nakletmemiş vükelâ, meclise gelsinler demesi üzerine Reşid Paşaya malûmat verilmemişti; Meclisin in'ikad edeceğini duymuş; sadaret dairesinde müşarünleyhe tesadüf eyledim, benden keyfiyeti sual etti; malûmat ita olunmamak, sahilhanelerde bulunuluyor, rahatsız kalınmaması mülâhazasına mübtenidir, emr-i sâmi bu veçhile oldu dedim; mühim

Bu içtimada sadr-ı âzam mütercim Rüstü paşa, Hariciye Nazırı Raşid paşa, serasker Hüseyin Avni Paşa, Kapdân-ı Derya Kayseri'li Ahmed Paşa, Maarif nazırı Cevdet Paşa, Defter-i hâkant Nazırı Yusuf Paşa, Mecâlis-i âliye'ye memur Halet paşa ile Şerif Hüseyin Paşa yine Mecâlis-i âliyeye memur Hasan Rıza paşa, sadaret müsteşarı Kabzımal zade Said efendi, Âmedci Mahmud ve sadaret mektupçusu Memduh beylerle hane sahibi Şûrây-ı Devlet Reisi Midhat Paşa bulunuyorlardı¹⁹. Vükelâdan Şeyhulislâm Hayrullah efendi, Adliye nazırı Safvet ve Ticaret nazırı Damad Mahmud ve Maliye nazırı Galib paşalar ve saireleri evvelce verilmiş olan karar sebebiyle toplantıya gelmemişlerdi.

Davetli olanlar gelip kafalar bir az tütsülenerek neşelenildikten sonra²⁰ yemek yenilmiş ve sofanın cenub-ı şarkî tarafında bahçeye nezareti olan salona geçilmiştir; içtima salonunun sağ kısmında sadr-ı âzam, alt tarafında serasker ile Kaptan paşa ve Cevdet paşa oturup daha alt tarafta da hâne sahibi Midhat paşa bulunuyordu; karşı tarafta ise Raşit paşa, alt tarafında Şerif Hüseyin paşa, Defter-i Hâkant Nazırı Yusuf paşa oturmuşlardı; Halet paşa da kâh sağda kâh solda dolaşıyordu; sağ kısımda rüzgâr olduğundan Cevdet paşa sıkılmış ve mukabil taraftaki hava ceryanından ise hariciye nazırı Raşid paşa kaçınmakta bulun-

---

işlerim vardı, meclisin teşkili çok isabet, ben de geleceğim, müzakere ederiz; iki üç gün için İstanbul'da konağıma ineceğim tamam vesiledir cevaplarıyla gece mecliste bulunacağından dolayı sürur gösterdi...»

¹⁹ *Mirât-ı Şûnat*'ın bu içtimada Cevdet Paşayı Adliye, Yusuf Paşayı Maliye, Rıza Paşayı Tophane Müşiri ve Halet Paşayı Ticaret Nazırı olarak göstermesi zühul eseridir. Vak'a esnasında Adliye Nazırı Safvet Paşa olup Raşid Paşanın vefatı üzerine Hariciyeye geçmiş ve Adliye Nazırlığına mecalis-i âliyeye memur Halil Şerif Paşa tayin edilmiştir. Yusuf Paşa bu vak'adan takriben iki ay evvel Maliye'den Defter-i hâkani Nazırlığına nakleylemiş ve yerine vezirlikle Galip Paşa getirilmişti. Halet Paşanın da Ticaret Nazırı olması Çerkes Hasan vak'asından dört buçuk ay sonradır. Cevdet Paşa da zühul ederek Yusuf Paşayı Maliye Nazırı göstermektedir; Hasan Rıza Paşa bu sırada Tophane Müşiri değil mecalis-i âliye'ye memurdu. Tophane Nazırlığı bu vak'adan beş gün sonra müşirliğe tahvil edilmiş ve müşirliğine de mecalis-i âliyeye memur Hasan Rıza Paşa tayin olunmuş olduğundan vaka gecesi Rıza Paşa Tophane müşiri olarak orada bulunmayıp mecalis-i âliyeye memur yani sandalyesiz nazır olarak bulunmuştur.

²⁰ « ... taamdan evvel neşeler serşar ve sîmalarda asâr-ı ibtisam bedidar idi; yemekten kalkıldı; meclis odasına girildi...» *Mirât-ı Şûnat*, s. 99.

muş olduklarından Raşid paşanın ricası üzerine Cevdet paşa ile yerlerini değiştirmişlerdi.

Vükelânın bu içtimainda Girit ve Karadağ meseleleri görüşül-
mekte idi, gerek Karadağ ve gerek Girit cihetlerinde ısyan
emareleri görüldüğüne dair mahrem olarak gelen telgraflar üze-
rine iktiza edenlere verilecek talimat ve emirlerin müsveddesini
sadaret mektupçusu Memduh bey (paşa) kaleme almıştı; yazılacak
şeyin mufassal olması istenildiğinden bu defa Âmedci Mahmud
bey başka bir müsvedde yapmış; fakat bu da muvafık görülme-
miş; son defa Midhat paşa da ayrı bir müsvedde yazmış, lâkin
bu da matluba uygun gelmemiştir. İşte tam bu sırada hadise vuku
bulmuştur ²¹.

Çerkes Hasan, seraskerin yalısına geldiği zaman, yalıdaki
ağalardan, paşanın o gece Beyazıd'da Soğanağa mahallesinde
Şûrây-ı Devlet reisi Midhat Paşanın konağındaki heyet-i vükelâ
içtimainâ gittiğini öğrenmiş ve geldiği kayıkla geri dönerek
Sirkeci İskelesine çıkmıştır. Hasan'ın kendi ifadesine göre yolda
gelirken yapacağı işi tasarlamış ve bir kira beygirine binerek
doğruca Midhat Paşanın konağına gelmiş ²² ve ikinci katta Tütüncü
başının odasına çıkmıştır. Orada bulunan ağalar, "Hasan bey
hayrola diye,, gelişinin sebebini sormuşlar; cevâben, yarın Bağdad'a
gidiyorum dedikten sonra ağalardan birisine serasker paşayı
sormuş, o da buradadır deyince beni Tayyar Paşa gönderdi

²¹ *Mirât-ı Şûûnat s. 99* «... Girit ve Karadağ cihetlerince harekât-ı serke-
şane zahir olacağını مضمّر müş'ir mahremâne mevrud evrak okundu. İktiza eden-
lere evâmîr ve talimatı mutazammîn şifre telgraf müsveddesini kaleme aldım,
gördüler, tafsilli olsun denildi, Âmedci bey diğerini tesvid etti, bu da matluba
muvafık sayılmadı; Midhat paşa şekl-i aharda ayrıca yazdı, kezalik uygun değil..
acaib hal zihnimizi toplayamıyoruz dediler... İşte bu hinde canî Hasan meclise
atıldı; yapacağını yaptı...»

²² Arabkir'li Mehmed, ifadesinde, Hasan beğîn, Midhat paşanın konağına
geldiği saati iki buçuk, üç olarak gösteriyorsa da daha geç olması icabeder.
Hasan'ın kendi ifadesinde Cibalıdeki konaktan saat ikide çıktığı anlaşılıp
oradan seraskerin yalısına ve daha sonra Sirkeci'ye avdetle Midhat paşa kona-
ğına gelmesi asgarî iki saatten fazla süreceğinden vak'anın dört'ten sonra
olması ve Hasan beğîn de bundan bir az evvel gelmesi icabediyor. Hadi-
seyi müteakıp Hasan beğîn ifadesinin saat altıda alınmasına nazaran vak'anın
yakın bir ihtimalle dörtle beş arasında vukua gelmiş olması icabediyor.

serasker paşayı göreceğim²³ demiş ve seraskerin ağalarından Raşid ağaya, paşayı görmek istediğini söylemiştir. Raşid ağa ise meclis var içeriye giremem, abdeste çıktığı vakit söylerim diye cevap vermişti²⁴.

Çerkes Hasan bundan sonra sofaya çıkarak biraz dolaşmış ve bir fırsat bularak konağın üst katına çıkmıştır. Hasan ifadesinde vak'ayı şöyle anlatıyor :

“ Yukarı çıktım, vükelânın olduğu odaya girip bir elimde kama ve diğer elimde ruvelver olduğu halde *davanmayın* dedim, cümlesi ayağa kalkıp Hüseyin Avni Paşa gözüme ilişti; hemen yedimdeki ruvelveri ateş ettim; Hüseyin Avni Paşayı vurdu ve zannıma göre evvelce hariciye nazırı Raşid Paşayı vurdu gibi hatırıma geliyor, sonra Hüseyin Avni Paşayı vurdu ve mezkûr kamayı dahi Hüseyin Avni Paşanın birkaç yerinden soktum ve tekrar Raşid Paşanın boynunu dahi mezkûr kama ile kestim ve bunların ikisinin dahi öldüğünü anladım ve o sırada Midhat Paşa, sadr-ı âzam Paşa ve Kayserili Ahmed Paşa hazretinin oldukları odanın kapısını açmak üzere çalışırken ağalardan birisi başıma kama mıdır, nedir bilmem, bir şey ile vurdu; anın üzerine ben dahi yedimde bulunan ruvelveri ağa-i merkuma dahi sıkıp anı dahi telef ettim ve bu sırada zaptiyeler bana tabanca boşalttılar; mukabele için birkaç el silâh attım ise de bir kimseye rast gelip gelmediğini bilmem ve yaverlerden birine yani tersane yaveri Şükrü beğ'e bir kurşun isabet etti ise de haricîten bana atılan kurşunlardan olmalı; anın üzerine asakir geldi; silâhlarımı teslim ettim; elhasıl ben, Hüseyin Avni Paşa ve hariciye nazırı ve bir de ağay-ı merkumu vurup telef ettim; üç kişiden başka kimseyi vurmadım ve sonra beni tutup bu halde buraya getirdiler „

²³ Arabkir'li Mehmed'in söylediğine göre Redif paşa, güyâ Hasan beğ'e (serasker paşa seni gitmeden görmek istiyor) demiş imiş.

²⁴ Hasan bey geldiği zaman ağalar aşağı katta içki içip kumar oynuyorlarmış (*Mirât-ı Şûûnat*, S. 96). Hasan bey ağalara Bağdad'a memur olduğundan ve seraskerin çok iltifatını gördüğünden bahs ile teşekkür edeceğini söylemiş; anlar da vükela müzakerattadır ricanızı arzedemeyiz demişler; bunun üzerine Hasan bey, öyle^c ise yarın hâkipaylerine yüz sürerim diye hizmetkârların yanından çıkar ve merdiveni تنها görüp hemen yukarı fırlar... «*Mir'ât-ı Şûûnat* S. 96». Ağaların Hasan beye bu söyledikleriyle Arabkir'li Mehmed'in ifadesinde seraskerin ağasının Hasan beye söylediği söz birbirini tutmaktadır.

Çerkes Hasan beğın istintak edilirken vak'aya dair verdiği ifade aynen yukarıya yazılmıştır; bu ifade kısaca anlatılmış olup bazı noktalar mübhem ve noksan kalmıştır. Vak'anın içinde bizzat bulunmuş olan Midhat, Kayseri'li Ahmed, Cevdet, Mahmud Celâleddin ve Memduh paşalarla, Arabkirli Mehmed'in söyledikleri ve yazdıklarıyla vak'ayı sonradan bilvasıta duyanların nakilleri esasta Hasan beğın ifadesine yakın ise de teferruata dair olan kısımlar Çerkes Hasan'ın ifadesinde bulunmayıp diğerlerinde bulunması sebebiyle bu eserlerden alınan malûmatı aşağıya yazıyorum.

Hasan bey ikinci kattaki sofa ve merdiveni boş bulup üst katta içtimâ odasının önündeki sofaya çıktığı zaman sofada ve içtima odasının kapısı önünde iki ağa nöbet beklemekte idi; ağalar, aralarından iki kişinin sıra ile nöbet bekliyerek hizmet etmelerini kararlaştırmışlardı. Hasan beğın yukarıya çıktığı sırada Rüştü paşanın ağasiyle Midhat paşanın ağası nöbetçi idiler; bunlardan mütercim Rüştü paşanın ağası kanapede uyuklamakta olup diğeri yani Midhat paşanın ağası Yusuf ağa da karlığa su doldurmak üzere kilere gitmiş bulunuyordu.

Hasan bey, bundan bilistifade yavaşca meclis odasının kapısını aralık edip içeriye bakmış; o sırada sadr-ı âzâmın ağası uyararak "aman çekil görürler de sonra bize takdir gelir,, diye kapıyı kapatmış ²⁵. Hasan bey kapı aralığından baktığı sırada vükelanın nerelerde oturduklarını görmüş ve serasker paşaya acele ifadesi olduğu beyaniyle kapı önündeki hademeyi iğfal ederek (veya aşağıdan bir yaver çağırmağa göndererek) bu halden bilistifade bir elinde ruvelver diğeri elinde kama olduğu halde içtimâ odasına girmiş ve ilerliyerek Raşid Paşanın hizasına gelince *Davranmayın, dayranma serasker* ²⁶ diye seraskerin üzerine iki el ateş et-

²⁵ *Tabıra-i İbret S. 173.* Ahmed Saib bey *Tarih-i Sultan Murâd-ı Hâmis* isimli eserinde (ikinci tabı S. 147) gazetelerin gayr-i resmî tahkikatına istinaden meclis salonunun kapısı önündeki uşaklardan birine tesadüf ederek içeri girmek istiyorum, acele bir ifadem vardır, yaverlerden birini çağır içeriye haber versin demesi üzerine uşak inmekte iken Hasan bey, bundan bilistifade içeriye girmiştir demektedir.

²⁶ Bu tabiri Hasan bey kendi ifadesinde *Davranmayın* ve Arabkir'li Mehmed'in ifadesinde *davranma serasker*, *Mirât-ı Şüûnat da (S. 96) davranmayınız davranma serasker* ve *Mirât'ı hakikat'de (C. I S. 128) davranmayınız, Nuhbet-ülvekaide (C 3 S. 184) Davranma serasker* olarak birbirinden farklı şekilde

miş, çıkan kurşunlar seraskerin göğsüne ve karnına isabet ederek, elini şiddetle dizine vuran Hüseyin Avni Paşa yere düşmüştür.

Çerkes Hasan'ın odaya girip davranmayın demesi meclise bir şaşkınlık vermiş ve Hüseyin Avni Paşa'nın yaralanması meclisi karma karışık ederek herkes kaçacak yer ararken Hasan, yanında ruvelver olan seraskerin silâh kullanacağını his ile ona ikinci defa ruvelveri ateş edeceği sırada arkasından Kayseri'li Ahmed paşa kollarını yakalamış ve bu fırsattan bilistifade vükeîâ kaçışmışlardır. Hasan oda kapısından ilerleyip ilk kurşunu atınca ibtida gerisinde kalan sedaret mektupcusu Memduh bey sofaya can atarak savuşmuş, konak sahibi Midhat paşa, Rıza paşa ile birlikte hemen harem kapısından içeri savuştukları gibi, Şerif Hüseyin, Yusuf ve Cevdet paşalar da meclis odasından geçilen yanlarındaki küçük odaya girmişler; bu sırada çerkes Hasan'ın yakınında bulunan sadr-ı âzam Rüştü paşa, Ahmed paşanın, Hasan'ı kavramasından istifade ile bunların arkasından dolaşarak Hâlet paşa ile beraber aynı odaya sokulmuşlardır. Bu küçük odanın sofaya iki kapısı vardı. Yusuf ve Cevdet paşalarla sedaret müsteşarı bu odanın diğer kapısından çıkıp gizli olan kiler merdiveni tarafından aşağı inmişler ve Âmedci Mahmud bey de aynı yolu takip eylemişti²⁷.

Vükelânın her biri bu suretle birer tarafa kaçarken odada Hasan'ı kollarından yakalayan Ahmed Paşa ile yaralı olan serasker ve birde sandalyası üzerinde baygın veya cansız olarak oturan Raşid Paşa'dan başka kimse kalmamıştı. Hasan, ihtiyar Kayseri'linin elinden kurtulmak için bir taraftan çabalarken, diğer taraftan mülâyim sözlerle Ahmed paşayı yumuşatmağa çalışmış, fakat bu

---

yazılıyor. Cevdet paşa da (*davranma serasker paşa diye yürüdü, herkesi hayret bürüdü*) demektedir. Maksadın serasker olduğuna göre muhatabın da o zat olması iktiza ederse de umuma hitap etmesi de muhtemeldir.

²⁷ Midhat paşanın, Rıza paşa ile birlikte harem kapısına doğru kaçtığını gören Âmedci bey de onların peşini takip eylemiştir (Mirât-ı Hakikat C. 1, S. 128) Mirât-ı Şüünat, vükelânın kaçmasını şöyle yazıyor «... Midhat paşa hareme kaçmış, Rıza paşa uğraşılmak hemgâmında başka bir odaya kapanmış, Cevdet ve Yusuf paşalarla, müsteşar ve Âmedci gizli bir merdivenden aşağı sofaya inmişlerdi...» Cevdet paşa, kendisinin kiler merdiveninden indiğini, evvelâ oraya biriken uşakların kendisinin inmesine mümâneat edip sonradan içlerinden birini tanıyıp o sayede alt kata inip izbe bir odada saklandığını yazıyor. Aşağıya can atan Yusuf paşa korkusundan avludaki arabalardan birinin altına saklanmıştı,

gibi sözlere aldırış etmeyen Ahmed paşa, Hasan'la mücadelesine devam etmişti; Hasan bileklerinin gevşemesinden istifade ile elindeki kamayı savurmağa ve indirdiği her darbe ile Kayseri'linin kolunu kulağını, yanağını yaralamağa başlamış, kolları yorulan Ahmed paşa, çerkesin yavaş yavaş elinden sıyrıldığını görünce bütün kuvvetile Hasan'ı sofaya doğru sürüyüp yere iterek arkasından bir de tekme vurmuş ve anın yere düşmesinden istifade ederek sadr-ı âzâmın saklandığı odaya can atmıştır²⁸.

Kayseri'li Ahmed Paşa, çerkes Hasan'la uğraşırken yaralı olan Hüseyin Avni paşa can acısıyla bulunduğu salondan dışarıdaki sofaya kadar gidip yere düşmüştü, Kayseri'li, Hasan'ı ite ite sofaya çıkarıp odaya kaçtıktan sonra, seraskeri sofada henüz ölmemiş gören Hasan, Ahmed paşaya bakmıyarak Hüseyin Avni paşanın üzerine atılmış, elindeki kama ile vücudunu delik deşik etmiş ve rivayete göre ağzını kama ile kulaklarına kadar açmıştır. Avni paşanın öldüğüne kanaat getiren Hasan, tekrar içtima salonuna veya odasına dönerek Ahmed paşa gibi kendisine musallat olur zanniyle sandalye üzerinde kendisinden geçmiş olan Raşid paşayı sol memesi üzerinden kurşunla vurduktan sonra kama ile de gırtlığından kesmiştir²⁹. Zavallı Raşit paşa davetli olmadığı halde kendisini davet ettirmiş ve mukadder olan akibetine ayağıyle gelmiştir³⁰.

²⁸ Kayseri'li Ahmed paşanın, Hasan'ı yere itip bir de tekme ile düşürdüğü şeklindeki tasvir, Ahmed paşanın, damadı Hüseyin Hâmid beğ'e bizzat kendisinin nakli olup diğer eserlerde Hasan'ın tekme ile yere düştüğü şekli görülmemektedir. *Mirât-ı Şûnat*, Kayseri'linin çabuk davranarak caniyi kollarından tuttuğunu ve katilin de kamanın ucunu Kayseri'linin kulak kenarından dürterek pastırma doğrarcasına¹ yerleştirdikçe akan kan Kayseriliyi bitab ettiğinden Ahmed paşa, Hasan'ı güç bela salona doğru sürüyüp bırakmış ve odaya kaçmıştır diyor (S. 97). *Nuhbet-ül-vekayi*'de Süreyya bey merhum, çerkes Hasan'ın, Ahmed paşadan zorla bir elini kurtarıp çerkes kamasiyle müşarünileyhin koluna vurarak mecruh ettiğini ve Ahmed paşanın Hasan'la uğraşırken yere düştüğünü ve fakat seraskerin sofaya gittiğini gören câninin Ahmed paşaya bakmıyarak Avni paşaya saldırdığını ve Kayserilinin de bundan istifade ile odaya kaçtığını yazıyor (C. 3 S. 184).

²⁹ Hasan'ın kendi ifadesi ile Cevdet paşanın arzısı, *Tabısra-i İbret* (S. 175) ve Arabkirli Mehmed'in ifadesi.

³⁰ Raşid paşanın feci akibeti hakkında Memduh paşa merhum *Mirât-ı Şûnat* isimli eserinde şöyle diyor: «... Raşid paşa elbisesini güzel yaptırsa da şapşal tarzda gezerdi; o gün kıyafetine baktım, akşam darüzzifafa gidecek

Çerkes Hasan, bundan sonra sadr-ı âzam ile bazı arkadaşlarının saklandıkları iki kapısı olan küçük odaya saldırdı; oda kapılarının kilitleri yoktu; bu kapılardan birisinin arkasına kanepi koyup şişman olan Halet paşayı oturtmuşlar ve kendileri de diğer kapıya bütün kuvvetleriyle arkadan dayanmışlardı³¹. Tamamen gözü kararmış ve çılgın bir hale gelmiş olan Hasan, sadr-ı âzamin bulunduğu odanın kapısına gelerek hücum ile zorlayıp içeri girmek istedi; ve kapı aralığından elini sokup zorladı ise de sadr-ı âzamin soba demiriyle vurması üzerine geri çekildi; sonra odanın, Halet paşanın oturduğu diğer kapısına yüklendiyse de orayı da açamadı; çerkes Hasan, kapıyı zorlarken sadr-ı âzama: "sen millet babası, ayağını öpeceğim; Rıza paşa da velinimetdir, size bir şey yapmam, Kayseri'liyi bana verin," dedikçe Rüştü Paşa: "Oğlum Hasan bey hiddetin üstündedir kapıyı açamam, yarın görüşürüz; bana bir şey yapmayacağını bilirim de hiddet arasında belki bir fenalık olur," yollu sözlerle³² anı defetmek istediği sırada Midhat paşanın adamlarından Ahmed ağa³³ yetişerek elindeki bir bıçakla³⁴ Hasan'ın başına ve ensesine vurmuş; can acisiyle geri dönen Hasan bunu da ruvelerle gözünden vurup yere düşürmüş³⁵ ve daha sonra sandalye ile avizeyi kırıp yanmakta olan

---

dercede eudâmına ziynet ve çehresine başka terâvet vermişti, sairleriyle beraber Midhat paşanın konağına geldi... biçare Raşid paşa davet olunmamıştı; meğer ahirete med'uv imiş, içimize tehalükle girdi; adem-âbâd'a sefer eyledi..." (S. 99). Mehmed Raşid paşa, Mısır ümerasından olup Biga mutasarrıfı iken vefat eden Hasan Haydar paşanın oğludur. (1240 H. 1824 M.) de doğmuş Avrupa'da tahsilini ikmal eylemişti. Babasıyla İstanbul'a gelip Bab-ı âli'de yetişmiş ve iki defa hariciye nazırı olmuştu.

³¹ *Mirât-ı Şüûnat* S. 97 ve *Arabkir'li Mehmed'in* ifadesi.

³² Cevdet paşanın arızası ve *Mirât'ı Şüûnat* S. 97 ve *Mirât-ı Hakikat* C. 1, S. 129 Arabkir'li Mehmed'in ifadesinde Çerkes Hasan'ın kapıyı kama ile delmeğe çalıştığı sırada içeriden Rüştü paşanın «yapma evlâdım ihtiyarlığıma hürmet et» dediği, Hasan'ın da «korkma sen millet babası, sana bir şey yapmam» diye mukabele eylemiş olduğu görülüyor.

³³ *Mirât-ı Şüûnat*'da Ahmed ağa'nın mühtedi olduğu yazılıyor (S. 98).

³⁴ *Mirât-ı Hakikat*'de Ahmed ağanın elinde ekmek bıçağı olduğu (C 1 S. 129) Cevdet paşanın maruzatında ise yatağan bıçağı bulunduğu kaydediliyor.

³⁵ Arabkirli Mehmed, Hasan', arkasından kavrayan Ahmed ağanın gözünden ve *Tabstra-i İbret* (S. 174) başından vurulduğunu söylüyor. Cevdet paşa, Midhat paşanın uşağı Ahmed ağanın yatağan bıçağı ile Hasan'ın arkasından vurduğunu (meşk ve melekesi olmadığından gereği gibi kestirememiş) olduğunu söylüyor.

muhtar düşüp odanın perdelerini tutuşturmuştu³⁶

Bu hadise konağın üçüncü katında cereyan ederken alt ve orta katta bulunan ağalar, çavuşlar ve yaverler yukarı çıkmışlarsa da üçüncü katın merdiveninin başında toplanıp çerkes Hasan'ın kurşununa hedef olmaktan korkarak ileri gidememişlerdi³⁷. Nihayet konağa yakın olan Hasan paşa karakoluna ve serasker kapısına haber yollanarak asker istenmiş, karakoldan gelen zaptiyeler yukarı çıkarak Hasan'a kurşun atmışlar, o da mukabele eylemiş ve bu sırada bir nefer ölüp biri de yaralanmıştır. Bu çarpışma esnasında bir yüzbaşı kumandasiyle serasker kapısından gelen asker bahçede kendilerine verilen gelişi güzel emir üzerine konağın bahçesinden konağa doğru ateş etmişlerdir. Aşağıdan gelen bu yayılım ateş bütün bütün telaşı mucip olmuştu; bereket versin o sırada yetişen tabur komutanı bu münasebetsiz hareketinden dolayı yüzbaşmayı tekdin ettikten sonra askeri tertip üzere içeri almış ve bunlardan yirmi kadarına süngü takdırıp yukarı kata çıkarmıştı. Hasan, bu askeri görünce mukavemetten vazgeçerek ben askere silah atmam diye elindeki ruvelverini verip teslim olmuştur. Hasan, zaptiyelere kurşun atıp anlarda mukabele ederlerken odalarda saklı olan paşalar içeriden Hasan'ın öldürülmiyerek sağ tutulmasını emreylemiş oldukları için³⁸ Hasan'a öldüresiye kurşun atılmıştı.

Teslim olan Hasan'ı aşağı indirirlerken sadaret yaverlerinden olup kendisine kılıç çekmek isteyen veya başına yumrukla vuran bahriye kolağalarından³⁹ Şükrü beği, çizmesinin koncundan çıkardığı ruvelverle boğazından yaralayıp öldürmüştür⁴⁰.

³⁶ Arabkirli Mehmed'in ifadesi ve *Mirât-i Hakikat C. 1, S. 129* ve *Tabsıra-i İbret S. 175*.

³⁷ Arabkirli Mehmed'in ifadesi

³⁸ „ „ „

³⁹ *Mirât-ı Şüânât* binbaşı olduğunu söylüyor.

⁴⁰ *Mirât-ı Hakikat C. 1 S. 129*, *Mirât-ı Şüânât S. 97, 98* ve *Tabsıra-i İbret S. 175*. Arabkirli Mehmed ifadesinde, yaver Şükrü beğin kılıçla Hasan'ın üzerine mi yürüdüğü veya fena bir söz mü söylediği sebepten anı da çizmesi koncundan çıkardığı ruvelverle öldürüp merdivenden aşağı yuvarladığını söylemektedir. *Nuhbet-ül-vekayi (C. 3 S. 185)* Yaver Şükrü beğin, Çerkes Hasan'a kılıç ile vurmak isterken vurulduğunu yazıyor. *Üss-i İnkilâpta* da gazetelerin mütaleasına istinaden aynı şey vardır (*S. 408*). Ahmed Sâib bey de *Târih-i Sultan Murâd-ı Hâmis* isimli eserinde Üss-i inkilâbın yazdığını tekrarlıyor (*S. 148*).

Çerkes Hasan yakalandıktan sonra evi Lâleli'de bulunan zabtiye nazırı Sabri Paşa⁴¹ hâdise mahalline yetişmiş, Midhat paşa ile diğer orada kaçamayıp kalan bazı paşalar da Hasan'ın etrafına toplanmışlardı. Sabri paşa, bu vak'aya kimin teşvik ettiğini ve niçin yaptığını câniden sormuşsa da Hasan "o benim bileceğim iş," sözleriyle mukabele eylemiştir.

Başından ve arkasından yaralı olan Hasan, Hüseyin Avni ve Raşid paşalarla Ahmed ağayı öldürdüğünü itiraf ile Şükrü bey ve diğerini kendisinin öldürmeyip kendisine atılan kurşunlardan birisinin yavere isabet etmiş olması ihtimalini beyan etmiştir; vak'ada beş kişi ölmüş, Kayseri'li Ahmed paşa ile bir nefer de yaralanmıştır.

Hasan serasker kapısına getirilip hemen o gece yarısı alaturka saat altıda Süleymaniye kışlasında ilk ifadesi alınmıştır; istintakı esnasında alay kumandanı kaymakam Esseyid Osman Tefik, Dersaadet alay beği Ömer Şevki, Beşinci alay ikinci tabur kumandanı binbaşı Lütfi, aynı taburdan sol kolağası Esseyid Abdülkadir beyler müşahid olarak hazır bulunmuşlardır. Mustantik, İsmet efendi isminde bir zattu.

Yarasına rağmen ifadesini soğuk kanlılıkla ve açıkça veren kaatilin, iki saat süren birinci isticvabının sonlarında, başındaki yaradan ziyadece kan gelmesi üzerine saat sekizde sorgunun birinci safhasına son verilmiştir. Ertesi cuma günü alaturka saat onbuçukta ikinci defa ifadesi alınmıştır; bu ikinci isticvabın ne kadar sürdüğü istintak evrakında gösterilmemiştir. İkinci defaki sorguda kaymakam Tefik beyden maada birinci isticvabdakilerin hepsi hazır bulunmuşlardır⁴².

Hasan bey, sureti aynen makalenin sonuna konmuş olan ifadesinden de anlaşılacağı üzere Sultan Abdül Aziz'in hal'inden müteessir olarak bu işi yaptığını ve bu cinayeti işlemesinde kimsenin dahil olmadığını müteaddit defalar söylemiştir⁴³. Fakat yine istin-

⁴¹ Sabri paşa İzmir'lidir; valiliklerde bulunmuş ve bu vakadan pek az evvel zaptiye müşiri olmuştu. Rüşumat emini ikkn 1880 haziranında vefat etmiştir.

⁴² Hasan beğin birinci ve ikinci istintak evrakı, (sûreti makalenin sonundaki vesikalar arasındadır.)

⁴³ Nitekim istintakı esnasında (Sultan Abdülaziz hazretleri خلع halî' olduğu gün bu işi tasavvur ettim; ancak ol gün yani müşarûnileyhin hal'i günü vükelânın cümlesi bir mahalde bulundukları halde sebab-i hal'i sual edecek idim; fakat

takında 1289 senesindenberi Hüseyin Avni paşaya kızgın olduğunu (bu kızgınlık Bağdad'a göndermek istemesinden olacak) beyan ettiğine göre Avni paşaya karşı kininin yalnız Abdülaziz'in hal'inden mütevellid olmadığı ve padişahın hal'i ve vefatının ve seraske- rin de bunu mutlak surette Bağdad'a göndermek istemesinin, ken- sini, Avni Paşayı öldürmeğe kat'î surette tahrik eylemiş olması da muhtemeldir; mamafih bu hususta sarîh ve kat'î bir mütalea serdine imkân yoktur. Vak'anın mürettep olduğu da söyleniyor.

Hasan, tevkif edilip kışlaya götürüldükten sonra yarasına bakmak üzere kendisine cerrah gönderilmiş ise de (beni ya asa- cıklar veyahut kurşuna dizeceklerdir; artık nafîle yere yaralarım baktırmak abestir) diyerek cerrahı geri döndürmüştür⁴⁴. Hasan beğ'in Fırka divan-ı harbinde reis süvari kaymakamı Cemil, azadan yüzbaşı Âdil, Mustantık İsmail ve İsmet efendilerle kâtip Şefik efendi ta- rafından muhakemesi yapıldıktan sonra rütbesinin reftyle idamına hükmolunmuş ve 26 Cemaziyelevvel 1293 (1876 Haziran) Cumar- tesi günü sabaha karşı Beyazıd meydanına açılan büyük kapının yanındaki dut ağacına asılmak suretile idam edilmiştir⁴⁵. Halk arasındaki rivayete göre Hasan bey, yaralarından fazla kan gel- mesinden dolayı geceleyin ölmüştü. Cesedi iki gün teşhir edil- dikten sonra kaldırılıp Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir. Med- feni Edirnekapısı tarafından mezarlığa girildiği zaman eskiyolun sağ tarafındaki set üzerindedir. Kabir taşı sonradan ikinci Abdül- hamid zamanında dikilmiş ve etrafı parmaklıkla çevrilmiştir. Kabir kitabesi aynen şöyledir:

fetvayı ne suretle verdiklerine malumat alamadığım cihetle bir şey yapmadım..) ve (ben bu işi bir kimsenin teşvikiyle yapmadım; yalnız millet haini olduğunu bildiğim için yaptım ve yapacak idim; hattâ ben Hüseyin Avni paşayı türbede iken vuracak idim.) ve (beni mücerred orduya gönderecek olmalarından dolayı bu maddeye cüret etmedim; ancak Sulan Abdülaziz Han'ın vefatı eihetiyle müşarünileyh serasker paşayı telef etmeyi tasavvur ettim ise de türbede böyle fenalık olmamak için ol gün bir şey yapmadım) tarzındaki ifadeleri cinayetin yapılmasına sebep olarak Abdülaziz'in hal'i ve vefatı olduğunu göstermektedir.

⁴⁴ *Üss-i inkılâp C. 1 S. 408* ve andan naklen *Târih-i Sultan Murâd-ı Hâmis, S. 149*.

⁴⁵ *Tabîra-i İbret'de (S. 177)* istintakı müteakip vükelânın kararıyle asıl- dığı yazılıyor. *Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı* isimli eserde ise (S. 43) Redif paşanın riyasetinde divan-ı harpte muhakeme edilip asıldığı beyan ediliyor. Nuhbet-ül-vekayi de bâdelmuhakeme asıldığını kaydediyor.

1 — Ve kefâ Billah-i şehiden Muhammedün Resûlullah.

2 — Meşâhir-i ümera ve guzât-ı Çerkesiyyeden 3 — Zeyş Burakî zade gazi İsmail 4 — Beğın mahdumu olup Mekteb-i fûnûn-ı 5 — harbiyyede ikmâl-i tahsil eyleyerek kol 6 — ağalık rütbesini ihraz etmiş iken 7 — genç yaşında veliyy-ün-nîmeti uğrında 8 — fedây-ı can iden merhum ve mağfûrûn leh 9 — Çerkes Hasan Beğın ruhiçün Fatıha 10 — sene 1293 H.

1 — وكنى بالله شهيداً محمد رسول الله 2 — مشاهير امرا و غزات چركسيه دن 3 — زيش براق زاده غازى اسماعيل 4 — بلك مخدومى اولوب مكتب فنون 5 — حربيه ده اكمل تحصيل ايله مرك قول 6 — آتلاق رتبه سني احراز ايش ايكن 7 — كنج ياشنده ولى التعمق اغرنده 8 — فدای جان ايدن مرحوم و مغفوراه 9 — چركس حسن بلك روحيجون فاتحه 10 — سنه ۱۲۹۳ هـ

Hüseyin Avni paşanın, Sultan Abdülaziz'in hal'inde ve bazılarına göre bilâhare katlinde birinci derecede âmil olması sebebiyle Çerkes Hasan tarafından öldürülmesi, o tarihte mühim bir halk tabakası üzerinde iyi bir tesir yapmış, serasker aleyhinde ve Hasan beğın lehinde bir hayli manzumeler söylenmesine vesile olmuştur⁴⁶. Daha sonraki tarihlerde ve Midhat paşanın muhakemesi esnasında Hasan bey Abdülaziz'in intikamını alan ve efendisi için hayatını istihkar eden bir kahraman telakki edilmiştir ki mezar kitâbesi de bunu gösterir.

⁴⁶ Bu husustaki bazı manzumeler için muhterem üstadımız *Bay İbnülemin Mahmud Kemal Inal*'ın *Son sadr-ı azamlar* isimli eserlerine (fasikül 4, S. 566 ilâ 569) bakınız; bu eserden alınan bazı beyitler şunlardır: Eşref paşanın Abdülaziz hakkındaki mersiyesinden bir beyit:

*Rabb-i izzet cennet itsün kabrini Çerkes Hasan
Kâmet-i Avni'ye ol esnâda biçmişti kefen.*

Bursa'lı Senih'in bu hususa dair müteaddit nazımlarından birinden bir kaç beyit:

*Çerkesistânın eâli-i dilirânından
Mîr-i pâkize eser yani Cenâb-ı Hasen'e.
Rahmet olsun ki veliyyünniami kâni için
Verdi can sine gerüp bunca belâ-ü-mihane.*

*İntikama girişen olmadı bundan başka
Merd imiş oldu sezâ dogrısı zikr-i hasene.*

*Sefer itti adem âbâd'a beceng-i evvel
Öyle zahm urdu ki ser'asker-i Ceyş-i fitene.*

*Yazdı tarihini feyz i Haseneyn ile Senih
Hak vire Cenneti Mir-i Hasen'e Bâ Hasene.*

Hüseyin Avni paşanın katli üzerine seraskerliğe Bulgaristan meselesi için Edirne'de bulunan serdar-ı ekrem Abdülkerim Nadir paşa tayin edilmiş ve o gelinceye kadar serasker kaymakamlığına Dar-ı şûrây-ı askerî reisi Redif paşa getirilmiştir.

* * *

Midhat paşa konağı hadisesi İstanbul'da ve sarayda epi telaşı mucib olmuş ve bu işin muhalif bir zümre tarafından vükelaya su-i kast için tertip edildiği zannedilmiştir. Cevdet paşanın arizasından da, yukarıdan, aşağıdan silah seslerinin gelmesi konağın, hükümete karşı ayaklanan bir kısım muhalifler tarafından basıldığı zannını vermiş olduğu anlaşılıyor; bundan başka İstanbul halkı bu gibi hadiselerin birbirini takip edeceği zehabiyle epi heyecan geçirmiş ve türlü türlü dedikodular meydan almıştır; o zamanı idrak edenlerin pek çoklarının Midhat paşaya karşı hürmetlerine mukabil Hüseyin Avni paşanın öldürülmesinden memnun olduklarını bizzat ağızlarından duyduk. ^{خلع} Hali hadisesinde her ikisi de buldukları halde bunların böyle ayırd edilmeleri seraskerin, Abdülaziz'i öldürmüş olduğu kanaatinden ileri geliyordu. Vükelâ Hüseyin Avni paşayı, garezkâr ve mütehakkim olmasından dolayı sevmiyorlardı; Cevdet paşa ikinci Abdülhamid'e takdim ettiği arizasında Hüseyin Avni paşa, için "zaten kıyak ve korkunç ve bedhuy bir şahıs idi,, cümlesini kullanmakta olduğundan ölümü ekseriyeti memnun etmişti.

Vak'a gecesi yeni hükümdar Beşinci Murad Yıldız köşkünde bulunmakta idi. Mabeyin başkâtibi *Sadullah bey* hadiseyi duyar duymaz taş kışladan getirttiği dört bölük askeri Yıldız köşkünün etrafına ve fakat halkın gözüne ilişmiyecek mahallere yerleştirmiş⁴⁷ ve bu hususî ve sefarethanelerin buldukları mntakanın muhafazasını Bab-ı âliye yazdıktan başka vak'anın sabahına tesadüf eden cuma gününde pâdişahın cuma selâmlığına çıkıp çıkmamasını sormuştur. Yine bu münasebetle saraya girip çıkanlar hakkında inzibatî tedbirler de alınmıştır.

Sadullah beğın sadr-ı âzama yazdığı 24 Cemaziyelevvel 1293 tarihli (1876 Haziran) tezkire sûretini buraya ve fotoğrafisini de

⁴⁷ *Nuhbet-ül-vekayi'* de (C. 3 S. 185) Sultan Murad'ın Yıldız'ın etrafına konmuş olan askeri görünce çok korktuğu yazılıdır.

makalenin sonuna koyuyorum⁴⁸:

“ *Vak'a-i müellime mücib-i teessüf-i azîm oldu; bunun bir husûmet-i şahsiyye eseri olduğu derkâr ise de efkâr-ı âmmece hâsil edeceği su-i tesire nazaran dünki karar veçhile cuma selâmlık resm-i âlisinin te'hir olunup olunmaması bahsi, cây-ı teemmüldür: sarây-ı hümayûna gelen, gidenler anlaşılmaq ve ahvali meçhul adam girmemek için bazı tedâbir-i ihtiyatiyye ittihaz kılındı ve Taş kışladan ihtiyâten gönderilmiş olan dört bölük, civarda ve göz önünde bulunmayan bir mevkie konuldu; Devletlu Nûri paşa hazretlerle⁴⁹. Dar-üs-saâde ağasına⁵⁰ mahremâne malûmat verildi. Bir vakitten berü efkâr ve ahval-i nasta ve husûsâ bâzı takımlarda görünen taşkınlık beğenilir şeylerden olmadığı cihetle⁵¹ şu aralık şehirce dahi zâhirde telaş mücib olmayacak ve alelhusus sefarehâne bulunan cihetleri taht-ı emniyyette bulunduracak surette tedâbir-i ihtiyatiyyeye riayet ferâiz-i umurdan görünür; Teşrif-i âli-i vekâletpenâhîleri muntazardır; bir telâş mücib olmamak üzere vakit ve saati rey-i sami-i âsafânelerine muallaktır: herhalde emr-ü ferman hazret-i veliyyülemrindir.*

24 Ca (Cemaziyelevvel) Sene 93 Sadullah

Çerkes Hasan vak'asını müteakip hükûmet tarafından gazetelerle neşredilmiş olan resmî ilân⁵²:

“ Bundan üç dört sene mukaddem mekteb-i harbiyye-i şâhânedan mülâzımlık rütbesiyle çıkarak Bağdad'a gitmek üzere uhdesine yüzbaşılık rütbesi tevcih olunmuş iken her ne hal ise mahall-i memuriyyetine gitmiyerek burada bazı memuriyetlerde istihdam olunmak ve mu-

⁴⁸ Sadullah beğın, Sadr-ı âzam Rüştü paşaya yazdığı bu tezkirenin bir sûreti muhterem üstadımız *Bay İbnülemin İnal*'ın *Son sadr-ı âzamlar* isimli eserlerinde (*fasikül 4, S. 569*) aynen neşrolunmuştur.

⁴⁹ Damad Nuri paşa o tarihte vefat etmiştir. Cinnet neticesinde sürgün olduğu Taif'de vefat etmiştir.

⁵⁰ Sultan Murad'ın cülüsünde Cevher ağa'nın yerine Lala Süleyman ağa dar-üs-saade ağası tayin edilmişti.

⁵¹ Sultan Aziz'in hal'i ve sonra da vefatı İstanbul'da hem dedikoduyu hem de umumî bir hoşnutsuzluğu mücib olmuş ve bu hoşnutsuzluğun genişlemesinde Sultan Abdülaziz taraflarının mühim tesiri bulunmuştu ki Sadullah bey tezkiresinde bu hususa işaret etmektedir.

⁵² *Üss-i İnkılâp, C. 1, S. 405.*

ahharen yine mahall-i mezkûra gitmek üzere uhdesine kolağalık rütbesi tevcih olunmuş ise de yine gitmekten imtinâ eylediği cihetle bâb-ı seraskerîde hapsedilmiş ve bu cuma günü mahall-i memuriyyetine azîmet edeceğini beyan eylemiş ve binâenaleyh perşembe günü mahbesten çıkarılmış olan Çerkes Hasan, perşembe günü akşamı merhum serasker paşa hazretlerinin sâhilhanesine azimetle müşarünileyhi sual eylemiş ve oradan dahi, bu gece übbehtlû, devletlû Midhat paşa hazretlerinin konağında meclis-i mahsus olduğundan serasker paşanın orada olduğu haber verildiği cihetle oradan hemen çıkarak doğruca Midhat paşa hazretlerinin konağına gelip kendüsi zâten yaverlikte bulunmuş olduğundan orada bulunanlar taraflarından muhalefet olunmadığı cihetle doğruca meclis odasına giderek bir elinde kama ve bir elinde ruvelver olduğu halde serasker-i müşarünileyhi ruvelver ile vurmuş ve orada mevcut bulunanlar taraflarından merkumun tutulması zımnında olunan teşebbüsât ve harekât esnasında hariciye nazırı ve bahriye nazırı ve Midhat paşa hazretlerinin etbâından Ahmed ağayı ve sonra dahi merkumu tutmağa teşebbüs eden bahriye zabitanından yaver-i harp kolağası Şükrü beği vurmuş ve bunlardan serasker-i müşarünileyh ile hariciye nazırı ve Ahmed ağa ve yaver Şükrü bey vefat etmiştir ve muahharen konağa celbolunan asakir-i şâhânededen kezalik bir neferi idam ve diğer bir neferi dahi cerhetmiş ve nihayet kendüsi dahi ahz-ü- girift olunmuştur,,.

* * *

Sultan Abdülhamid bu hadiseden, biri beş ve diğeri onbeş sene sonra *Çerkes Hasan vak'ası* hakkında tahkikat yaptırmıştır. Beş sene sonra olan araştırma Abdülaziz'in maktulen vefatının iddiası dolayısıyla yapılmış olup, o tarihte bu işe vukufu olan ve istintakta bulunan memur ve kâtiplerin ifadelerinin zaptı hakkında irade çıkmış ve bundan başka Hasan'ın istintakı havi evrakının (bir varaka ve bir kelimesi eksik olmamak şartıyla) daire-i askeriyede buldurularak derhal gönderilmesi emrolunmuştur; bu hususta mabeyin ile ceryan eden muhaberata dair elimizde iki vesika vardır; bu vesikaların her ikisi de 1298 h. 1881 m. tarihli olup biri Çerkes Hasan'a ait evrakın gönderilmesi ve diğeri ise Hasan'

beği divan-ı harpte muhakeme eden ve yukarıda bilmünasebe isimleri kaydolunan Cemil bey ile diğer mahkeme heyetinin ve kâtiplerin buldurulup bu mesele hakkında tahkikat yapılmasına dairdir ve bundan bir netice de çıkmamıştır. Bu heyetten İsmet efendi zabtıyede mustantık iken sonra çekilmiş ve bu tarihte Ayasofya civarında arz-ı halcilik ederek geçinmekte bulunmuştu. Bu hususlara dair o tarihte serasker bulunan Gazi Osman paşa tarafından saraya takdim edilen elkabsız iki tezkire sûreti aşağıya yazılmıştır.

“Çerkes Hasan’ın, Hüseyin Aveni paşayı katle tasaddisi mülabese-siyle daire-i askeriyyede icra olunan istintakını hâvi evrakın vukû-at jurnalında mahfuz olacağı tabii bulunmasına mebni bunların bir varaka ve kelimesi eksik olmamak şartıyla hemen buldurulup irsali ve bir de merkumun hîn-i istintak ve isticvabında yanında bulunanlardan ve bu işe vukufu olanlardan ahz-i malûmat ve ifâdât-ı sahiha ile anın dahi harfiyyen ve tafsilen izbârı ve ol vakit bâb-ı zabtıyeden getürdölmüş ve istintakında bulundurulmuş olan kâtip ve memurların celbi ve ifadelerinin ahzi ile anın dahi bildirilmesi muktezây-ı emr-ü fermân-ı hazret-i pâdişâhîden olduğu reşîde-i dest-i ibcal olan fi 20 Nisan sene 97 tarihli tezkire-i atûfîlerinde iş’ar buyurulmuş olduğundan ledettaharri merkumun ve biraderlerinin ve kurenâdan Sadettin beğın istintak evrakı muhakemat daire-sinde bulunup oradan ahz ile evvel beevvel anlar takımıyle ve bir kıt’a puslasiyle takdim kılınmış ve bu işe vukufu olan ve istintakında bulunan memur ve kâtiplerin mezkûr istintaknâmelerden puslası tanzim ile kendüleri arattırılmakta olup bulunmaları ve ifadelerinin ahzı vakte muhtaç olduğundan serîan icra olunmakta olan taharriyyat üzerine anlar da hemen buldurularak bermûcib-i irâde-i seniyye ifadeleri zabt ve arz olunacağı derkâr olmağla olbabda emr-ü irâde efendim hazretlerininindir. Fi 3 Cemaziyelâhur sene 98 fi 20 Nisan sene 97,,

Osman

Yine bu meseleye dair serasker Gazi Osman paşa’nın birgün sonra mabeyine gönderdiği ikinci arızası:

“Çerkes Hasan’ın ve biraderlerinin ve kurenâdan Sadettin beğın muhakemat dairesinde bulunan evrak-ı istintakiyyesi bermûcib-i irâde-i seniyye takdim kılındığı gibi bu işe vukufu olan ve istinta-

kında bulunan memur ve kâtiplerin dahi buldurularak ifadeleri zabt ve arz olunacağı dünkü tezkire-i âcizanemde beyan olunmuş idi; olveçhile merkum Hasan'ın istintakında mevcut ve şimdi der-i saâdette bulunanlardan istifsar ve istîzah olunan hususata dair alınan cevapları mutazammin varaka ile merkumun birader ve müte-allekatının istintaklarında bulunanlardan alınan cevaplar dahi leffen ve bunların esamisini mübeyyin iki pusla maan arz-u-takdim kılınmış olmağla olbabda emr-ü irâde efendim hazretlerindedir. Fi 4 Cemaziyelahır sene 98 ve fi 21 Nisan sene 97

Osman

Daha yukarıda arzettiğim gibi bunlardan hiç bir netice hasıl olmamıştır.

1309 H. 1892 M. senesinde yine bu işin iç yüzünü anlamak üzere Abdülhamid yeni bir kurcalama yapıyor; o vak'ada Maarif Nazırı olarak Midhat paşa konağında bulunanlardan Cevdet paşaya (son zamanlarında Cevdet paşa meclis-i hass-ı vükelâya memurdu) bu hâdisenin yazılmasına dair padişahın iradesi bildirilmiş; o da sureti aşağıda vesikalar arasında görülen arizayı takdim etmiştir; bundan başka yine ayn-ı tarihte evvelce Midhat paşanın maiyyeti hademesinden olup vak'a gecesini tesadüfen konakta bulunmuş olan Arabkirli Mehmed'in ifadesi alınmıştır. Dikkate şayan olan ve hadisenin bazı mahallerini aydınlatan Cevdet paşa arizası ile Mehmed'in ifadesi vesikalar arasına aynen konmuştur.

VESİKA I

Çerkes Hasan'ın ilk istintakı ⁵³:

İşbu doksan üç senesi cemaziyevvelin yirmi dördüncü cuma gecesini saat altı (alaturka) kararlarında bâb-ı vâlây-ı seraskeri Süleymaniye Kışlay-ı hümayununda asâkir-i şâhâne kolağalarından Çerkes Hasan beğ'in mecruh bulunduğu halde ve zirde muharrer-ül-esâmi zevat huzurunda icra kılınan istintakıdır. 24 ca (Cemaziyevvel) sene 93.

⁵³ Çerkes Hasan'ın bu zabtolunan ifadelerini İbnülemin M. K. İnal üstadımız *Son Sadr-ı âzamlar* isimli eserlerinin Hüseyin Avni paşanın terceme-i hali kısmında (Fasi IV, S. 570) münekkah bir surette neşretmişlerdir.

Sual: 1 — Hasan bey, sen silk-i celil-i askerîye dehalet edeli ne kadardır ve ne vakittenberi zâbit bulunuyorsun?

Cevap: 1 — Seksen bir tarihinde Çerkesistandan geldim; doğruca Bahriye mektebine şagird olarak (girdim) bir sene sonra idadiyelerin birleştiğinde ben de ol vakit İdadiyye-i Berriyye mektebine naklederek muahharan yine Harbiyye'ye geçerek orada imtihanlarımı ikmal ederek yüzbaşılık rütbesiyle altıncı ordûy-ı hümâyuna gitmek üzere çıktım ise de Dâr-ı şûraya yaver oldum ve bazı aralarda memur olarak bir az müddet sonra yine hassaya yaver oldum; bu kerre sağ kolağalık rütbesiyle devletlû, inâyetlû Yusuf İzzettin efendi hazretlerinin maiyyetine yaver olarak tayin olundum; bu defa altıncı orduya tayin olunarak yarın gitmek üzere idim; bu gece bu işi icra eyledim.

Sual: 2 — Bu işi icra etmeğe ne vakittenberu tasavvur ettin?

Cevap: 2 — Sultan Abdülaziz hazretleri خلع hali olduğu gün bu işi tasavvur ettim; ancak ol gün yani müşarünileyhin hal'i günü vükelânın cümlesi bir mahalde buldukları halde sebebi hal'i sual edecek idim; fakat fetvayı ne suretle verdiklerine (dair) malûmat alamadığım cihetle bir şey yapmadım; hatta olgün yine müsellah idim ve bu vükelânın cümlesini topluca rast getüre idim, siz Abdülaziz'e sual edip de mi hali ettiniz diyecek idim ve vükelâ, biz Sultan Aziz'e yolsuzluğunu söyledik demiş olaydılar, söylemiş olsaydınız müşarünileyh hazretleri saltanat ve tahtını bırakıp gider miydi? deyip dışarıdan kimse gelmesün mülâhazasına mebni buldukları oda kapısını kapayıp tekrar müşarünileyh hazretlerini cülus ettirecek idim ve yine Kayseri'li Ahmed paşa ile Hüseyin Avni paşayı vuracak idim.

Sual: 3 — Dediğiniz zevat yani devletlu Ahmed paşa hazretleriyle Hüseyin Avni paşa hazretleri size ne yaptı da böyle bir iş yapacak idin? Şimdiye kadar siz hiç böyle şeyde bulundunuz mu idi?

Cevap: 3 — Nefsim için bu işi yapmadım ve evvelce dahi yine kendi nefsim için yapacak değil idim, telef için yaptım ve

yapacak idim; hatta ben Hüseyin Avni paşayı türbede iken⁵⁴ vuracak idim.

Sual: 4 — Bu sözün kabul olunmaz; behemehal seni bir mahalden teşvik eden vardır; bunun doğrusunu söyle?

Cevap: 4 — Ben bu işi bir kimsenin teşvikiyle yapmadım. Yalnız millet haini olduğu için bu işi yaptım yani bu gece Hüseyin Avni paşa hazretleriyle diğerlerini vurdum.

Sual: 5 — Bu maddeye cür'et edeceğinizi gördüğünüz rüfekanızdan kimlere söylediniz?

Cevap: 8 — Böyle bir şeyi kimseye emniyet etmediğim için söylemedim.

Sual: 6 — Bu perşembe günü sabahtan akşama kadar nerede idiniz ve ne işle meşgul oldunuz?

Cevap: 6 — Bugün hanemden çıkarak Bab-ı seraskerîye geldim; beni kumandan paşanın yanına götürdüler ve memur olduğum altıncı orduya göndermek üzere karakol altına aldılar; akşam üstü hassa müşiri Redif paşa hazretleri beni çağırıp, gitmiyorsun ve serkeşsin ve gitmedin diyerek bazı tekdir ettikten sonra ben dahi eğer yarın gitmez isem tard edin ne yaparsanız yapın dedim; bunun üzerine paşây-ı müşarünileyh kumandan paşayı temin eyle dedi; tekrar kumandan paşanın yanına gidip yarın behemehal gideceğim diyerek Cibali'de misafir bulunduğum eniştem merhum Ateş Mehmed paşanın konağına gittim ve benim bugün bâb-ı seraskerîde haps olduğumu konakta bulunan uşaklara, yarın gideceğim eşyayı hazır edin dedim; her ne kadar sair vakitlerde geldiği yok ise de bu akşam saat yarımında (alaturka) Liva Tayyar paşa, mezkûr konağa gelip serasker paşa ile reis paşaya vedâ et ben de serasker paşanın konağına ve andan kadı kariyesine gideceğim dedi. Ben de uşaklara yatağımı yapın hazır dursun diyerek tenbih edip onbeş gündenberi üzerimde memlu olarak taşımakta olduğum iki adet altı patlar ruvelver ve bir adet çerkes kaması üzerimde bulunduğu halde saat iki (alaturka) raddelelerinde konaktan çıkıp doğru Cibali iskelesinden kayığa râkiben

⁵⁴ Sultan Abdülaziz'in, babasının yani Sultan Mahmud'un türbesine defni sırasında.

serasker Hüseyin Ayni paşa yalısına gittim ve paşa burada mı diyerek ağalarına sordum; Midhat paşanın konağına gitti nişanını dahi aldırdı dediler, yine gittiğim kayıkla sirkeci iskelesine gelip çıkarak yolda kendi kendime bu işi şöyle yapayım böyle yapayım diyerek doğruca Midhat paşanın konağına giderek ve ağaların odasında bir az oturarak ağalardan birisine, serasker paşa burada mı diye sordum; burdadır dediler ve ağalardan birisine, beni Tayyar paşa gönderdi, seraskeri göreceğim dedim; müşarüni-leyhin ağalarından birisi aşağı gelmekte iken ben yukarı çıktım vükelanın olduğu odaya girip bir elimde kama, diğer elimde ruvelver olduğu halde *davranmayın* dediğimde cümlesi ayağa kalktı Hüseyin Avni paşa gözüme ilişti, hemen yedimdeki ruvelveri ateş ettim; Hüseyin Avni paşayı vurdum ve evvelce zannıma göre Hariciye nazırı Raşid paşayı vurdum gibi hatırıma geliyor; sonra Hüseyin Avni paşayı vurdum ve mezkûr kamayı dahi müşarüni-leyh Hüseyin Avni paşanın bir kaç yerinden soktum ve tekrar Raşid paşanın boynunu dahi mezkûr kama ile kestim ve bunların ikisinin dahi öldüğünü anladım o sırada Midhat paşa ve sadr-ı-âzam paşa ve Kayseri'li Ahmed paşa hazaratının oldukları odanın kapısını açmak üzere çalışırken ağalardan birisi başıma kamamıdır, nedir bilemem bir şey ile vurdu; anın üzerine ben dahi yedimde bulunan ruvelveri ağay-ı merkuma dahi sıkıp anı dahi telef ettim ve bu sırada zaptiyeler bana tabanca boşalttılar; mukabele için tekrar bir kaç el silah attım ise de bir kimseye rast gelip gelmediğini bilmem ve yaverlerden birine yani tersane yaveri Şükrü beğ'e bir kurşun isabet etti ise de hariçten bana atılan kurşunlardan olmalı; anın üzerine asakir geldi; silahlarımı teslim ettim; elhasıl ben Hüseyin Avni paşa ve Hariciye nazırı ve bir de ağay-ı merkumu vurup telef ettim, üç kişiden başka kimseyi vurmam; sonra beni tutup bu halde buraya getirdiler.

Sual: 7 — Mezkûr Ateş Mehmed paşanın konağında kimler vardı ?

Cevap: 7 — Tophanede ise de nerede olduklarını bilmediğim Silivride ümeray-ı çerâkiseden Hacı Mehmed bey ile Tarun beyler var idi; ancak bunlar sair vakitler dahi gerek benim ile ve gerek paşa merhumun mahdumlarıyla görüşmiye gelirlerdi; bu gece de bilmem benim gideceğimi haber alıp görüşmek üzere mi geldiler;

yoksa sair vakitler gibi mahdumlariyle mi görüşmeğe geldiler, ora sını bilemiyorum.

Sual: 8 — Tayyar paşa geldiğinde bu çerkesler orada mıydı ve çerkeslerden sonra mı yoksa evvel mi geldiler?

Cevap: 8 — Tayyar paşa çerkesler geldikten sonra geldi; hattâ o, çerkeslere iltifat dahi etti; hatta biraderim Bahriye'de mülâzım Osman bey, Tayyar paşa gelmeden konağa gelip paşây-ı mûmaileyhin geleceğini malûmat verdi.

Sual: 9 — Beyan eylediğin adamlardan başka konakta kimler var idi?

Cevap: 9 — Paşa merhumun yani Ateş Mehmed paşanın mahtumlariyle bir de misafir olarak mektepli, bilmediğim bir çocuk vardı.

Sual: 10 — Tayyar paşanın geldiğini bunlar gördüler mi?

Cevap: 10 — Cümlesi gördü; hatta paşanın gittiğinde cümlesi orada idi.

Sual: 11 — Sizin bu dairede odanız ayrımıdır? yoksa paşanın mahdumlarının olduğu mahalde midir? beyan edin.

Cevap: 11 — Benim odamda rast gelen yatar, oturur ve bana mahsus oda yoktur.

Sual: 12 — Mademki Tayyar paşa konağa başka vakit gelmezdi diyorsun ve senin de ordû-yı hümayuna gideceğini bildiği halde konağa gelmesine sebep ne idi? burasını doğru söyle.

Cevap: 12 — Vâkıa konağa Tayyar paşanın başka vakit geldiği yok idi ve benim de orduya gideceğimi bilirdi, yalnız bana senin gittigine sebep seraskerdir dedi.

Sual: 13 — Bu kadar sözü söylemek için Tayyar paşanın oraya gelmesi hiç münasebet almaz, size söylediği sözü ve beyninizde ettiğiniz lakırdıyı orada bulunanlar işitti mi?

Cevap: 13 — Tayyar paşanın geldiğinin sebebini bilemem, ancak seraskerin aleyhine olan tasavvurumu teşdit ettirmek için mi idi, ne idi bilemem.

Sual: 14 — Demek olur ki size serasker aleyhine hiddetini teşdit edecek bir söz söylemiş olmalı ki sen de böyle söylüyorsun?

Cevap: 14 — Tayyar paşanın bana, söylemesi orduya gidecek olduğumu reis paşadan değildir, büyüktendir yani serasker-dendir dedi ve benim namus için öleceğimi Tayyar paşa bilürdi.

Sual: 15 — İşte bu sözünden anlaşılın Tayyar paşa bu iş için sana talimat vermiş olduğu anlaşılıyor; çünkü paşây-ı mûmâileyh senin bu yolda namusun için öleceğini neden bilirdi?

Cevap: 15 — Namusuma dokunacak adam için öleceğimi bilirmiydi, yoksa arkadaşlarımdan mı işitti; nasıl oldu orasını bilemem ve kendisine iftira edemem; orduya gideceğin, büyüğün yüzündendir dedi.

Sual: 16 — Böyledir de Tayyar paşanın konağa gelmiş olmasına sen ne mana verdin?

Cevap: 16 — Seksen dokuz tarihindenberi⁵⁵ Hüseyin Avni paşaya benim kırılmış olduğumu bildiğinden ve kendisi dahi allak olduğundan bir kahbelik için mi geldi? ne için geldiğini bilemem, fakat beni teşdit etti.

Sual: 17 — Biraderiniz Osman bey ile bu iş hakkında ne lakırdı ettiniz, doğru söyle?

Cevap: 17 — Bu maddeye dair biraderim ile bir lakırdı etmedim; hatta bu gece geleceğim dedim, ben ve biraderim ve bir (de) Cibali'de Cerrah Ahmed efendi ve konakta bulunan benim kölelerimden birisi dördümüz birlikte konak kapısından çıktık; sonra biraderime sen geriye dön dedim; o konağa gitti; merkur Ahmed efendi dahi dükkânına mı gitti bilmem; ben kayığa bindim.

Sual: 18 — Tayyar paşa seni konakta bulacağını neden bilip de geldi? evvelden bir lakırdı ettiniz mi idi? burasını söyle.

Cevap: 18 — Tayyar paşa istintak olmalı; çünkü kapıda iken yani beni dünkü gün hapisettiklerinde Tayyar paşa ile bir, iki lakırdı ettim ise de konakta bulunacağıma dair bir söz söylemedim, konakta bulunacağımı neden bilip de geldi bilmem.

Sual: 19 — Tayyar paşa istintak olmalı dediğine, konakta senin bulunacağını bilmediği halde konağa gelmesine nazaran evvelce konağa geleceğine dair lakırdı etmiş olduğunuz anlaşılıyor.

⁵⁵ 1289 H. 1872 M. senesinden yani dört senedenberi.

Cevap: 19 — Ne için geldiğini bilmem; ancak geldiğinde seni kardeşim gibi severim dedi ve bana iltifat etti.

Sual: 20 — Biraderiniz her vakit konağa gelir mi idi?

Cevap: 20 — Hayır öyle her vakit gelmez idi; ancak ben dünkü gün karakol altında iken kendüsüne haber gönderdim, karakol altından çıktıktan sonra Bâb-ı seraskeriye gelip beni bulamadığı halde Tayyar paşa ile birleşerek konağa geldiler ve geleceğini evvelce kardeşim haber verdi.

Sual: 21 — Demincek Sultan Abdülaziz hazretlerinin vefat ettiği gün türbede iken serasker paşa hazretlerini vuracak olduğunu beyan ettin idi; halbuki

Mustantık
İsmet

Bu sualler irad olunduğu sırada katil-i merhum Hasan efendinin başında bulunan cerhlerinden ziyadesiyle dem cereyan etmesi cihetiyle noksanının bâdehû ikmâl olunacağı. 24 Ca sene 93 ve fi 4 Haziran 92.

Sabah	Saat	Dakika
	8	00

Kâtil-i merhum Hasan'ın bâlâda zikr ve beyan eylediği ifade ve istintakında hazır bulunduğımızı mübeyyin işbu mahalle temhir ve imza eyledik. 24 Ca sene 93.

Kaymakam-ı Orduy-ı Hâmis	Der-i saâdet Alay	Orduyu Hâmis
Alay-ı Hâmis	Beği	A. 5. T. 2.
Esseyid Osman Tevfik	Ömer Şevki	Esseyid Lütfi
	Orduy-ı Hâmis A. 5. T. 2.	
	Kolağası	
	Esseyid Abdülkadir	

Kâtil-i Merhum Hasan'ın tekrar icra kılınan istintakıdır.
24 Ca sene 93   Sabah Saat

10,5

Sual: 21 — Evvelki istintakında serasker paşayı Sultan Abdülaziz hazretlerinin vefatı günü türbede şehid edeceğini söylemiş idin; halbuki olvakit daha senin orduya gidecek olduğun tebliğ, olmamış, şu suretle bu senin cüret ettiğin keyfiyyet sair bir iş üzerine olduğu anlaşılıyor; buna ne dersiniz ?

Cevap: 1 — Beni mücerred orduya gönderecek olmalarından dolayı bu maddeye cür'et etmedim; ancak Sultan Abdülaziz'in vefatı cihetiyle müşarünileyh serasker paşayı telef etmeği tasavvur ettim ise de türbede böyle bir fenalık olmamak için ol gün bir şey yapmadım.

Sual: 2 — Senden başka milyonlarca nüfus ve asker var, vakıa herkes teessüf ettiyse de bu misillü fenaliğe cesaret etmesini kimse istemez; anın için bu madde bir teşvik üzerine olmuş olduğu anlaşılıyor bunun doğrusunu söyle?

Cevap: 2 — Hiç bir vakit ve kimsenin teşviki yoktur, ben bu işi yalnız kendi efkârım veçhile icra ettim.

Sual: 3 — Diyelim ki müşarünileyh serasker paşa hazretlerini dediğin gibi şehid etmiş ol; ya Hariciye nazırı paşa hazretlerini ne için şehid ettin? burasını beyan eyle.

Cevap: 3 — Vakıa hariciye nazırı paşa hazretlerini şehid etmek efkârında değil idim; ancak mukaddema bazı güne sû-i haline dair söz işittiğim cihetle ve bu gece Midhat paşa hazretlerinin konağında gördüğümde anı da vurdum.

Sual: 4 — Müşarünileyhim hazarâtını nerelerinden vurup da cerh ettiğini bilir misin?

Cevap: 4 — İbtida Hariciye Nazırı paşa hazretlerinin sağ gözü üzerine mezkûr ruvelver tabanca kurşuniyle vurup muah-haren kama ile boynundan sol tarafından kestim.

Sual: 5 — Evvelce bu ruvelverleri nerede doldurdun ve bunlardan başka yanında sair cephane var mıydı?

Cevap: 5 — Bu ruvelverleri dediğim gibi evvelce yani onbeş gündenberi doldurup yanımda taşıdığım gibi konakta bulunan çantamın derunundan bu gece üzerime bir haylı fişenk dahi aldım.

Sual: 6 — Senin efkârın yalnız bir zatı şehit etmek imiş, bu kadar cephaneyi ne yapacaktın?

Cevap: 6 — Benim tasavvurumun birisi de Bahriye nazırı paşa hazretlerini dahi vurmak idi, ve kendi hattım ile yazmış olduğum lâyihayı üç zatı şehid ettikten sonra geriye kalmış olan vükelâyı buldukları odada bırakıp ve nezdimde bulunan kurşun ve silahları teslim ederek beni dahi telef edin diyecek idim.

Sual: 7 — Bu lâiyhayı ne yaptınız ve ne vakit ve ne nerede yazdın ve meâli neden ibaret idi?

Cevap: 7 — Lâiyhayı rast geldiğim mahalde kimse görmiyerek azar azar yazmakta ve beğenmediğim mahallerini çizmekte idim; fakat dünkü (gün) beni karakol altına aldıklarında mezkûr lâyiha dediğimi kâğıdı yırtıp orada attım ve meâli dahi devlet ve millete dua ettikten sonra müşarünileyh serasker paşa hazretlerinin bigayrihak Sultan Aziz'i خلیع halî' ve vefatına sebebiyet verdiği için bu zat ilerude millet ve vükelâ beyninde ziyadesiyle sahib-i nüfuz olur mülâhazasiyle bir ihtardan ibaret idi ve lâyiha dediğim budur.

Sual: 8 — Dediğiniz varaka bu gece üzerinde bulunan bir parça kâğıdın alt tarafı mıdır?

Cevap: 8 — Evet dediğim varaka üzerimde çıkan varakadır ve anın alt tarafı var idi; yırtıp attım.

Sual: 9 — Acaba karakol altına alındığın odanın neresindedir? bu kâğıdın parçası, bu yazdığın kâğıdın diğer bir sureti var mıdır?

Cevap: 9 — Odada bırakmadım, kâğıdı yırttıktan sonra yuttum ve kimse görmedi.

Sual: 10 — Bu yazdığın kâğıdın diğer bir sureti var mıdır?

Cevap: 10 — Hayır, başka sureti yoktur, yalnız bir kıt'a idi, dediğim gibi yuttum.

Sual: 11 — Şimdiye kadar icra kılınan istintakına nazaran bu işe cesaret edişin öyle dediğin veçhile olmayacak, çünkü hiç böyle bir vukuat olmadığından behemehal buna cesaret ettiğine bir sebep vardır, burasını beyan eyle?

Cevap: 11 — Hiç bir kimsenin teşviki üzerine yapmadım; yalnız dediğim gibi oldu, başka bir sebep yoktur.

Sual: 12 — Sen her ne kadar bunda bir kimsenin صنع sun'u ve medhali ve teşviki olmadığını beyan ediyor isen de bundan böyle bu işte sairinin dahi medhali tahakkuk ederse buna nedersin?

Cevap: 12 — Ben kurşuna dizileceğimi biliyorum, ancak hiç bir kimsenin günahına giremem; ancak kendiliğimden olarak buna cür'et ettim.

Sual: 13 — Bundan akdem gerek Sultan Abdülaziz hazretleri maiyyetinde ve gerek sarây-ı hümâyunda akraba ve taallukattan kimse var mıydı?

Cevap: 13 — Sarây-ı hümâyunda bulunanların cümlesine mensup idim ve beni herkes bilir idi.

Sual: 14 — Senden başka devletlü, necabetlü Yusuf İzzet efendi hazretlerinin maiyyetinde çerkes olarak kaç yaver vardı ve şimdi nerededir?

Cevap: 14 — Yalnız Ziver bey çerkes olduğunu söyler ise de ben çerkes olduğunu bilmem ve diğer yaverlerin de nerede bulduklarını bilmem.

Sual: 15 — Vukuattan sonra kapı yoldaşlık ve askerlik münasebetiyle gerek yaverlerden ve gerek müşarünileyh hazretlerinin yâni Yusuf İzzettin Efendi Hazretlerinin dairesi mensubatından bulunanlar ile nerelerde görüştün?

Cevap: 15 — Hal'i günü yalnız seryaveri tebrik için bir defa sarây-ı hümâyuna gittim, andan sonra başka vakit sarây-ı hümâyuna gittiğimi ve bir kimse ile görüştüğümü görenler varsa gelsin söylesin; hiç bunların birisiyle görüşmedim.

Sual: 16 — Müşarünileyhim hazaratını şehid ettiğin silahlar beylik midir? yoksa kendi malın mı?

Cevap: 16 — Ruvelverler beylik değildir, cümlesi yâni kama dahi kendi malıdır.

Sual: 17 — Bu gece devletlü, übbehetlü Midhat Paşa Hazretlerinin konağında müşarünileyhim hazaratını şehid ettikten sonra diğer oda kapısını ne için kırmak istedin?

Cevap: 17 — Ben evvelce vükelânın bulunduğu odaya girdim, oda kapısının sağ tarafında müşarünileyh Midhat Paşa Hazretleri ve anın üst tarafında Âmedci Mahmud Bey ve daha üst tarafında Bahriye nazırı ve sadr-ı âzam Efendimiz ve Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye nazırı oturmakta idiler. Davranmayın dediğimde cümlesi birden ayağa kalktı ve beni yakaladılar yâni Bahriye nazırı ve tahattur edemediğim vükelâdan sairleri tuttular ise de hemen silaha davranıp dediğim gibi bu işi yaptım ve o aralık Sadr-ı âzam Efendimiz ile Bahriye nazırı küçük bir odaya kaçtı-

lar ve kaçtıkları odanın kapısı aralık olduğundan müşarünileyh Bahriye nazırını dahi vurmak üzere kapıya dayandım ; arkasından Sadr-ı âzam Efendimiz ile sairleri ise, kimler olduğunu bilmem, kapıya dayandılar ve girdiğim oda kapısının önüne tecemmü etikleri cihetle küçük odaya giremedim.

Sual : 18 — Silah atıldığı anda olduğun odaya aşağıdan aynı ağalardan kimse geldi mi ?

Cevap : 18 — Hiç kimse gelmedi, yukarıya gelenler dahi kaçtılar, hayli müddet sonra zabtiyeler geldi; işte ibret olmak üzere bundan sonra vükelâ dairesinde böyle akd-i meclis olduğunda gayet mutabassırâne harekette bulunmalı; çünkü ansızdan iki hırvat gelir bir fenalık etmesi muhtemeldir.

Sual : 19 — Böyle bir işe cüret edecek hırvat var mıdır ?

Cevap : 19 — Ben böyle bir işe cesaret edecek bir kimse olup olmadığını bilmem; ancak gerek zat-ı şevketsimat-ı hazret-i pâdişâhî ve gerek sair vükelânın daima ihtiyat üzere yâni maiyetlerinde bulunanların ziyadesiyle dikkat etmesini tebliğ ederim, çünkü ben telef edileceğimi bilirim; şu cihetle ihtar olarak bunu söylüyorum; yoksa benim gibi böyle bir şeyi yapacak bir kimse bulunduğunu kat'a bilmem.

Sul : 20 — Şimdi şu söylediğin sözler, böyle dediğin gibi mi oldu, iyice düşün de öyle söyle ?

Cevap : 20 — Evet cümle söylediğim sözleri bilirim ve kendimi bilerek söyledim ve aklım dahi başımdadır, iyice düşündüm; keyfiyyet böylece vâki oldu, bir kimsenin medhal ve malûmatı yoktur. 24 Cemaziyelevvel 193.

Hasan

Altına parmağını basmıştır.
İfademi kıraat ettim böyledir.

Kâtil-i merkum Hasan'ın bâlâda icra kılınan istintakında dahi hazır bulunarak cümle sözlerini istimâ ettiğimizi müş'ir işbu mahalle imza ve temhir eyledik. 24 Ca sene 93.

Der-i saâdet	Kaymakam-ı Orduy-ı	Orduy-ı Hâmis	Orduy-ı Hâmis
Alay Beği	Hâmis	Alay 5, T. 2	Alay 5, T. 2
Ömer Şevki	Esseyyid Osman Tevfik	Esseyyid Lütfi	Sağ Kolağası
			Esseyyid Abdülkadir

İstintakta hazır bulunanların hepsi istintaknâmeğe mühürlerini basmışlardır.

VESİKA II

Cevdet paşa, Maarif nazırı olarak Çerkes Hasan vakasında bulunmuştu ; Abdülhamid, 1309 h. 1892 M. tarihinde bu vak'aya dair müşahedesinin tahriren bildirilmesini irade eylemiş olduğundan o da hâdiseyi gördüğü ve duyduğu kadar kendi kalemiyle yazarak takdim etmiş ve bu arada o zamanki vükelâ hakkında bazı mütalealarını da anlatmıştır. Cevdet paşanın bu arızasının sûretini aynen yazıyorum ; fotoğrafisi de makalenin sonundadır⁵⁶.

“Hüseyin Avni Paşanın Midhad Paşa konağında katlolunduğu gece kulları da orada bulunmuş olduğumdan keyfiyetin bertafsil arz-ı atabe-i ulyâ kılınması, şifâhen şerefyab-ı telâkki olduğum emr-ü-fermân-ı hümayun-ı hazret-ı zıllullahî icab-ı celilinden olmağla müşahede eylemiş olduğum ahvalin berveçh-i âti arz-u-beyanına ibtidar olunur.

“Ol vakitin ahval-ı siyasiyyesine dair bâ irade-i seniyye atebe-i ulyâyâ takdim etmiş olduğum cüzdanların beşincisinde (Mâruzat) arzolunduğu üzere ol vakit zimâm-ı umûr-ı devlet üç kişinin yani Rüştü ve Midhat ve Avni Paşaların elinde idi ; nüfuz-ı hükûmet ise şirket kabul etmediğinden her biri diğer ikisini def ile teferrüd eylemek daiyesinde bulunmak umur-ı tabiiyyeden idi. Rüştü Paşa, makam-ı sedarette bulunduğu cihetle bittabi sahib-i nüfuz ise de kuvve-i askeriyye Avni Paşa yedinde idi. Kaptan-ı derya Kayseri'li Ahmed Paşa dahi anın bir gölgesi hükmünde olmağla kuvve-i Bahriye dahi Avni Paşa elinde gibiydi ; binâenaleyh Rüştü ve Midhat Paşaları aradan çıkarıp da kendüsi diktatör olmak sevdasında bulunduğu mervi olup etvar ve mişvârından dahi bu efkârı istidlal olunabilirdi ve zaten kıyak ve korkunç ve bedhuy bir şahıs idi. Midhat Paşa ise jönlerden meydanda bulunan eşhas-ı mâdudenin mercii olup maddeten bunların hükümleri yok ise de İngiltere sefaretî Midhat Paşayı pek ziyade tesâhub ediyordu ; amma sair vükelâ sol taraftaki sıfır gibiydi.

“Ol esnada geceleri yalılarda meclis-i mahsus aktolunurdu ; fakat vükelâdan semti uzak olanlar davet olunmamak gibi beynel-vükelâ mütad olmayan bir münavebe usulü ihdas olunmuştu ;

⁵⁶ Bu arızanın bir sureti de yine İbnülemin üstadımızın *Son Sadr-ı âzamlar* isimli eserlerinde müsveddesinden naklen (fasikül IV, S. 572) vardır.

o zaman kulları Beğlerbeği'n de bir yalıda müstecir idim; binaenaleyh Boğaziçi'nin yukarılarında bulunan yalılarda akd-i meclis olduğu gece davet olunmaz idim; Midhat Paşa İstanbul'da olmağla bir gece anın konağında meclis akti karargir olup Rüştü Paşa, Bebek'ten ve Kandilli'den yukarı olanlar davet olunmasın demiş olduğundan vapur ile İstanbul'a inerken Âmedî-i divân-ı hümâyun Mahmud bey, (Mahmud Paşa) yarın akşam Midhat Paşa konağında meclis var geliniz dedi. Hariciye nazırı Raşid Paşa o zaman Anadolu hisarında oturmakla bu davetten hariç kalmış iken Midhat, Avni ve Kaptan Paşalar her mecliste buldukları halde kendisinin havass-ı vükelâ sırasında tutulmayıp da davetten hariç bırakılması gücüne gitmekle bizim de İstanbul'da konağımız var, konağımızda yatabiliriz diye Mahmud beye kinayi söz söylemiş. Zâhir Mahmud beğin makam-ı sadarete ifadesi üzerine olmalı ki sonradan o dahi davet olunmuş.

“Ferdası akşam Midhat paşa konağında bâdettaam sofanın cânib-i cenub-ı şarkisindeki cenahında biliçtimâ kahveler içildi; oturduğumuz sofanın sağ tarafında Rüştü paşa ve alt tarafında Avni paşa ve kaptan paşa oturup daha alt tarafında bir oda kapısı vardı; anın alt tarafındaki sandalyede kulları oturup alt tarafımızda Rıza paşa ve anın alt tarafında hane sahibi Midhat paşa oturuyorlardı; karşı tarafta dahi Raşid paşa ve alt tarafında Şerif Hüseyin paşa ve Maliye nazırı Yusuf paşa oturmuşlardı; Hâlet paşa dahi kâh o tarafta ve kâh bu tarafta dolaşıyordu⁵⁷.

“Sağ tarafta rüzgâr olmadığından kulları sıkılmakta idim ve karşı tarafta güzel rüzgâr olup Raşid paşa ise cereyân-ı havadan sakınmakta olduğundan yerlerimizin mübadelesini rica etti; kulları da fevkalâde memnun olarak karşıya geçip anın yerine oturdum; o dahi gidip kullarının yerine oturdu.

“O sırada neredibandan kaput sırtında bir zabıt çıkıp beru tarafa doğru gelirken⁵⁸ iyice tekarrüp ettikte (*davanma serasker*

⁵⁷ Çerkes Hasan'ın ifadesiyle Cevdet ve Memduh Paşaların odadaki oturuş vaziyetine dair yazdıklarında biraz fark görülüyor.

⁵⁸ Cevdet Paşa yemekten sonra sofanın cenub-ı şarkisindeki kısımda oturduğunu biraz yukarıda yazdıktan sonra burada da merdivenden sırtında kaputla bir zabıtın çıkıp kendilerine doğru geldiğini beyan ediyor. Şu halde içtima ihtimal camekânla bölünmüş olan küçük salonda yapılmakta idi. Diğer me-

paşa) diyerek süratle yürüdü, herkesi hayret bürüdü; bir soytarı herif tuhaflık edecek sandım; halbuki Raşid paşanın hizasına gelir gelmez elindeki ruvelverî Avni paşanın sinesine çaktı; hane sahibi Midhat paşa, Rıza paşa ile birlikte hemen harem kapısından içeri savuştukları sırada Şerif Hüseyin paşa ile Yusuf paşa da yanlarındaki odaya girerlerken kulları da onlar ile beraber odaya girdim; o sırada selâmlık nerdibanından sofaya doğru bir kalabalık çıkmakta iken havluda dahi tabanca sesleri işitiliyordu; sofada dahi gürültü büyüdü; bir heyet-i isyaniyye meclisi basmış olmak zannından başka hatırlara bir şey gelmiyordu.

“O sırada Şerif Hüseyin paşa ile Yusuf paşa birer tarafa savuşmuş olduklarından kulları dahi ol odanın diğer kapısından çıktım; meğer sofanın kiler merdiveni başına varmışım; hademeden bir güruh müsellağ oldukları halde bu kapıyı tutmuş olduklarından kullarına mümaneat kaydında bulundular; geride ise ruvelver kurşunları işlemekte olduğundan heriflere ne yapıyorsunuz, beni yabancı mı zannediyorsunuz dedim; hele içlerinden birini tanıdım ve anın vasıtasıyla nerdibandandan aşağı indiğimde kendi uşağıma tesadüf ettim ki hep ağalar silaha sarıldıkları sırada o dahi bir bıçak bulup hal-i tahaffuzide duruyordu; keyfiyeti andan sordum, yukarıda, havluda tabancalar atılıyor ne olduğunu anlayamadık dedi; orada bir küçük ve izbe oda vardı, oraya girdim ve uşaktan bıçağı alıp kapının önünde durdum ve tahkik-i hâl için uşağı, avluya doğru bak dışarıda ne makule adamlar var dedim.

“Ol gece merhum Kenan beğın Koska'daki konağında kalacak olduğumdan arabacı oradan kullarına fener getürmüş ve havludan içeriye girerken uşağı tesadüf etmiş; uşak geldi haydi çabuk gidelim dedi, havlunun ahvalini sordum kimseler yok dedi. Meğer ki yukarıdan ruvelver sesi işitildiği gibi Midhat paşanın kahvecisi etraftan işitilsin de imdada gelsinler deyu havaya kubur sıkmakta olduğu sonradan tahkik olundu. O sırada yukarıdaki sofada halâ kurşunlar vızırıyordu; bu cihetle aşağıda bulunanlar halâ yukarıyı bir kalabalık basmış zannediyorlardı; yalnız Çerkes Hasan

---

hazlarda burası bahçeye bakan oda olarak gösteriliyor. Cevdet Paşa da mâruzatının daha aşağısında Hüseyin Avni Paşanın yaralı olarak içtima odasından büyük sofaya çıktığını yazmaktadır.

olduğu kimsenin hatırına gelmiyordu.

“Hemen uşak ve fener getiren arabacı ile birlikte ve bıçak dahi yanımızda olduğu halde havluya çıktık, meğer Yusuf paşa bir arabanın altına girip saklanmış; bizi görünce meydana çıktı ve hemen savuşup gitti. Kulları dahi sokağa çıkıp işin ne olduğunu anlamağa çalışır iken Koska'daki asker karakolundan (Hasan paşa karakolu) kol geldi; konağa girdi; kulları dahi avdete lüzum gördüm ve keyfiyeti öğrendim.

“Şöyle ki berveç-i bâla Midhat paşa ile Rıza paşa harem dairesine ve Şerif Hüseyin paşa ve Yusuf paşa ile kulları selâmlık tarafına savuştuğumuzda Avni paşa ağır yerinden yaralanmış olduğu halde yanında ruvelveri olup galiba davranmak üzere çabalanmakta imiş ki Çerkes Hasan anın üzerine doğru yürüyünce Kayseri'li Ahmed paşa Çerkes Hasanın arkasından yakalayıp kollarını tutmuş, Rüştü paşa dahi üst taraftan kalkıp anların arkasından dolaşak Raşid paşanın yanındaki kapıdan içeri taraftaki odaya girmiş, Hâlet paşa dahi ol odanın diğer kapısından girip Rüştü paşa ile birleşmiş; çerkes Hasan ise sağ elindeki kama ile Kayseri'linin kulaklarını yırtmakta iken Avni paşa can havliyle yerinden sıçrayıp ve büyük sofaya çıkıp düşmüş ise de Çerkes Hasan avını kaçırmış avcı gibi kendüsünü silkip Kayseri'linin dahi tab-ü-tüvanı kesilmekle beraber bırakıp o dahi yanındaki kapıdan Rüştü paşanın bulunduğu odaya girmiş. Çerkes Hasan ise, büyük sofaya çıkıp Avni paşaya bir iki kurşun sıktığına kanaat edemeyip kama ile karnını yarmış ve çok yerlerini pare pare etmiş ve bâdehû sofanın salif-üz-zikr belalı cenahına geldikte görmüş ki Raşid paşa hâlâ sandalyası üzerinde oturuyor, başına bir kurşun sıkmış, asla kımıldanmamış olduğuna nazaran daha evvel korkusundan can vermiş olduğu anlaşılmış iken ihtiyaten kama ile boğazını açmış ve bâdenû ol kapıya hücum ile zorlayıp açmağa çalışmış ise de Rüştü paşa soba demiri ile kapının aralığından vurarak defettikte Çerkes Hasan, odanın diğer kapısına hücum etmiş ise de o kapıyı da Hâlet paşa muhafaza etmiş. Çerkes Hasan Rüştü paşaya, sen bu milletin babasısın, Rıza paşa da velinimettir; size birşey yapmam, lâkin Kayseri'liyi bana verin dedikte, Rüştü paşa (olmaz evlâdım, sen şimdi hiddetlisin savuş git) demekle Çerkes Hasan kapılara kurşun sıkmakta ve zorlayıp kapıları açmağa çalışmakta iken Midhat paşanın Ahmed ağa

namında uşağı yatağan bıçağı ile Çerkes Hasan'ın arkasına vurmuş ise de meşk ve melekesi olmadığından gereği gibi kestirememiş, Hasan ise derhal anı da kurşun ile yere sermiş; lâkin o sırada asâkir-i şâhâne yetişerek Hasan'ı mecrûhan ahz ile aşağı indirirlerken çizmesinde mahfi olan bir ruvelveri çıkarıp uğuruna gelen bir zabiti dahi telef etmiş. Buraları kullarınca müşahed olmayıp mesmûat kabilindedir; fakat Rüştü ve Midhat ve Rıza paşalar haremın alt katındaki bir odada oldukları haber verilmekle ol zabitin (Bahriye yaveri Şükrü beğın) nâşı yanından ve akan kanların hasil ettiği göller içinden geçerek gidip onlar ile görüş-tüm ve bilistizan Kenan bey konağına gittim; bâdehû efvâh-i nâsta türlü havadis münteşir olduğu sırada maktûllerin familyalarından dahi, vak'adan iki gün evvel Çerkes Hasan, Rıza paşanın konağına⁵⁹ gitmiş ve müteakiben Rıza paşa beş çiftesini hazırlatmağa başlamışmı; yani seraskerliğe hazırlanmış gibi sözler⁶⁰ işitildiği mâruzdır.

7 Zilkade sene 1309
22 Mayıs sene 1308

Kulları
Cevdet

VESİKA III

Abdülhamid'in iradesi üzerine Çerkes Hasan'ın, Midhat paşa konağı vak'asında orada bulunan Midhat paşa merhumun eski uşaklarından Arabkirli Mehmed'in de 8 Haziran 1308 (1892 M) tarihinde bu vak'a hakkında ifadesi alınmıştır. Bunun ifadesinde vak'anın bazı mübhem ve karışık yerlerini aydınlatan malûmat olması sebebiyle aynen buraya alıyorum. Vak'a zamanında yirmi beş yaşlarında olan Mehmed'in sözleri hadiseye dair yazılan diğer eserlerle karşılaştırılacak olursa ifadesinin çoğunun doğru olduğu görülür.

Sual: 1 — İsminiz ve memleketiniz ve pederinizin ismi?

Cevap: 1 — İsmim Mehmed, memleketim Arabkir, pederimin ismi Hüseyin.

⁵⁹ *Ibnülemin* üstadımızın Cevdet Paşanın evrakı arasında tesadüf ettikleri arıza müsveddesinde konağına yerine *yalısına* yazılmıştır.

⁶⁰ Abdülhamid'e takdim edilen arızada bulunmayan aşağıdaki kayıt müsveddede üzeri çizilmiş olarak varmış: «İşitildiği gibi akîb-ı vak'ada Rıza Paşanın saraylı haremi dahi Çerkes Hasan'ın elleri nurdan kopsun ne iyi etmiş olduğu» *Son Sadr-ı âzamlar S. 575.*

Sual: 2 — San'atınız ve meşguliyetiniz nedir ve mahall-i ikametiniz nerededir ?

Cevap: 2 — Şimdi boştayım, Unkapanında Salih paşa mahallesinde sâkinim.

Sual: 3 — Sinniniz kaçtır ?

Cevap: 3 — Kırk yaşında kadar varım.

Sual: 4 — Memleketinizden çıkalı ne kadar oldu ?

Cevap: 4 — Yirmi, yirmi beş sene kadar oldu.

Sual: 5 — Evvelâ İstanbul'a geldiğinizde ne yaptınız ?

Cevap: — Kırım Han'larından Mirza Said Paşanın yanına girdim ⁶¹.

Sual: 6 — Orada ne kadar bulundunuz ?

Cevap: 6 — Vefatına değin yani on sene bulundum.

Sual: 7 — Sonra kimin yanına girdiniz ?

Cevap: 7 — Trabzon Defterdarı Emin efendinin yanına girip dört sene kadar bulundum; sonra Midhat paşanın ilk sedare-tinde anın yanına kapıldım, ol vakit bir sene kadar hizmet ettim; paşa Selanik'e gittiği vakit beni üçyüz elli kuruşla inhisar'a hademelîğe koydu, lağv olacağına yakın kur'am çıktı bedel vermek için memlekete gittiğim o sırada yerime adam tayin ettiler; olvakittenberi açıkta kaldım.

Sual: 8 — Ne ile geçinirdiniz ?

Cevap: 8 — Familyamın bir dükkânı var, anın iradiyle ve Adliyede şunun, bunun işini ücretle görerek istihsal-i maişet ederim.

Sual: 9 — Okumak yazmak bilür misiniz :

Cevap: 9 — Hayır.

Sual: 10 — Midhat paşanın yanından çıktıktan sonra konağa gidip gelir miydiniz ?

⁶¹ Mirza Said Paşa Kırım Han zadelerinden olup ordudan yetişmiş valiliklerde bulunmuş 1277 H. 1860 M. de Vidin valiliğinden sonra tekaüd edilmiş ve 1287 Zilkadesinde (1813) İstanbul'da vefat etmiştir. Bütün valiliklerini Rumeli-de geçirdiği için o tarafın ahvaline tam vukufu vardı.

Cevap: 10 — Haftada bir, üç günde bir, iki günde bir gidip kalur idim.

Sual: 11 — Çerkes Hasan gecesi orada mı idiniz? orada idiyseniz vukuatı gördüğünüz gibi beyan ediniz?

Cevap: 11 — Ol günü akşam ezanı oraya gittim, paşalar saat onbirde mi onbirbuçukda mı (alaturka) oraya toplanmışlar ve yemek yemişler. Ağalar yemek yiyorlardı; hatta ben sofrada yer bulamadım da kilerden bir az bir şey buldum, yaverler ayrı yemişler.

Sual: 12 — Midhat paşanın konağında her akşam böyle kalabalık bulunması bittabi mümkün olamayacağından o akşamki kalabalığa yemek yetiştirilmiş olmasına nazaran bunun evvelce kargir olduğuna delâlet etmez mi?

Cevap: 12 — Evet zannım da öyledir; elbet bunlara haber gönderilmiş de gelmişler ve me'külat da ana göre hazırlanmış.

Sual: 13 — Paşalar yemekten sonra ne yaptılar?

Cevap: 13 — Yemekten sonra selamlık dairesinin üst katında büyük odada toplandılar ve kapıyı kapadılar ve ağalar aşağıda yemek yerken yukarıda paşalara hizmet için mütercimim ağasıyla Midhat paşanın ağalarından birini nöbetçi bıraktılar; mevcut bulunanlar Mütercim paşa ve Hüseyin Avni paşa ve Hariciye Nazırı Raşid paşa ve Kayseri'li Ahmed paşa ve Cevdet paşa ve daha isimleri hatırıma gelmeyenler olmak ihtimali vardır ve meclisin kâtibi sıfatıyla Amedci Girit'te bulunan Mahmud paşa ve mektubcu dahi şimdi Sivas valisi bulunan Memduh bey idi ⁶².

Sual: 14 — Çerkes Hasan bey saat kaçta geldi ve ne yaptı?

Cevap: 14 — Çerkes Hasan bey gece saat iki buçuk, üç sularında sürücü beygiriyle geldi, doğru ikinci katta bulunan tütüncü başı odasına gidip oturmuş ve orada bulunan ağalar, Hasan bey hayır ola deyu sual etmişler; o da yarın Bağdad'a gidiyorum serasker kaymakamı Redif paşa beni çağırılmış gittim, kendisini gördüm ve harcirahımı verdikten sonra serasker paşa

⁶² Mahmud Paşa, Nafia nazırı iken vefat etmiş olan Mahmud Celâleddin paşa olup mektupçu Memduh bey de Sivas, Ankara valiliklerinde bulunup sonra Dahiliye nazırı olan Mehmed Memduh Paşa merhumdur.

خط

عبد رشیدی و درصحت باقی آرد و به جیفا رو سوره
 کندوس و یکتا تو را دل من سوره استنه بر لذتی برزی اورد
 الطرار و مشتو نه روحی بر افکاهی استنه اول و سید بر روی
 و ذاتاً فیه و قدر فرخ و مرضی بر شخص ایبی - درصحت باقی
 ایسه زود دره سید الله بر نامه اشخاصی معدود و هر مرتعی
 اولر با عاده مؤثرات حکموی برده ایسه ده انگله سفر ای
 درصحت باقی بیک زیاده نصیب ایسه بر روی - اما ساسانه
 و کلا اصول طایفه کی صحت کسیدی
 اول آناه کچمیزی بالیده مجلس خصصه عقد اولتره و
 خطه و کلا دستن اوزان اولتره و دهرنا و اسامی کجی اولر
 سعاد اولقید بر نامه امیرن احدات اولترشی اوزان
 قندوی عده بلور بر بالیده سنا تو ایجم سنا عید بر اوجی کلا
 برقا بر اولق بر نامه بالیده نفع مجلس اولترشی کچمیزی و سنا
 ایجم درصحت باقی اساساره اولخره کچمیزی آن فراتر
 مجلس حکمی ذرا بر اولر رشیدی باقی کله و قندویید بر نامه
 اولتره و رحمت اولتره و دست اولتره و اولتره ایست نیر
 ایتر ایسای ویدر همایونه محردیک (محردی باقی)
 با برده احتیاج درصحت باقی قرا عده مجلس و اکلکبر ویدی

۳۳

حسین عربی باقی باقی درصحت باقی قرا عده قتل اولترشی
 کچمیزی زود اوزان بر مجلس اولتره کینتیک بر نصیب
 عرض غننه عبد یمن شفا لعا شفا منی اولترشی اوزان
 لغایر صفر منی لغایر - سینه اولتره و اولتره دهرنا و اسامی
 سوادک بر نامه عرض و یسای ایتر اولتره
 اولتره و کلا اصوال سنا سینه اولتره اوزان سینه عده علی بیجم
 ایجم اولترشی محرد اولتره کچمیزی عده اولترشی اوزان اولتر
 زمام اوزان اولتره ایجم کینتیک منی رشیدی و درصحت و عربی باقی
 الله ایسای لغود خلوت ایسه شکت قبول اولتره کچمیزی بر
 ایسینی و فراتر اولتره ایجم دهرنا اولتره اولتره اولتره
 رشیدی باقی مقام حدایره بر نامه کچمیزی باقی صحت لغود ایسه
 قوه حکمی عربی باقی ایسه ایسای خیرات ایسای کچمیزی
 دهرنا کچمیزی صحت اولتره خند و عربی عربی ایسه اولتره کچمیزی

۳۴

۳۵

اولتره و کلا اصوال سنا سینه اولتره اوزان سینه عده علی بیجم
 ایجم اولترشی محرد اولتره کچمیزی عده اولترشی اوزان اولتر
 زمام اوزان اولتره ایجم کینتیک منی رشیدی و درصحت و عربی باقی
 الله ایسای لغود خلوت ایسه شکت قبول اولتره کچمیزی بر
 ایسینی و فراتر اولتره ایجم دهرنا اولتره اولتره اولتره
 رشیدی باقی مقام حدایره بر نامه کچمیزی باقی صحت لغود ایسه
 قوه حکمی عربی باقی ایسه ایسای خیرات ایسای کچمیزی
 دهرنا کچمیزی صحت اولتره خند و عربی عربی ایسه اولتره کچمیزی

خارجیه ناظره راشد باقی اوزان انا طوی حصانیه او قدر صحت
 بوه مهرته - خارج قلم ایسای درصحت و عربی و قیر اجم باقی
 کچمیزی بولتره ایجم کچمیزی کچمیزی خاص و دهرنا سینه
 طویتره ده و دهرنا - خارج بر عده کچمیزی کچمیزی بر نامه
 قرا فر و اولتره خند و عربی ایسه ایسای کچمیزی کچمیزی
 سوزا سوزا - کچمیزی کچمیزی تمام صحت اوزان اولتره
 اولتره و کلا اصوال سنا سینه اولتره اوزان سینه عده علی بیجم
 ایجم اولترشی محرد اولتره کچمیزی عده اولترشی اوزان اولتر
 زمام اوزان اولتره ایجم کینتیک منی رشیدی و درصحت و عربی باقی
 الله ایسای لغود خلوت ایسه شکت قبول اولتره کچمیزی بر
 ایسینی و فراتر اولتره ایجم دهرنا اولتره اولتره اولتره
 رشیدی باقی مقام حدایره بر نامه کچمیزی باقی صحت لغود ایسه
 قوه حکمی عربی باقی ایسه ایسای خیرات ایسای کچمیزی
 دهرنا کچمیزی صحت اولتره خند و عربی عربی ایسه اولتره کچمیزی

Abdülhamidin iradesi üzerine Cevdet Paşa'nın kendi el yazısıyla Çerkez Hasan vak'asına dair verdiği malûmat

او مروه در شریف صبا باست ایله بیوسف باست بر طرفه
صا شمش اولدوقدر نه قویری دهی اول اولونک و کیم قیسه
حصه هم حکم صفحت کیم از زمانه باشه و ارضه صفیه
بر کرده مسلک اولوقدری حاکمه بقویری طوموس اولوقدر نه
تخلیله مخالفت قیوم بولنمک کیوره ایسه اولوقدر نه
ایشیکده اولوقدر نه هر ندره نیا سوسکر بین با نجیب
سنا نور سکر دیرم لعل اجمده بین طایم و اناک
و اسطاسید زردانده است غده اینده کنده است
نهادن ایتم کلهب اغار سدم صار لوقدری صره ده
اولوقدری بر سیده بولوب حال تحفظن طور بودی
کیفینی انده حضورم یوقار و وصلایم طلب تجار
آتیمده اولوقدری اکلایم مرده دیدی اوراده بر
کیران و ازبه اولوقدری ادرایم کیرم و اوش قده
چهار غی الوب قیومک اولونه طوردم و تحقیق مال
ایچو اوشت غم شوصلی بی طوموس یا مدلبت روده
نه نوقار امل وار دیرم

۴۴

اول کیچیک تر حرم کینسه کلک توسته ده کی قونا غنچه ایچمه
اولوقدری عیبه ای اورا ویم قورله فا کیمرسه و حیلیم
ایچرویه کیرا کین اوشت خه قصاصت ایتمس اوشت کلدی
قعیله ی جانوبه کیرم دیمی حولیت احوالین جه دورم
کینه لر یوقدیمی مکره یوقار وونه راولر سسی
ایشه لکن کیم مدحت باست نك شهوه نسیب اراغده ایچری
ده امداده کلسونلر یو لهوایم قورم صیقلده اولوقدری
صغره ده تحقیق اولوقدری اوصره ده یوقار و ک
صغره ده حلال قورشرنه ویزده یوردی بولوندر
یولندر حلال یوقار یوقی بر غیبلان با قیسه لیل ایچری
بایک حاکمسه اولوقدری کونک فالان کالیدی
لهاش اوشت و ولسا کورنه هر بی ایل بکنده دهی و
بازمه اولوقدری حاکمه حوی صیقلده نکر بو سف باست
بر حومه نك الله کربوب صا کله غسه برنی کورجه میدان
صیقلی وهلایه صا شوب کیدی قویری دهی زفا قیوم
ایشکته اولوقدری اکلایم صا لیشور اکی توسته کی عسک
قده غولنور قول کلدی حونا غنه کردی قورله ده هر نه ازم
کررم و کیفینی اوزکنم

شریف کور روجه بان مدت باست ایچ رضایت حرم
هالین سنه و شریف صبا باست و بو سف ایل قورمه
سلامتیه دلدن صا و شریف زده عوقی باست اغر
برنده یاره لیس اولوقدری حاکمه ایسه اولوقدر
اولوقدری غایطور ایسه اورده صا لئونه
ایسکن که حاکمسن اناک اورده ملو عرق
یوره تخه فیصله یوق احمد باست حاکمسن
ایسه سنه باقی ایس قویری طوموس رشری
باست دلی اوست سنده قیوم غایطور ایس سنه
طلونا لردن راسطه باست نك بایق کی قیوره ایچ
طایق لی اولوقدری کورسه حالیت باست دلی اولوقدری
دیکر قیومده یوق سنه باست ایچ رشرف حاکمسن
حسین ایسه شمول انین کی قام ایل قیومده ایسه ایچ
چیر صفه ایله عوقی باست ایچ اولوقدری ریه ایچ
رسولان صغره صیقلده ویشیک سنه حاکمسن
قاعوسه اولوقدری کیم بو سی سلامتیه بیباک افی

تات و تنه ای کیسه بر اغروب اولوقدری بایق کی قیوره
رشری باست اناک بولوقدری اولوقدری کورسن
ایسه سون شهیه صیقلده عوقی باست براتی قیومده
صیقلده قیومک ابن صیوم تام ایل قوی ایسه
و حیرن یارلیج یاره ایچ ایسه و نه صغره نك
سالف انکر بولوقدری کلک کور کور سیکر
حالا صیه ایسکی دارن او قورمور باشه بر قور شوب
اصلا قیلدا نسسه اولوقدری اناک دها اولوقدری سنه
کله دیرسبه اولوقدری اناک ایسه اناک قایم
تا کی ایس دیکر اولوقدری حاکمسن ایچ
آجید حاکمسن ایسه رشری باست قیومده
ایچ اولوقدری اناک دفع ایچره حاکمسن
باست ایچره قیومده حاکمسن رشری باست
حاکمسن ایچره حاکمسن ایچره حاکمسن ایچره
حاکمسن ایچره حاکمسن ایچره حاکمسن ایچره

بعد از خواندن نامه در روز چهارم پیش از آنکه
برآید سینه را با این فاعل از پدیده وحشی و قطع دلت
ببینی که اول جگر کس بر ما با شکر تو با عصب
نیتیم و شفا قبلاً با ما یک سر بفرستی حاضریم
ما شد سه بیستی سر ما نه حاضر تا عصب کس سوز
ایشیه لیزی معروضه

دردی
حصول

۷ دی المعین سنه
۱۲۰۹ مایس ۱۲۰۹

کلیت و مکتوب هر کس حسن نام برده فوری است
و زود ایوب قوی احمد علی شکر این
در دست مات نام احمد با ما است او شکی
نیست فامه بی بی علی ایوب حسن حسیل است
او حسن اسیرده شکر و ملاکی اوله معینه
کوتاهی کس درین مجلس حسد سیرد و حال ایوب
فوری است ایوب بر سر سرسوزن کلاه
نمایند که شکر این حسن برود اند ایوب
ایشیه لیزی معروضه کس او را اوله
سینه روس انچه به علمی شفا علی ایوب ایوب
سوزی فولد شکر اند او عیب سینه شکر
مقطر شدی در دست و شکر است در نعلت است
فامه کس بر او نه در اوله کس در اوله کس
شکر ایوب و شکر فامه کس در اوله کس
کس در اوله کس در اوله کس در اوله کس
شکر است فامه کس در اوله کس در اوله کس

Cevdet Paşa'nın Abdülhamide yazdığı mektubun son kısmı

چونکه حاکم حبه کس در اوله کس در اوله کس
و فوجان نرونگ کس در اوله کس در اوله کس
بر اوله کس در اوله کس در اوله کس
از دست معینه در اوله کس در اوله کس
بر اوله کس در اوله کس در اوله کس
مادریه اوله کس در اوله کس در اوله کس
در اوله کس در اوله کس در اوله کس
اند که حبه کس در اوله کس در اوله کس
شکر است کس در اوله کس در اوله کس
در اوله کس در اوله کس در اوله کس
در اوله کس در اوله کس در اوله کس

İstintak evrakının gönderildiğine dair Serasker Gazi Osman Paşa tarafından mabeyne yazılan tezkre

جرت صلح و برادراریه و قناره عدلیه بکلیت مجامعات ذمه سه بونا. اورانه استغاثیس رجب اول...
فصلی قندیس کی بواجب و قون اولامه راستنطاق بونا. سامور و کاتیک رضی قولی بریدر نه انداره ای صبط
و حصه و اخنی و ذکی ترغی عجز از دست بیا به اولمه ای اولوچیه رضیه حسک استغاثیه حیدر و سندی
ریحانی بونا تر ذمه استغاثیه و استغاثیه اوشاه خصوصاً ذمه اوشاه جوایدی قضیه و رفقه ایلم رفقه ایلم بزر و مستغاثیه
استغاثیه قندیس بونا تر ذمه استغاثیه و حواله و یوزن استغاثیه میله ایلم بونا تر ذمه استغاثیه و استغاثیه
ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر
ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر

ayni meseleye dair diğer bir kısım evrakın gönderildiğine dair Serasker Gazi Osman Paşa tarafından mabeyne yazılan tezkere

وقد استوفی حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر
ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر
ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر
ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر
ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر
ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر ایلم حیدر

Çerkez Hasan

seni gitmeden görmek istiyor demesiyle yalya gittim; Hüseyin Avni paşanın burada mecliste olduğunu haber aldım geldim göreceğim. Sonra serasker paşanın ağası Raşid ağa dahi şimdi meclis var içeri giremem, abdeste filan çıktığı vakit söylerim demiş; Hasan bey de sofada dolaşıyormuş, sonra nasılsa bir aralık üst kata çıkmış, mütercimın ağası Salim ağa meclis odası kapısının önünde kanapede uyuya kalmış ve Midhat paşanın ağası Yusuf ağa da karlığa su doldurmak için kilere gitmiş olduğundan kapıyı açmış, içeriye girmiş. Onun üzerine tabanca sesleri işittik; hatta bundan evvel çerkes Hasan bey üst kat salonuna çıkmış ve usul ile meclis odası kapısını aralık edip bakmakta iken mütercimın ağası, aman çekil görürler de sonra bize tekdir gelir demiş ve kapıyı kapatmış imiş, andan sonra Hasan bey, arzettiğim veçhile içeri girmiş ve yukarıda silah sesi işitilince herkes birbirine karıştı; ben alt katta kahve ocağında idim; oradan ikinci kata çıktım, baktım ki üçüncü katın merdivenine yaverler, ağalar, çavuşlar toplanmışlar, yukarı çıkamıyorlar, bağırıyorlar ve kimisi yukarı çıkmayın vurur diyorlar idi. Yaverlerin bellerinde kılıçları var idi, amma yukarı çıkamıyorlardı, çavuşların tüfenkleri var mı idi yok mu idi bilmiyorum; o sırada Midhat paşanın ağası Ahmed ağa yukarı gidip çerkes Hasan beği arkadan kucaklamış; fakat Hasan bey ruvelverle bir gözünden vurup öldürmüş ve orada o gece işittiğime göre evvelâ Hüseyin Avni paşayı, *davranma serasker* diyerek göğsünden vurmuş; Hüseyin Avni paşa sürünecek dışarı salona çıkmış; Hasan bey, üzerine hücum edip kama ile bir çok yerinden urmuş, sonra odaya avdet etmiş ve sandalyede şaşırıp kalmış olan hariciye nazırı Raşid paşayı sol memesinden kurşun ile vurup öldürmüş. O sırada Kayseri'li Ahmed paşa Hasan beği tutmak istemiş. Anın da kama ile kulağından vurması üzerine Kayseri'li Ahmed paşa savuşmuş. Bunun üzerine Hasan bey, odadaki avizeyi sandalye ile vurup kırarak yanmakta olan mumlar düşüp perdeleri tutuşdurmuş ve Midhat paşa ve mütercim ve sair mevcut olan paşalar yanındaki odaya girip kapının arkasına kanape ve sandalyeler tıkamışlar. Hasan bey kapıyı kama ile delmeğe çalışmış içerden mütercim, yapma evlâdım ihtiyarlığımıza hürmet et demiş; o da korkma sen, millet babasınsın sana bir şey yapmam demiş. Ol esnada serasker kapısından bir Yüzbaşı kumandasında bir bölük asker gelip kapıdan girince mevcut olan bahçe içinde Yüzbaşının

emriyle birden ateş ettiler ; ve kurşunlar da kârgir kısma isabet ettiği gibi ahşap kısmına da isabet edip bazısı tavanlara girmiş. Askerin bu ateşinden herkes korktu. Ben de ol vakit kahve ocağında peykenin altına saklandım ; askerin ateş etmesini müteakip taburun Binbaşısı yetişip Yüzbaşuya, anlamadan ateş emrini nasıl veriyorsun ? deyu söyledi ve askeri tertip ile içeri aldı ve yirmi nefere kadar süngü taktırdı ve yukarı çıkardı. Hasan Bey, askeri görünce ben askere silah atmam diyerek elindeki ruvelveri verip teslim olmuş ve paşalar da odadan, *aman Hasan Beyi vurmayın sağ tutun* deyu bağırdıklarını işittim. Hasan Bey süngü ile yaralanmıştı ; fakat teslim olmazdan evvel mi, sonra mı bilmiyorum ; ancak Hasan Beği, asker elinde silâh olmadığı halde aşağı indirirlerken Bahriyeli yaver Şükrü Bey, kılıçla üzerine mi varmış, yahut bir fena söz mü söylemiş, Hasan Bey, çizmesinin koncunda saklamış olduğu ruvelveri çıkarıp vurmuş ve Şükrü Bey aşağı yuvarlanıp vefat etti. Andan sonra Hasan Beği orta katın meydanına götürdüler ; ol vakit ben baktım ; Hasan Beyde dışarıdan yara eseri görülmüyordu ; fakat bir eli üzerinde dayanmış ıztırap halinde duruyordu. Hasan Bey tutulduktan sonra ol vakit zabtiye nazırı olup hanesi Lâleli'de bulunan Sabri Paşa geldi ve Midhat Paşa ve sair paşalar da Hasan Beğin etrafında buldukları halde zabtiye nazırı şifâhen, seni kim teşvik etti ? Bunu niçin yaptın ? deyu ifadesini sordu. Hasan Bey de, o benim bileceğim iş dedi ; sonra Hasan Beği alıp serasker kapısına götürdüler ve cenazeleri de kaldırıp serasker kapısına götürdüler ; fakat konakta yıkanmadı nerede yıkandıklarını bilmem.

Sual: 15 — Redif paşa serasker kaymakamı olduğunu beyan ettin ; vukuatı takiben konağa geldi mi ?

Cevap: 15 — Her ne kadar hanesi İstanbul'da olduğunu bilür isem de o gece sabaha kadar oraya geldiğini görmedim ?

Sual: 16 — Damad Mahmud paşa orada mı idi ?

Cevap: 16 — Vakit geçmiş ; kat'i surette hatırımda değildir ; fakat bunun tahkiki pek kolaydır.

Sual: 17 — Midhat paşanın konağının yerini tarif ettin, mezkûr konağa yakın zabtiye karakolları var ; oradan kimse gelmedi mi ?

Cevap: 17 — O civarda kâin Hasan paşa karakolundan bir

yüzbaşı ile bir kaç zabtiye, asker yetişmeden evvel geldiler ve yüzbaşı, Hasan beği tutmak üzere yukarı çıktığında, Hasan bey, kurşun ile bacağından, kaba etinden cerhetti.

Sual: 18 — Gerek Hasan paşa karakoluna ve gerek serasker kapısına kim haber verdi ?

Cevap: 18 — O karışıklık esnasında kim haber götürdüğünü bilmem, inceden inceye tahkikat icra olunursa belki meydana çıkar.

Sual 19 — Mesmuata göre orada bulunan adamlardan biri, Hasan bey yukarıda bulunduğu sırada bahçeye çıkıp havaya doğru ruvelver sıkmakta imiş, bu kimdir ve ne için böyle silahın lâzım olduğu bir zamanda boş yere silah atmış⁶³.

Cevap: 19 — Midhat paşanın tütüncü başısı Elmas ağa o gece orta katta olup bahçe zemininden iki arşın kadar yüksek olan tütüncü odasından bahçeye çıkmış; ben o sırada kahve ocağında idim ve kahve ocağının bahçe zemininde hem kapısı ve hem penceresi vardır. Elmas ağa, yukarıda silah patırdısı olup herkes merdivene toplandığı esnada bahçeye çıkıp üç, dört el ruvelver attı; ben de kahve ocağının penceresinden gördüm; ne yapıyorsun dedikleri vakit işitsinler de gelsinler diye attım dediğini işittim, fakat asıl maksadı ne idi bilmem.

Sual: 20 — Elmas ağa evvelâ yukarı çıkıp ne olduğunu anlamış olması lâzımgelir ki bunu yapsun; madem ki yukarı çıkmıştır (çıkamamıştır) o halde boş yere silâhını istimal etmemesi lâzım gelmez mi idi ?

Cevap: 20 — Bu sualiniz doğru; fakat bunu ne için yaptığını bilmem.

Sual: 21 — Bu adam nereli idi ve şimdi nerededir ve ol vakit kaç yaşında idi ?

Cevap: 21 — Elmas ağa arnavud olup zannıma göre Yanya taraflarından idi; ol vakit kırk beş yaşında vardı. Bundan evvel bir hizmet bulmak üzere Gelibolu taraflarına gitmiş ve bundan bir buçuk sene kadar evvel orada vefat ettiğini işittim.

⁶³ Bu sualdeki (mesmuata göre) sözü, Cevdet Paşanın Çerkes Hasan vakasına dair yazdığı arızasındaki ifadesi dolayısıyledir. Çünkü Cevdet Paşa, aşağıda uşaklardan birinin havaya silâh attığını söylemiştir. Her ikisinin ifadesi arasında onaltı gün kadar bir fark vardır. Cevdet Paşanın yazdığı daha evveldir.

Sual: 22 — Tütüncü Elmas ağa ruvelveri nereden bulmuş, her vakit taşır mıydı?.

Cevap: 22 — Nereden aldığını bilmem ve taşıdığını da bilmem.

Sual: 23 — Zaptolunan işbu ifadatınızdan bu vukuatın sûret-i cereyanında hikmete mugayir bir çok ahval müşahede olunuyor; senin aklın başında bir adam olduğunu görüyoruz; mugayir-i akl-ü-hikmet olan hususatı sana beyan edelim de güzelce mülâhaza edip bu vukuatın künh-ü-hakikatini belki tayin edebilirsin. *Evvêlâ*, Çerkes Hasan bey, o gün hapishaneden çıktığı halde ve kendüsi kolağası rütbesinde olduğu halde gece vakti seraskeri görmek istemesi gayr-i tabii bulunduğu halde Midhat Paşanın Yusuf ağası ve mütercimim Salim ağası Hasan beği yukarıdaki salona bırakmalarını lâzımgelirdi. *Sâniyen* o gece bulunan vükelanın ekserisinin maiyyetinde müteaddit yaverler bulunduğu gibi çavuşlar da vardı ve çavuşların da tüfenkli olması emr-i tabii olduğundan Hasan beye bu kadar meydan vermemeleri iktiza ederdi. *Sâlisen* o gece orada yirmi, otuz ağa mevcut idi; bunlar da yaverlerle beraber hareket etmiş olsalardı vukuatın tevessuuna mâni olabilirlerdi; alehusus silahşör bir kavme mensup olan Elmas ağa yukarı çıktığı halde ruvelverini isimal etmedi ve kendisini korkak ad etmek iktiza etse orada bulunan kalabalık içinde elbet cesur bildiği bir adam olmalı idi; ana silâhını vermek iktiza ederdi; bunu yapmayıp havaya silah atması şâyân-ı taaccübtür; *Râbian*, imdat için gelen bir bölük askerinin kapıdan içeri girer girmez ve kimi vurmak iktiza ettiğini anlamaksızın ateş etmesi orada bulunan adamların kâffesini telef etmek için ateş ettiği anlaşılıyor ve hususiyle bu ateş ile konak tutuşabilirdi. Bu ahval-i garibe daire-sinde cereyan eden vukuatın mürettep olduğunu îma eder ve bu tertip de iki kısma münkasem olabilir; bir kısmı orada bulunan adamların kâffesini gelmiş olan bölük telef etmek istemiş; ikinci kısmı, Hasan beğe bazı adamların telefine meydan verilmiş olduğu istidlal olunuyor. Ve bunların ikisi de doğru olmak ihtimali vardır; senin bu baktaki mütalean nedir?.

Cevap: 23 — Bu mülâhazat doğrudur; bu hallerin akıl ve hikmete mugayir olduğunu ben de tasdik ederim; ben de halâ taaccüb etmekteyim; fakat künh-ü-hakikati ne olduğunu bilmiyo-

rum; eğer efendimiz ferman buyurur ise yavaş yavaş ol vakit orada bulunan vükela ağalarının sağ kalanlarından tahkik edebilirim.

8 Haziran sene 308

Mühür

Esseyid Mehmed

1293

* * *

Gerek Çerkes Hasan'ın ve gerek bu Arabkirli Mehmed'in istintaklarında sorulan suallerden anlaşıldığına göre vak'anın mürettep olduğu zannedilmiş ve onda ısrar olunmuştur; bu hususta Tayyar paşa zan altında olduğu gibi Redif ve damad Mahmud paşalardan da şüphe edilmiştir; bunlardan başka Yusuf İzzettin efendinin de ismi söylenmiş ise de hakikatı bilinmemiştir; hadise ister mürettep ve isterse bizzat Hasan'ın kendi hareketi olsun Hüseyin Avni paşanın ölümü İstanbulda, başta vükelâ olarak herkesi memnun etmiş gibirdir.

RAPORLAR :

ANTALYA BÖLGESİNDE (PAMFİLYA) 1943 YILI SONBAHARINDA YAPILAN ARKEOLOJİ GEZİSİNE DAİR KISA RAPOR

Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdür Muavini ve T. T. K. Üyesi

Türkiye'nin arkeoloji bakımından en önemli bölgelerinde tetkik gezileri ve bu gezilerin sonunda tesbit edilecek yerlerde büyük yahut küçük ölçüde kazı yaptırmayı çalışma programının en önemli maddelerinden sayan Türk Tarih Kurumu'nun 25 - 5 - 1943 tarih ve 363 numaralı tezkeresi ile Antalya havalisinde bir tetkik gezisi yapılması işinin bana havale buyurulması üzerine, güney bölgelerinin araştırılmasına en elverişli olan sonbaharda, 21 Eylül 1943 te vapur ile İzmir'e müteveccihen hareket ettim ve İzmir'den tren ile Burdur'a ve Burdur'dan da otobüs ile 24 Eylülde Antalya'ya muvasalat eyledim. Güzel Sanatlar Akademisi asistanlarından ve arkeoloji doktora talebesinden Bay Mimar Halit Uluç bana refakat ediyordu. Antalya'da kaldığım 10 gün zarfında, bu şehri merkez ittihaz etmek suretiyle, Antalya vilâyetinin güney kırsımlarındaki düzlük sahaya inhisar ettiği anlaşılan eski *Pamfilya* bölgesinde, muhtelif istikametlerde, otomobil gezileri yaparak aşağıda görüleceği veçhile, *Perge* (Murtuna), *Sillyon* (Yanköy Hisarı) *Aspendos* (Belkis) ve *Side* (Eski Antalya) gibi mümkün mertebe biri birinden ayrı karaktere sahip bulunan antik şehirleri yakından tetkik etmek imkânını buldum. Bir kere bu haveliye gelmiş iken Pamfilya'nın kuzeyini hudutlandıran ve *Pisidya* adını taşıyan dağlık bölgeyi tamamiyle ihmal etmek caiz olamayacağından Antalya'nın kuzey batısında, Güllük dağında bina edilmiş olan *Termessos* şehri harebelerini de ziyaret ettim ve 4 İkteşrin 1943 te trenle Burdur-Afyon-Eskişehir yolu ile İstanbul'a avdet ettim.

Gerek Pamfilya, gerek Pisidya arkeoloji bakımından bir "terra

incognita,, sayılamazdı. Bütün bu bölgeler bilhassa 19 uncu asırdan itibaren, başta Beaufort, Fellows, Schönborn, Texier, Davies, Hirschfeld ve Seiff olmak üzere birçok seyahatçiler tarafından dolaşmış ve tasvir edilmiş, bilhassa Avusturya asillerinden Graf K. Lanckoronski'nin riyasetinde teşekkül eden ve meşhur arkeolog mimar G. Niemann ve arkeolog E. Petersen'i ihtiva eden heyet tarafından 1884 senesinde bu bölgelerin başlıca şehirleri tetkik edilmiş, şehirlerin umumi plânları ve toprak üzerinde bulunan başlıca harabeleri röleve edilmiş ve birçok plân, kesim ve detay resimleri ile birlikte 1890 senesinde hem almanca, hem de fransızca olarak intişar eden "Städte Pamphylens und Pisidiens = Villes de Pamphylie et de Pisidie,, adlı anıtsal eserde ilim âlemine sunulmuştur. Bu eserde bu şehirlerin tarihçelerine dair de mufassal malûmat bulmak mümkündür. Birinci Cihan Harbinin sonunda Antalya havalisinin İtalyanlar tarafından işgali üzerine bazı İtalyan arkeologları bu bölgede istikşafalarda bulunmuşlar, fakat çalışmalarını daha ziyade müteferrik anıt ve kitabe bulmağa hasretmişlerdir. Bu bölgeye dair tetkiklerde bulunan Türkler arasında gerek Antalya vilâyetine dair başlı başına bir eser, gerek Antalya Halkevi dergisi "Türk Akdeniz,, de enteresan makaleler neşretmiş olan eski lise tarih öğretmenlerinden bay Süleyman Fikri Ertan'ın adını hürmetle anmayı bir borç sayarım.

Bu tetkik gezileri ve mahallî araştırmalardan sarfı nazar, Pamfilya, 19 uncu asrın ikinci yarısında Bergama, Efesos, Priene ve Miletos gibi büyük antik şehirlerin geniş ölçüde araştırılması ile temayüz eden ve aşağı yukarı tamamiyle İyonya'ya inhisar eden büyük Avrupa devletlerinin kazı faaliyetinden uzak kalmış ve bilhassa son 25 sene içinde, kolay gidilir ve kolay dolaşılır bir bölge olmakla beraber, arkeologların rağbetine pek az mazhar olmuştu. Benim ise, on gün gibi kısa bir müddet içinde, böyle geniş bir bölgede, esaslı tetkikler yapmam veyahut yeni birtakım keşiflerde bulunmam imkânsızdı. Bu seyahatimin esas gayesi başlıca harabelerin bugünkü durumunu incelemek, Lanckoronski'nin eserinin neşir tarihinden beri geçen aşağı yukarı 60 sene içinde bu harabelerde ne gibi değişiklikler olduğunu tesbit etmek ve bilhassa bu şehirlerde kazı imkânlarını araştırmaktı. Bana en fazla önemli gibi görünen bu ikinci noktayı göz önünde bulundurarak, civarlarında barınması şöyle dursun, ulaşılması

bile büyük güçlükler gösteren dağlık bölgedeki *Sagalassos*, *Kremna* ve *Selge* gibi şehirlerin tetkikinden vazgeçerek, araştırmalarını Antalya ovasında olup iyi yollarla Antalya'ya bağlı bulunan şehirlere inhisar ettirmeyi daha muvafık buldum. Fakat dağlık bölgelerdeki şehirlerin durumu hakkında bir fikir edinebilmek için bunlardan hiç olmazsa bir tanesini ve fikrimce en önemlisi olan Termessos'u ziyaret etmeyi ihmal etmedim.

Pamfilya ovasının başlıca beş büyük antik şehri olan *Attaleia* (Antalya), *Perge*, *Sillyon*, *Aspendos* ve *Side*'nin mevkilerine bir göz geçdirecek olursak, bunlardan *Attaleia*, *Sillyon* ve *Side*'nin ikizkenar bir üçgenin uçlarını aldığı, birbirine eşit olan iki kenardan birinin ortasında *Perge*'nin, diğerinin ortasında ise *Aspendos*'un bulunduğunu görürüz.

Bu bölgenin önemli antik şehirlerinden olan *Attaleia*'da (Antalya), bilhassa son asırda yapılan tahribat yüzünden, pek az eski eser kalmıştır. Lanckoronski zamanında hemen hemen el sürülmemiş olarak duran ve esas bünyesinden başka ihtiva ettiği kabartma ve kitabelerin bolluğundan dolayı da hususî bir ehemmiyet taşıyan muazzam surlardan, şehrin içindeki birkaç burç, Hadrian kapısı ve yanındaki kuleler, limana nazır büyük yuvarlak kule ve liman duvarlarının bazı münferit parçalarından başka, hiçbir eser kalmamıştır. Sur tahribatının orada bulunduğum esnada da devam ettiğini, hattâ surların üst kısımlarının yıkılması ile iktifa olunmayup bunların temellerinin bile söküldüğünü esefle gördüm. Son senelerde büyük bir imar faaliyetine sahne olan ve geniş caddelerle, Türkiyenin pek az yerinde emsaline raslanan bir parkla süslenmiş olan bu sevimli şehir de, yalnız İlk Çağ eserlerine değil, pek harap bir durumda bulunan Orta Çağ Türk eserlerine karşı da gösterilen ihmal doğrusu şayanı teessüftür. Kısmen Yivli minare yanındaki bir kilise yahut bir camiin içinde, kısmen ise avlusunda kurulmuş olan müze, bazı önemli eserler, meselâ etrafı tellerle bağlanacak kadar iptidaf bir tarzda terkibedilmiş bazı lâhitler ihtiva etmekle beraber, her tarafı eski eserlerle dolu bir bölgeye yakıştıyacak derecede mütevazî bir durumda olup ilmf tasnif ve teşhirden mahrum bulunmaktadır. Antalya'nın içinde kazı yapılp yapılmıyacağı meselesine gelince : İlk Çağdan bugüne kadar meskûn kalmış bir şehirde araştırma yapmanın pek müşkül olduğunu ve burada yapılacak araştırmaların bilmeceburiye

mahdut sahalara inhisar edeceğini ikrar etmek mecburiyeti vardır.

Pamfilya ovasındaki diğer antik şehirler ise nisbeten mahdut bir zaman içinde gelişmiş ve İlk Çağın sonlarında ya tamamıyla terk edilmiş yahut da pek kesif bir surette iskân edilmemiş olduklarından, Antalya'ya nazaran, büsbütün başka bir durumda bulunmaktadırlar. Bu şehirlerin en önemlileri arasında *Perge*'yi zikretmek lâzımdır. Antalya'nın 15 km. doğu kuzeyinde ve Aksu Köy Enstitüsü'nün hemen yanında bulunan ve güzel bir şose ile vilâyet merkezine bağlanmış olan *Perge*'nin bugün dahi heybetli bir manzara gösteren harabeleri üç tarafı alçak tepelerle çevrilmiş düz bir saha üzerine yayılmış olup bu şehrin İlk Çağdaki büyüklüğü ve haşmeti hakkında bir fikir vermektedirler. Asırlar boyunca birçok değişiklikler ve genişlemelere uğramış olan şehir, surları, kapuları ve burçları ile birlikte, oldukça iyi muhafaza edilmiş bir durumda olup Lanckoronski'nin burada tetkiklerde bulunduğu devre nazaran, pek az değişiklik göstermektedir. Surun içinde, şehrin mihverlerini teşkil eden ve biri birini amut olarak kesen, yanları direkli galerilerle tahdid edilmiş geniş caddeler, bu caddelerin üzerinde yahut hemen civarında stoa, agora, gimnasyon, makellum gibi büyük binalar, mahiyetleri kesin olarak bilinmeyen diğer bazı anıtlar, surun dışında, sahne binasının cephesi müstesna olmak üzere, iyi muhafaza edilmiş bir tiyatro, gayet iyi bir durumda bulunan bir stadyon bilhassa zikre şayandır. Fakat toprak altında kalan eserlerin toprak üzerinde duranlardan kat kat fazla olduğunda şüphe yoktur. Bunlar arasında bu havalinin en büyük dinî merkezlerinden olan "Artemis *Pergeia*," mâbedini keşfetmek arkeoloji âlemi için belki Efes'teki Artemis mâbedininin keşfi kadar önemli olacaktır. Bu şehirde kazıyı kolaylaştıracak âmiller arasında harabelerin Antalya'ya pek yakın oluşu, harabelerin hemen yanında istimplâklarına lüzum hâsıl olacak evler yahut tarlalar bulunmayışı, harabe sahasında, hiç olmazsa düzlük yerlerde, fazla toprak ve enkaz yığını bulunmayışı, kazıyı güçleştirecek âmiller arasında ise şehrin genişliği ve ihtiva ettiği binaların büyüklüğü gösterilebilir. Kazı heyeti, sıtmalık olan bu yerde gece de kaldığı takdirde, sivrisineklere karşı hususî tertibat almak mecburiyetinde kalacaktır; mamafih bir otomobile malik olduğu takdirde, her gün Antalya'ya gidip gelmek kolaylığından da istifade edebilir.

Antalya'nın 45 km. doğusunda *Evrimedon* (Köprüçay) üzerinde ve bugünkü Belkis köyünün hemen yanında bulunan *Aspendos* şehri, esas itibariyle biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki tepenin üzerinde bulunmakta ve bugüne kadar pek iyi korunmuş olarak gelen tiyatro binasının haşmeti ile dikkat nazarlarını çekmektedir. Bu binada yalnız seyircilere tahsis edilen kısım değil, beş katlı muazzam bir apartıman şeklinde olan sahne binası pek az tadilâta uğramış bir şekilde, ayakta durmaktadır. Bu tiyatronun içinde, bugün dahi, muayyen mevsimlerde, pehlivan güreşleri yapılması ve bu güreşleri seyretmek üzere civar kasaba ve köylerden 5-6000 kişilik bir halk kütlesi toplanması, bu binada temsil geleneğinin binlerce sene canlı olarak kalmış olduğunu gösterdiğinden dolayı, hususî bir ehemmiyet taşımaktadır. Bu husus tiyatronun içerisinin temiz tutulmasına ve mümkün meretebe tahribten korunmasına yardım ettiğinden dolayı da önemlidir. Tiyatrodan başka tepelerden en büyüğünün üzerinde bulunan ve kısmen muazzam kemerli "substruction,"lara istinad eden *Aspendos* agora'sı, etrafındaki dükkânlar, bazilika(?), nimfeum gibi binalarla birlikte dikkate değer bir kül teşkil etmekte, fakat aynı zamanda, bu tepelerle nehir arasındaki düzlük sahada, Belkis köyünün evleri ve bahçeleri arasında, tuğladan yapılmış pek mühim binalar da ihtiva etmektedir. Şehre su isal eden ve bazı yerlerde üç katlı bir arkad şeklini alan kemerler de zikre şayandır. Perge'ye nazaran daha müşkül şartlar altında cereyan edeceği anlaşılan bu mevkiin kazılmasından önemli sonuçlar alınması pek muhtemeldir. Araştırmalara ilk önce şehrin en önemli kısmı olduğunda şüphe olmıyan iki tepe üzerinde ve arasındaki sahadan başlamak ve ancak burası tamamlandıktan sonra düz sahanın araştırılmasına geçilmek fikrimce en muvafık bir hareket olur. Bahis mevzuu olan sahadada ev yahut tarla bulunmayışı, pek fazla toprak yahut enkaz yığınlarının da göze çarpmayışı buradaki kazıları kolaylaştırabilecek gibi görünüyorsa da işin içine girmeden kesin bir fikir ileri sürmek her halde doğru olmaz. Diğer taraftan burasının da, Perge gibi, sıtmalık bir bölge olduğunu unutmamak lâzımdır.

Antalya'nın 80 km. doğusunda, denize doğru uzanın bir kayalık üzerinde bina edilmiş olan *Side* şehri, etrafı surla çevrilmiş müstahkem bir liman olup diğer Pamfilya şehirlerine nazaran daha

toplu bir manzara göstermektedir. Side'de, şehrin esas kapısının önünde, emsaline az raslanır anırsal bir nimfeum, surun içinde ise şehri baştan aşağıya kadar kateden ve ortasında muhtelif kollara ayrıldığı anlaşılan direkli bir cadde, gimnasyon, makellum, stoa ve agora gibi binalar ve diğer şehirlerde olduğu gibi, bir tepenin yamacına yaslanmış olmayıp düz bir saha üzerinde, cesim kemer inşaatı sayesinde, yapılmış olan ve sahne binası hariç olmak üzere, iyi bir durumda bulunan tiyatro, deniz kenarında bir yahut birkaç bazilika ve yahut mâbede ait olmaları muhtemel bulunan mermer sütun gövdesi, sütun başlığı, friz ve korniş gibi mimarî parçalar ve duvarlarında höcreler ihtiva eden bina kalıntıları, dalgakıranı ve rıhtımları bugün dahi kısmen mevcut olan bir liman bilhassa zikre şayandır. Burası 30 sene evveline kadar tamamiyle metruk sıtmalık bir yerdi ve, müdekkiklerden Daniell'in burada yakalandığı sıtmadan ölmesi ve Lanckoronski heyeti üyelerinden mimar G. Niemann'ın da burada hasta düşmesi üzerine, arkeologlar arasında pek iyi bir şöhrete malik bulunmuyordu. Bugün ise, bundan aşağı yukarı 30 sene önce buraya yerleştirilen Giritli göçmenlerin sahile yakın bir yerde, harabelerin arasında vücuda getirdikleri küçük, fakat sevimli bir köy bulunmakta ve bu havalide, görüştüğümüz köylülerin ifadesine nazaran, civardaki bataklıkların kurutulması üzerine, sıtmadan eser kalmamış bulunmaktadır. Bu köyde, yaşadıkları muhitin eski tarihine cidden meraklı ve bundan bir müddet önce yapılan bir şose için şehir dışındaki nimfeum'dan taş alındıkta, bu keyfiyeti kaza merkezi Manavgat'a gidip kaymakama şikâyetle bulunabilecek kadar eski eserleri candan seven insanlar bulunduğunu memnuniyetle gördüm. Her ne kadar modern bir köyün antik bir harabenin içinde bulunuşu buradaki araştırmaları güçleştirebilecek mahiyette görünebilirse de bu köyün eski şehrin ancak pek küçük bir kısmını işgal etmesi, tarlaların ise esas itibariyle surun dışında bulunması, aynı zamanda harabeler arasında pek fazla toprak ve enkaz yığını göze çarpmaması, hattâ denize yakın bazı binaların kazılmakla değil, süpürmekle kaldırılacak ince deniz kumu ile örtülü olması burada bir kazı yapılmasını teşvik eden âmiller arasında gösterilebilir. Yalnız eski ana caddenin temizlenmesi ve bu cadde nin yan taraflarındaki galerilere ait, büyük bir kısmı mevcut olduğu anlaşılan sütunların dikilmesi, zannıma göre Side'yi güney

Anadolu'nun bir Pompeyi'si haline getirmeğe kâfi gelecektir. Yalnız bu şehirde kuyu suyundan başka su bulunmadığından burada çalışacak olan heyetin Manavgat çayından su getirmesi icabedecektir.

Alçak tepeler yahut düz sahalar üzerinde bina edilmiş olan bu şehirlerin aksine olarak Antalya'nın aşağı yukarı 30 km. kuzeyinde bulunan ve kısmen şose, kısmen ise otomobil için geçilmesi oldukça güç tarla yolları ile Antalya'ya bağlı bulunan *Sillyon* vasatı olarak 200 m. yüksekliğinde, bütün Pamfilya ovasına hâkim bir tepenin üzerinde, Bergama gibi, bir akropol halindedir. Asıl şehir, düz bir platform şeklinde olan bu tepenin en üst kısmında ve diğer taraflara nazaran daha hafif meyilli olan tepenin batı yamaçlarında bulunmakta ve mükemmel bir taş tekniği gösteren muhkem bir surla çevrilmiş bulunmaktadır. Bergama'da olduğu gibi burada da, batı taraflarında inşaata elverişli sahalar temin etmek üzere, cesim istinat duvarları ve sunî tarasalar yapmak ihtiyacı kendini göstermiş, yamaçlara nazaran daha geniş olmakla beraber yine mahdut bir saha teşkil eden üst platformda ise binaları üst üste denebilecek tarzda sıkışık olarak yapmak gerekli olmuştur. Lanckoronski'nin eserindeki plânda bu tepenin gerek üzerinde, gerek yamaçlarında bulunan binaların yalnız küçük bir kısmı gösterilmiş, batı tarafından akropole çıkan yola ise hiç işaret edilmemiştir. Geniş bir ovanın ortasında bulunan bu tepe, pek tabii olarak, her devirde insanları cezbetmekten hali kalmamış olduğundan Sillyon'da muhtelif kavimlerin ve kültürlerin teselsülünü, diğer Pamfilya şehirlerinde olduğundan daha vazih bir surette, görmek ve Hellenistik, Romen, Bizans ve Türk devirlerine ait pek muhtelif mimarlık eserlerine raslamak mümkün oluyor. Sillyon'da yapılacak kazın, bilhassa kazı tekniği bakımından, güç ve aynı zamanda masraflı olacağı aşikârdır. Bununla beraber birçok enteresan binalar, meselâ oldukça iyi muhafaza edilmiş yan yana iki tiyatro binası yahut mükemmel Hellenistik taş işçiliği gösteren peristil'li binalar ihtiva eden bu akropolü kazı programından büsbütün çıkarmanın doğru olmayacağı, Pamfilya'da çalışacak heyetin burada da muayyen bir müddet çalışmasının ve çalıları kesmek, yahut icabeden yerlerde küçük sondajlar yapmak suretiyle hiç olmazsa toprak üstündeki binaları meydana çıkarmak suretiyle Lanckoronski'deki plânı tamamlamasının arkeoloji ilmi için bir kıymet ifade edeceği kanaatinde bulunmaktayım.

Pisidya'da, 1060 m. yüksekliğinde, Güllük dağının yamaçları arasında bina edilmiş olan *Termessos* şehri ise, Pamfilya şehirlerine nazaran, daha başka bir manzara göstermektedir. Buraya ulaşmak için tedrici olarak yükselerek ormanlar arasından geçen Antalya - Korkuteli şosesini 30 Km. lik bir mesafede, Yenice kahvesine kadar, takibetmek ve buradan, yaya olarak, kâh kesif fundalıklar, kâh ormanlıklar arasından geçen dik meyilli antik yolu 3,5 saat kadar tırmanmak lâzımdır. Fakat bu uzun yolculuğun meşakkat ve zahmeti yukarıya çıkıldıkta, son derece pitoresk bir yerde bina edilmiş olan şehir harabelerinin azameti, kayalıklar ve uçurumlar arasından Antalya ovasına kadar uzanan manzaranın heybeti karşısında azalmakta, nefis dağ havası tenefüs edildikte ve antik devirden kalma bir sarnıcın içinden bugün dahi fışkıran berrak ve buz gibi soğuk bir su içildikte büsbütün zail olmaktadır. *Termessos*, iki dağ yamacı arasına sıkışmış, bir kısmı uçurumlar, bir kısmı ise kuvvetli surlarla korunmuş antik bir dağ şehri hakkında güzel bir fikir vermekte ve civarında ziraate elverişli hiçbir saha ihtiva etmeyen bu dağlık bölgede kartal yuvasını andırır bir şehrin, ahalsinin bir kısmının şekavetle meşgul olduğu kabul olunsa bile, bu kadar gelişmiş olması insanı gayri ihtiyari hayrete düşürmektedir. Şehrin yanındaki nekropollerin genişliği ve yöresinde göze çarpan türbe, mezar anıtı ve lâhitlerin çokluğu ve işçilik bakımından nefaseti burada yaşamış olan insanların zenginliğini açıkça göstermektedir. Şehrin içi ise bugün gayet geniş bir harabe yığını halinde bulunmakta ve bu harabeler arasında agora'nın etrafını çeviren stoa'lar ve sair binalar, bir odeon olarak gösterilen, fakat bir *bulevterion* yahut *ekklesiasterion* olması da muhtemel bulunan ve son derece dakik bir taş işçiliği ile temayüz eden bir bina, Korint ve Lyon nizamında mütaaddit mâbedler, küçük olmakla beraber çok itinalı bir tarzda yapılmış ve zamanımıza kadar iyi muhafaza edilmiş olarak geldiği görülen bir tiyatro binası bilhassa tebarüz eylemektedir. Yalnız topraktan ziyade enkaz yığınlarının çokluğu ve bazı yerlerde orman halini alan fundalıkların kesafeti şehir içinde dolaşılmasını bir hayli güçleştirmekte, hattâ bazı binalara yaklaşılmasını imkânsız kılmaktadır. *Termessos* Pisidya'nın en iyi muhafaza edilmiş şehirlerinden biridir ve yer sarsıntıları sonunda yıkılmış olduğu anlaşılan binalarının enkazı hemen hemen hiç el sürülmemiş bir

halde durmaktadır ; öyle ki elde lüzumu olan gereçler bulundukta bu binalardan, büyük bir kısmının yeniden terkibine imkân hâsıl olur kanaatindeyim. Fakat burada son derece verimli olacağında şüphe etmediğim bir kazı yapmak, bana, bizim vasıtalarımızla, hemen hemen inkânsız gibi görünüyor. Çünkü bugünkü vaziyetinde at yahut katırların bile çıkmasına elverişli olmıyan şehir yolunu baştan aşağıya kadar tamir etmek icabedeceği gibi, enkazı ve bu arada bazan tonlarca ağırlıkta olan taş blokları yerinden oynatmak yahut kaldırmak için birçok teknik vasıtalara ve bilhassa kuvvetli vinçlere ihtiyaç hâsıl olacak, yöresinde hiçbir meskûn yer ihtiva etmiyen bu dağ başında gerek kazı heyetinin, gerek amelelerin barınması ve iâşesi ortaya ayrıca birçok müşküller koyacaktır.

Gözden geçirmiş olduğumuz bu beş şehir başka başka karakterde olduğundan hususî bir ehemmiyet taşımaktadırlar. Bunlardan Perge Pamfilya ovasını kateden muhtelif yolların düğüm noktasında ve düz bir sahada kurulmuş olmakla beraber etrafındaki tepeler tarafından korunmuş bir ova şehri, Side bir deniz limanı, Aspendos bir nehir limanı, Sillyon ovaya hâkim bir şato, Termessos ise müstahkem bir dağ şehri tiplerini temsil etmekte ve bu tiplere uygun olarak birçok binalar ve tesisler ihtiva etmektedirler. Bu şehirlerde bugün toprak üzerinde duran binaların büyük bir kısmı Roma imparatorluk devrine, yani m. s. 2-3 asra aittir. Bütün Anadolu şehirlerinin bilhassa bu asırlarda büyük bir iktisadî ve kültürel gelişmeye sahne oldukları göz önünde bulundurulacak olursa, bu hususu tabii olarak karşılamak icabeder. Fakat bu asırlar Anadolu'sunu sadece geniş bir imparatorluğun bir parçası olarak telâkki etmek çok yanlış bir hareket olur. Çünkü gerek Roma hâkimiyeti zamanında, gerek daha eski devirlerde Anadolu'nun, kendisine hâkim olan büyük devletlerin tesiri altında kalan bir ülke olmayıp kültür ve sanat sahasında sahip olduğu binlerce senelik bir gelenek sayesinde, bu devletlerin sanatını beslemiş pek eski ve pek verimli bir kültür ve sanat kaynağı olduğu ve Roma imparatorluk devrinde de, batının tesirlerine en fazla açık olan İyonya'da bile, Roma sanatından pek az şey almasına mukabil bu sanata pek çok şeyler verdiği bugün tezahür eylemiş bulunmaktadır. Şu halde bütün bu şehirlerdeki anıtlar, Romalılar devrine ait olmakla beraber, Romalı değildir ; bunlar Anadolu çocukları

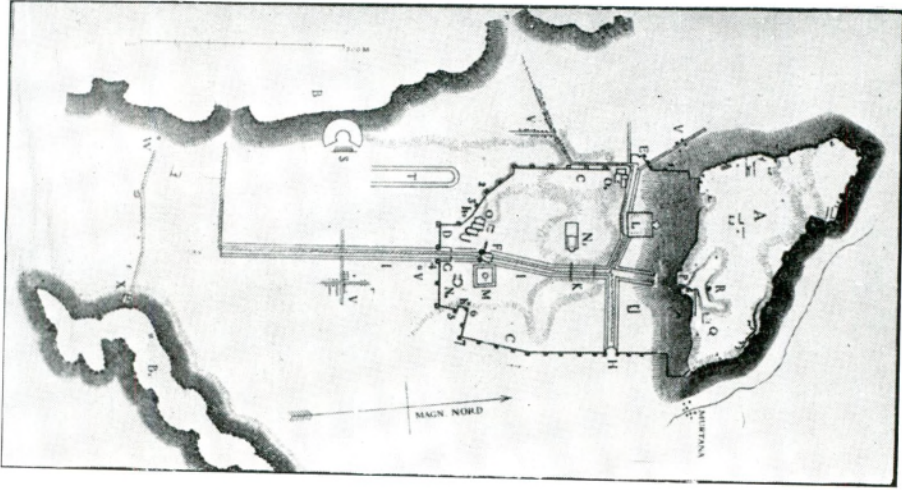
tarafından yapılmış öz Anadolu unsurlarının ve Anadolu sanatının Roma sanatına olan üstünlüğünün lâyikiyle anlaşılabilmesi için, büyük çapta kazılara bugüne kadar sahne olan İyonya'dan ziyade tesirlere nispeten daha kapalı bir bölgenin araştırılmasından çok Pamfilya gibi dış daha önemli sonuçlar çıkacağı aşikârdır. Şu halde Anadolu'nun bu verimli kültür bölgesindeki anıtların araştırılması bizim için millî bir vazifedir.

Fakat bunun için de hiç olmazsa ovalık kısımlarda bulunan başlıca Pamfilya şehirlerinin araştırılması lâzım geldiği fikrinde bulunuyorum. Bu büyük şehirleri baştan aşağıya kadar kazmanın kolay bir iş olmadığı, pek çok emek, vakit ve paraya ihtiyaç hissettireceği aşikârdır. Fakat Pamfilya'nın araştırılmasına dair uzun görüşlü bir plân vücade getirildikte ve bu plân her sene metodik bir surette tatbik edildikte bu işin başarılacağını kuvvetle tahmin ediyorum. Bu şehirlerden hangisinin ilk önce kazılması icabedeceği sualine gelince, ameliyata ilk önce Side'den başlanılmasının en doğru bir hareket olacağı kanaatindeyim. Yukarıda da söylediğim gibi, bu şehir harabelerinin, diğer şehirlerinkine nazaran, daha derli toplu olması, sahile yakın binaların deniz kumu ile örtülü bulunması, nisbeten müsait iklim şartları, Antalya ile bu mahal arasında iyi bir yol bulunması burada yapılacak bir kazı lehinde ileri sürülebilecek delillerin başlıcaları arasında gösterilebilir.

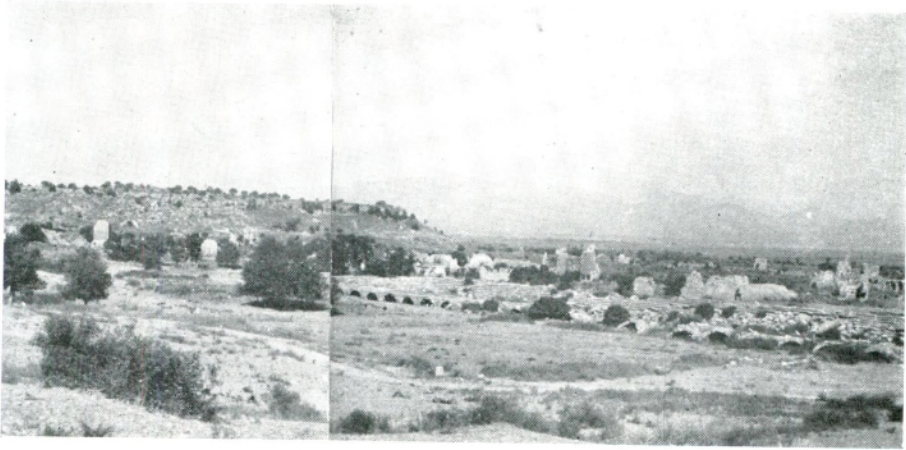
Fakat böyle bir şehirde yapılacak ameliyenin uzun süreceği ve belki bir insan ömrünü işgal edeceği tabiidir. Bu işin ileri götürülmesinde her şeyden önce sebat gerekli olup çizilecek esaslı bir programa göre her sene adım adım ilerlemek suretiyle şehrin büyük bir kısmı, yahut alınacak sonuçlara göre, tamamı meydana çıkarılmalı, kazılan binaların bir kısmı, ifrata varılmamak suretiyle, restore edilmeli ve bunların ilerideki bekası için lüzumlu olan korunma tedbirleri zamanında alınmalıdır. Fikrimce ancak Side bittikten sonra Aspendos'a yahut da Perge'ye geçmek caizdir.

Bu kabîl büyük bir işin muvaffakiyetle ileri götürülebilmesi için bir çok şartların yerine getirilmesi ve her şeyden önce mütecanis bir kazı ekibi kurulması lâzımdır. Bir arkeolog olması gerekli olan kazı direktörünün yanında antik mimarlığa hakkiyle vakıf bir arkeolog - mimarın bulunması elzem olduğu gibi, tesbit ettiğime göre, pek mebzul kitabelere sahip bulunan bu şehirler

Res. 1 — Perge'nin umumî plânı (Lanckoronski'ye göre)

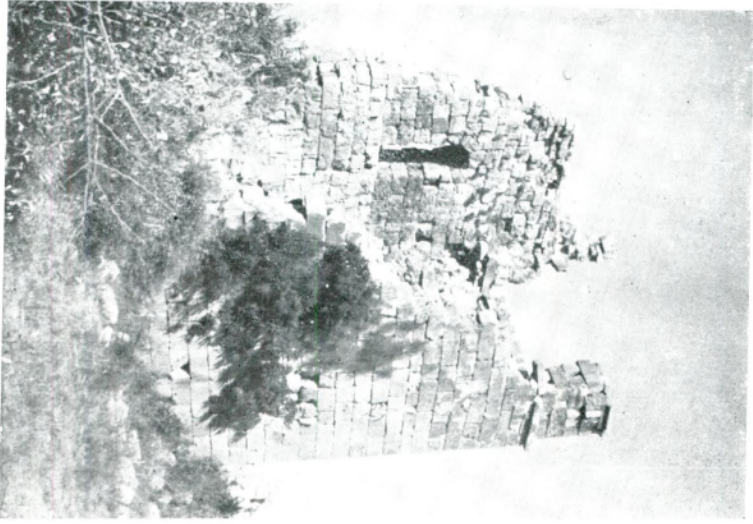
Res. 2 — Perge harabelerinin umumî manzarası

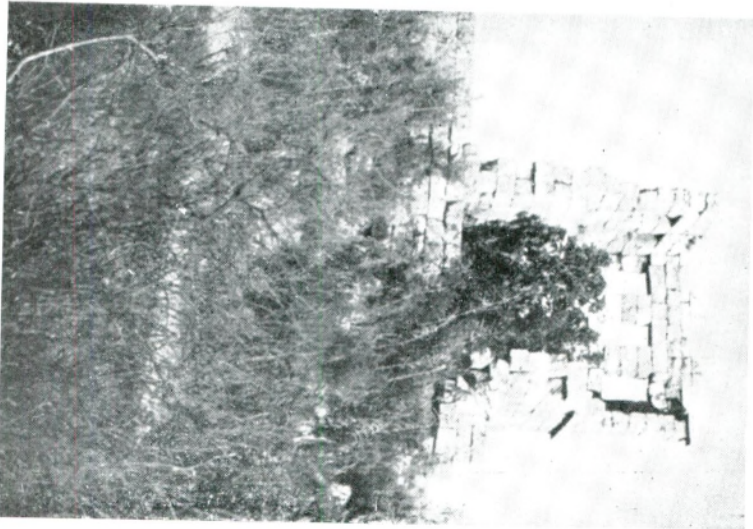
Res. 3 — Perge surları

Res. 4 — Perge. Sur kulelerinden

Res. 5 — Pergé. Sur burçlarından

Res. 6 — Pegre. Sur burçlarından
Bellefen, C. IX

Res. 7 — Perge. Stadyon'un alt kısımları

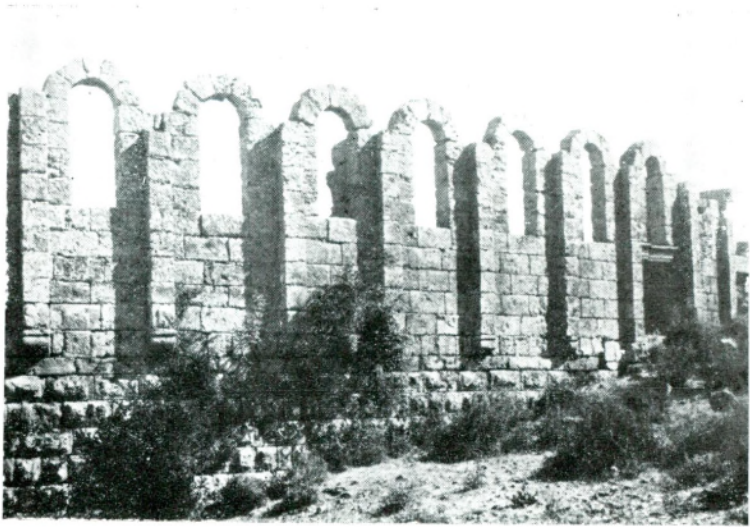
Res. 8 — Stadyon'un alt kısımları

Res. 9 — Stadyon kemerleri

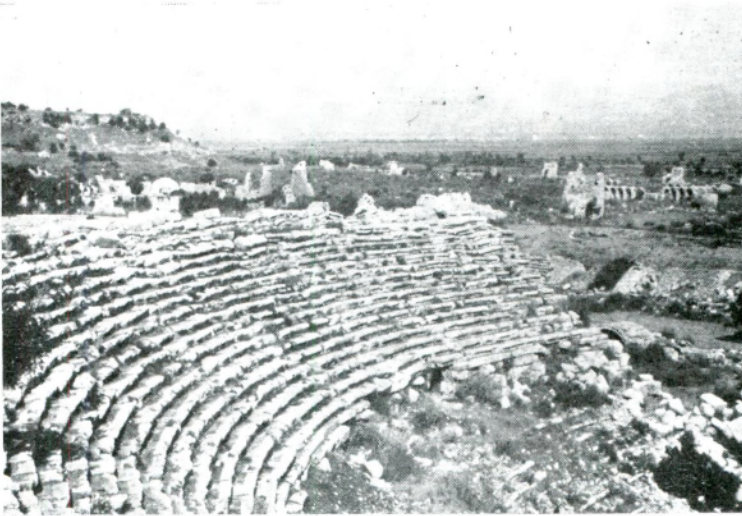
Res. 10 — Perge tiyatrosu

Res. 11 — Perge tiyatrosunun üst galeri kemerleri

Res. 12 — Perge tiyatrosunun yıkılmış sahne binası

Res. 13 — Perge tiyatrosunun iç kısmı

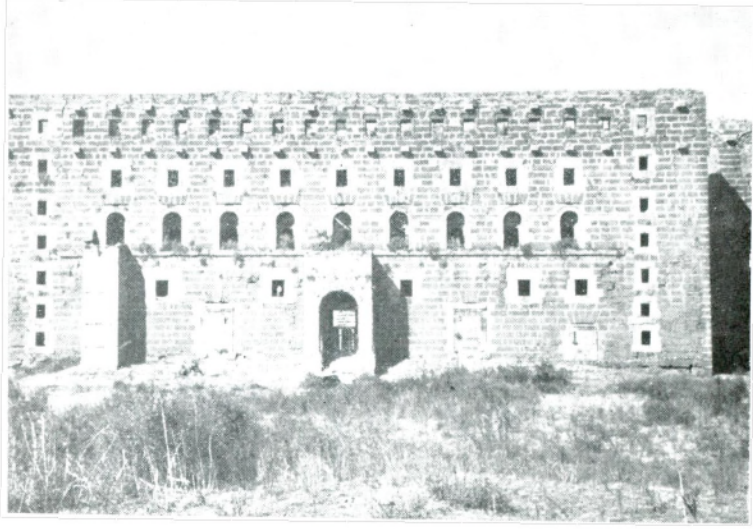

Res. 14 — Perge tiyatrosundan bir kapı

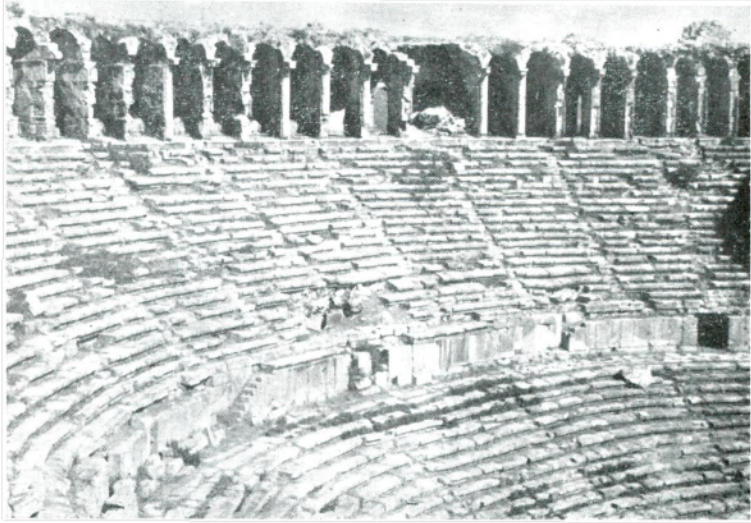

Res. 15 — Aspendos'un umumî plânı (Lanckoronski'ye göre)

Res. 16 — Aspendos tiyatrosunun sahne binası

Res. 17 — Aspendos tiyatrosunun ii

Res. 18 — Aspendos sahne binasının iç cephesi (scenae frons)

Res. 19 — Aspendos, sahne binasının iç cephesinden başka bir görünüş

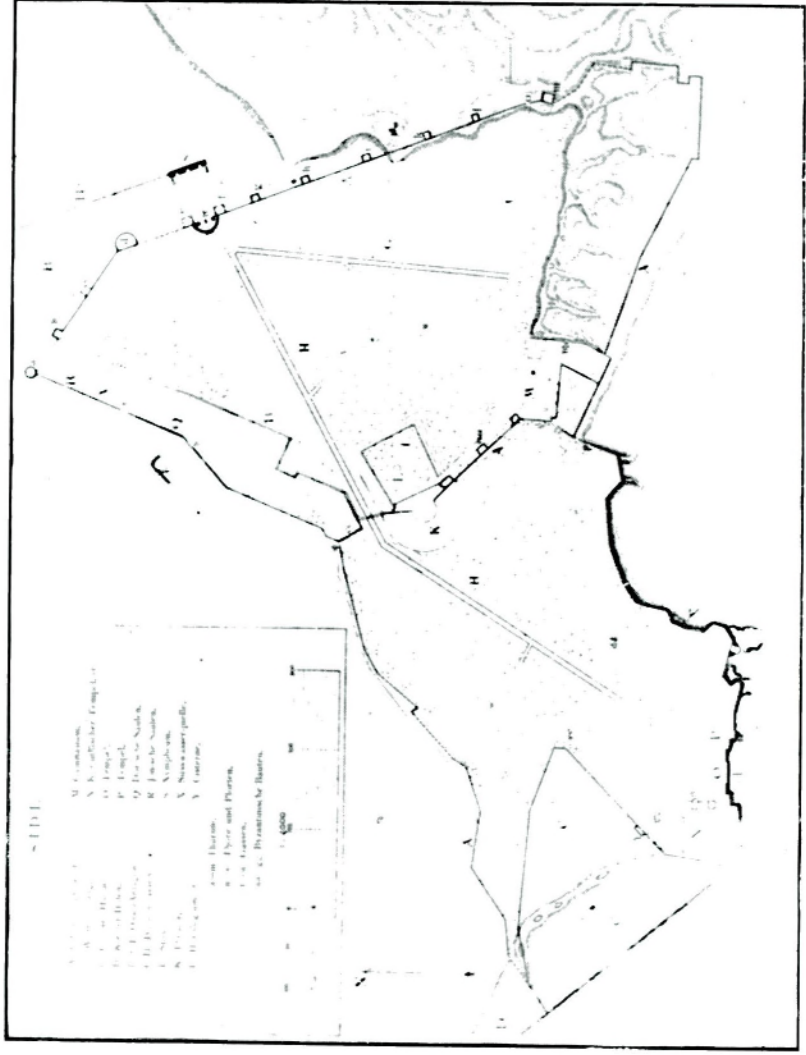
Res. 20 — Aspendos tiyatrosunun iç kısımları

Res. 21 — Aspendos'un « Nimfeurm » u

Res. 22 — Aspendes. Bazilika (?)

Res. 23 — Side'nin umumi plânı (Lanekoronski'ye göre) Belleten, C. IX

Res. 24 — Side harabelerinin umumî manzarası

Res. 25 — Side harabelerinden başka bir manzara

Res. 26 — Side tiyatrosu

Res. 27 — Side tiyatrosunun iç kısmı

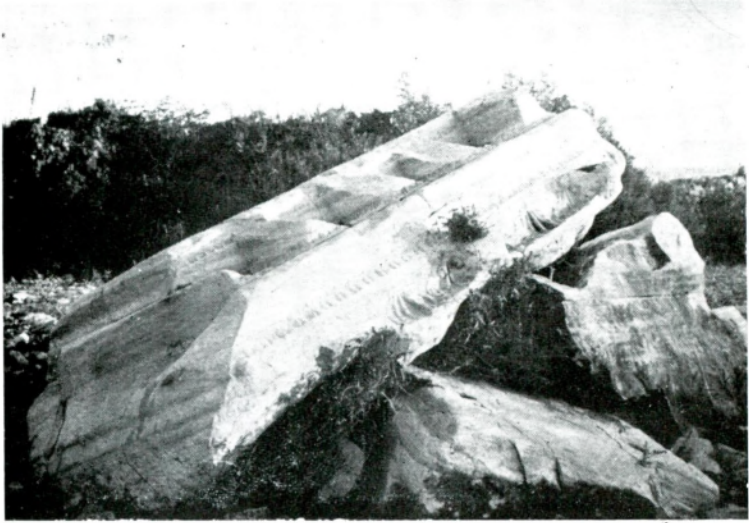

Res. 28 — Side'de denize yakın bina kalıntıları

Res. 29 — Aynı binaya ait mimarlık parçaları

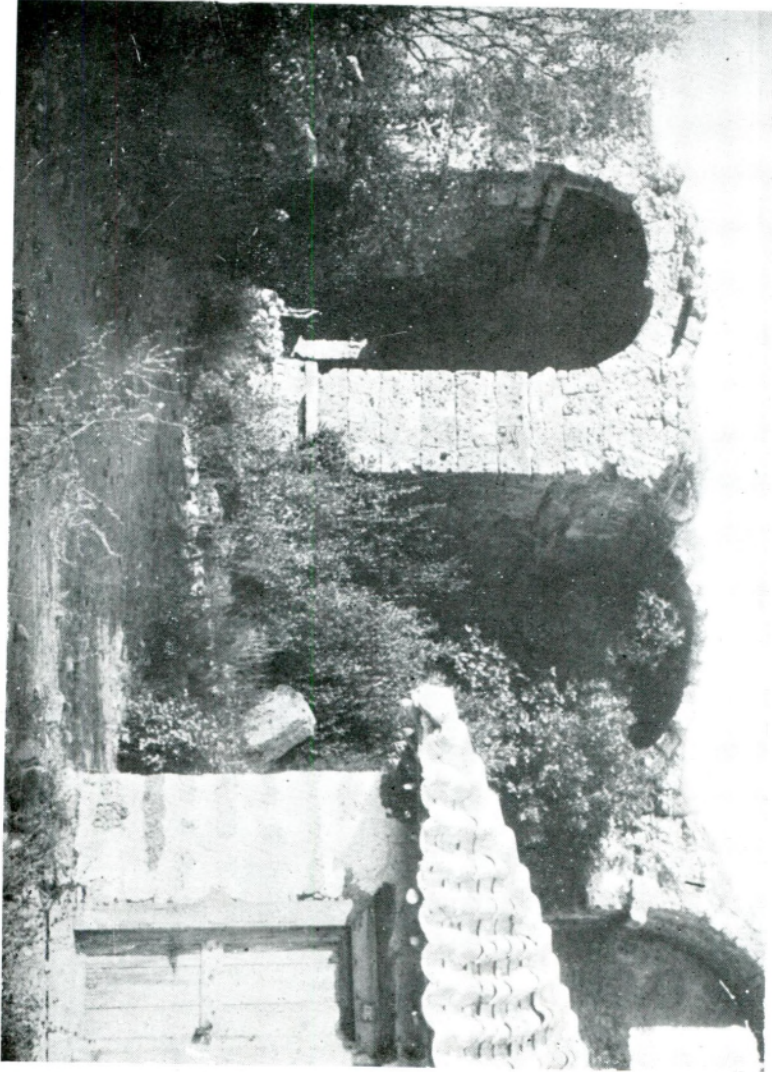

Res. 30 — Res. 28 deki binaya ait korniş parçaları

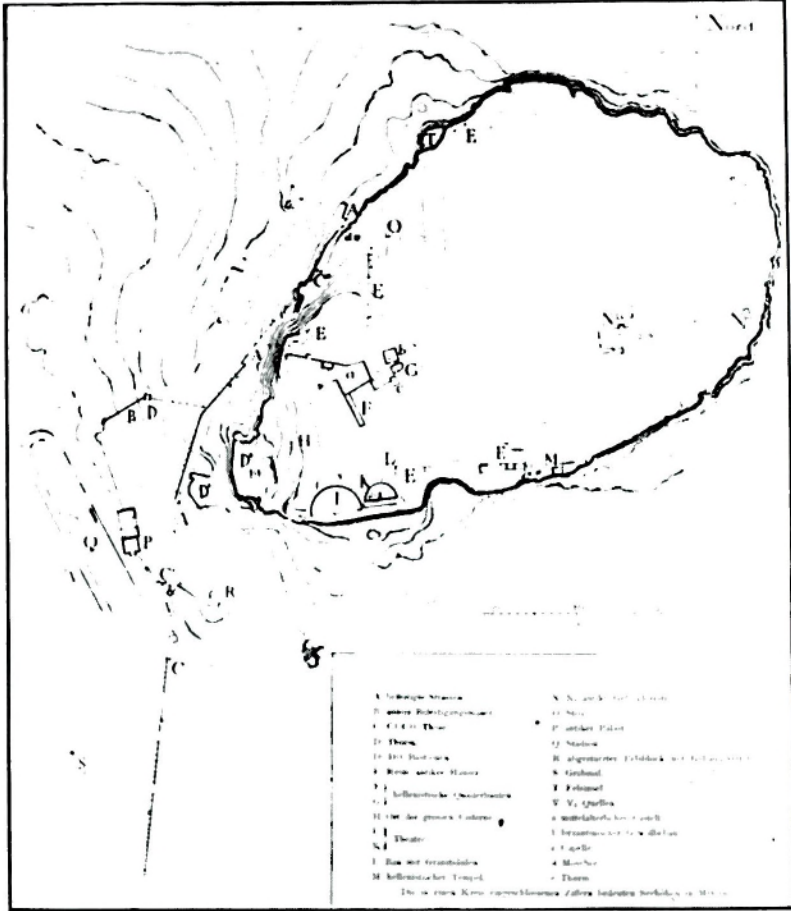
Res. 31 — Aynı binaya ait bir sütun başlığı

Lev : XXV

Res. 32 — Side'de denize yakın kemerler

Belleteri, C. IX

Res. 33 — Silyon akropolünün umumi plâni
(Lanckoronski'ye göre)

Res. 34 — Sillyon'un uzaktan görünüşü

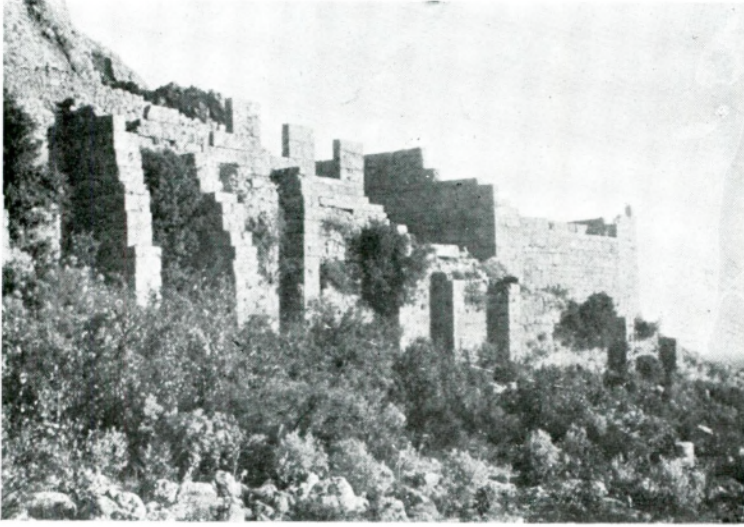
Res. 35 — Sillyon'un batı yamacındaki burçlar

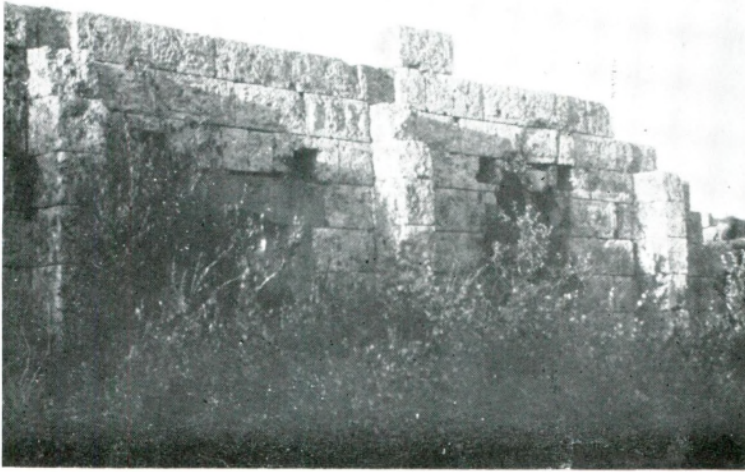
Res. 36 — Sillyon'un batı yamaçındaki binalar

Res. 37 —Sillyon. İstinat duvarları ve tahkimat kalıntıları

Res. 38 — Sillyon müstahkem yollar ve bunların istinat duvarları

Res. 39 — Sillyon. Hellenistik bina kalıntıları

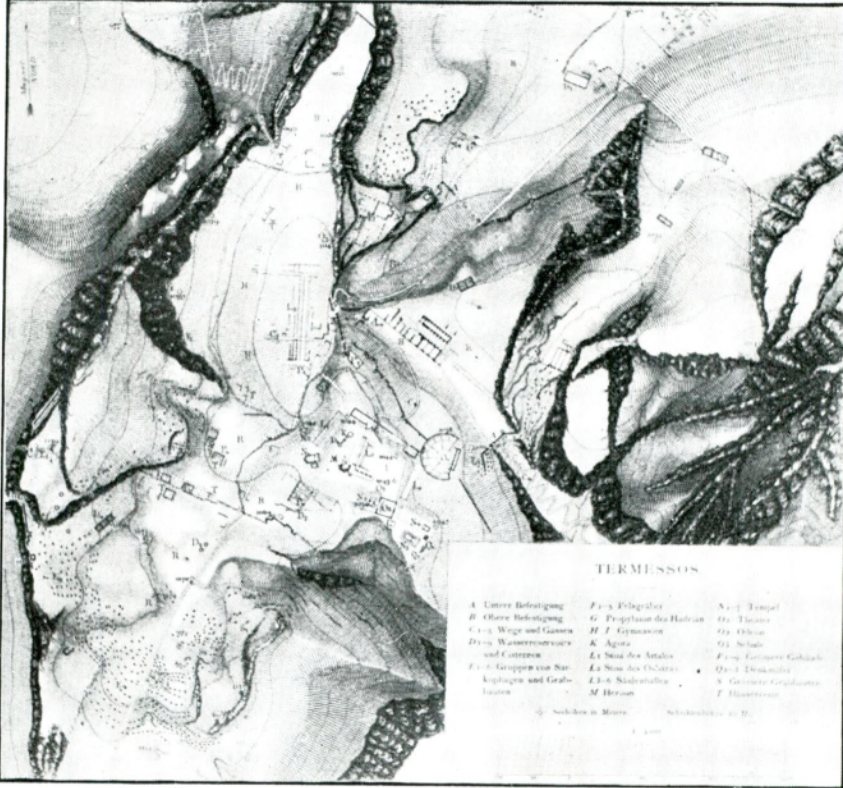

Res. 40 — Sillyon. Hellenist'k bina kalıntıları

Res. 41 — Sillyon. Tahkimat kalıntıları

Res. 42 — Termessos'un umumi plâni
(Lanckoronski'ye göre)

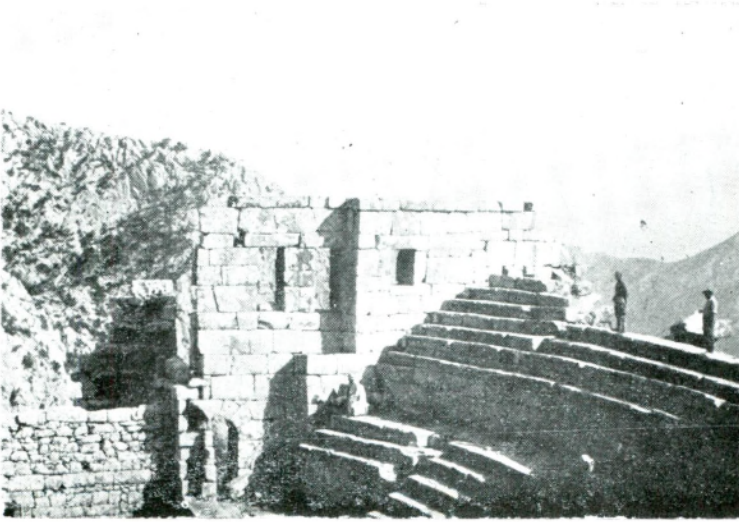
Res. 43 — Güllük dağı

Res. 44 — Güllük dağına ait başka bir manzara

Res. 45 — Termessos'tan doğuya doğru bir manzara

Res. 46 — Termessos tiyatrosu

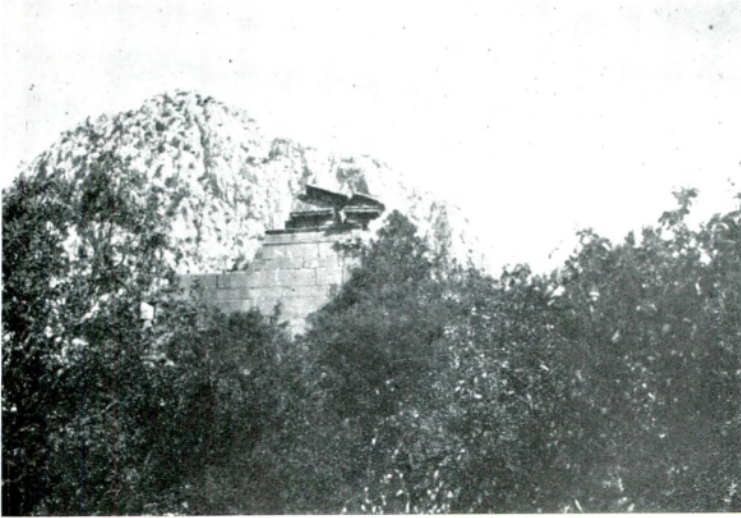
Res. 47 — Termessos tiyatrosunun sahne binası

Res. 48 — Termessos'ta «Odeon» olarak gösterilen bir bina

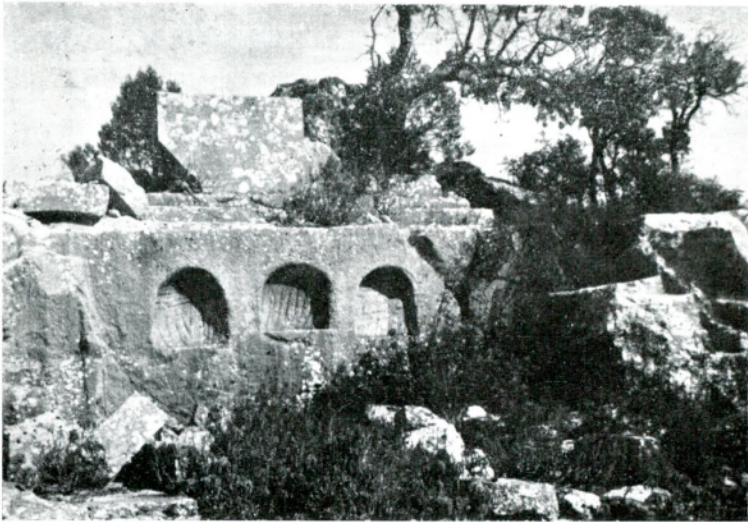
Res. 49 — Termessos mâbetlerinden biri

Res. 50 — Termessos'ta Korint nizamında bir mâbet

Res. 51 — Res. 50 deki mâbedin başka bir resmi

Res. 52 — Termessos agora'sının ortasındaki sunak

Res. 53 — Termessos harabelerinden : enkaz yığınıları

Res. 54 — Termessos istinat duvarları ve sur kalıntıları

Res. 55 — Termessos civarındaki mezar anıtlarından biri

Res. 56 — Termessos nekropolündeki lâhitlerden bazıları

İçin bir epigrafiste de şiddetle ihtiyaç vardır. Kazı mevsimi olarak sonbaharda eylül - Kasım ayları en muvafık gibi görünüyor. Kazı vasıtası olarak kazma, kürek ve el arabasından başka ağır taşların kaldırılması ve icabında nakli için lüzumlu olan gereçlere ve bilhassa toprağın kolaylıkla taşınabilmesi için behemehal ray üzerinde yürüyen vagonetlere ihtiyaç hâsıl olacak ve zannıma göre Side gibi geniş bir şehirde günde vasatı olarak 150 - 200 amele çalıştırmak icabedecektir. Şehir kazısı, yukarıda da söylediğimiz gibi, uzun ve devamlı bir mesai icabettirdiğinden, çadır altında yahut umumiyetle ilmi çalışmalara hiç de elverişli olmıyan gayri sıhhi köy evlerinde kalmak ve birçok kira parası vermekten se portatif barakalar inşa etmek her cihetten daha elverişli olacaktır. Fakat bütün bu işleri görmek ve masrafları karşılamak ancak normal zamanlarda mümkün olabileceğinden Pamfilya'da kazı işlerinin harbden sonraki bir zamana bırakılmasının bana zarurî gibi göründüğünü ve o zaman, Tarih Kurumu'nca muvafık görüldüğü takdirde, bu işi memnuniyetle üzerime alabileceğimi bildirir, bu seyahatte bana birçok hususlarda yardımı dokunan mimar Bay Halit Uluç'a ve bu güzel ve istifadeli seyahati yapmamı mümkün kılan sayın Türk Tarih Kurumu Başkanlığına teşekkürlerimi sunarım.

HABERLER :

TÜRK TARİH KURUMU «GENEL KURULU» NUN YILLIK TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu "Genel Kurulu,, yıllık toplantısını 18 Kasım 1944 cumartesi günü saat 15 te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki merkezinde Kurum Başkanı Profesör Şemseddin Günaltay'ın Başkanlığı altında yapmış ve gündeminde yazılı konuları konuşarak karara bağlamıştır.

Geçen toplantıya ait zabıt okunarak kabul edildikten sonra Kurumun bir yıllık çalışmalarına dair Başkanlık Divanı tarafından hazırlanmış olan rapor ile mürakiplerin Kurum hesapları hakkındaki raporları okunmuş ve gerek Başkanlık Divanının çalışmaları, gerekse mürakipler raporu onaylanarak Başkanlık Divanı ibra edilmiştir. Bundan sonra geçen yıl çalışmalarıyla, önümüzdeki yıl içinde yapılacak işler hakkında müzakere açılmıştır. Konuşmalar sonunda şunlara karar verilmiştir :

1. İstanbul fethinin 500 üncü yıl dönümüne hazırlık olmak üzere Kurum tarafından başlanmış olan işlere devam edilecektir.

2. Yazılmasına başlanmış olan Umumi Tarihten 1946 Kongresine kadar birkaç cildin yayınlanmasına çalışılacaktır.

3. Kurum tarafından yayınlanması evvelce kararlaştırılmış olup Osmanlı tarihinin Tanzimat devrine dair önemli bilgiler veren Cevdet Paşa'nın "Tezkere,,leriyle "Maruzat,, adını taşıyan hâtıra ve notları Kurum Üyelerinden Tarih Doçenti Bay Cavit Baysun tarafından basıma hazırlanacaktır.

4. Osmanlı tarihinin kaynaklarını teşkil eden hususî tarihlerle vakanüvis tarihlerinin sıra ile bastırılabilmesi için bunlardan en önemlileri başa alınmak suretiyle bir liste hazırlanacak ve bu listeye göre eserler basıma hazırlanacaktır.

5. Selçuk tarihine ait esaslı bilgilerin birçoğu Arapça ve Farsca yazma eserlerde dağınık olarak bulunmakta olduğundan bu eserlerin taranarak Sulçuklulara ait bilgilerin toplanması ve bunla-

rın yayınlanması uygun görülmüştür. Bu eserlerin bir listesi hazırlanarak derhal işe başlanacaktır.

6. Anadolu'daki Selçuk eserlerinin bir haritası yapılacaktır.

7. Son Osmanlı yakanüvislerinden Lûtfi Efendi Tarihinin henüz basılmamış olan ciltleri bastırılacaktır.

Kurul bundan sonra Kurumun Koruyucu Başkanı Millî Şef Reisicumhur İsmet İnönü'ye Genel Kurulun saygı ve bağlılıklarının sunulmasını kararlaştırarak toplantısına saat 17,20 de son vermiştir.

Millî Şef'e Çekilen Telgraf :

Sayın İsmet İnönü

Reisicumhur

Ankara

Türk Tarih Kurumu'nun Umumi Heyeti bugün Ankara'da yaptığı yıllık toplantısında yüksek irşatları ile daima yollarını aydınlatan yüce Koruyucu Başkan ve Millî Şeflerine sonsuz saygı ve sarsılmaz bağlılıklarının sunulmasına söz birliği ile karar verdi. Bu kararı en derin saygılarımla arz eder ellerinizden öperim.

*Türk Tarih Kurumu Başkanı
Şemseddin Günaltay*

Millî Şef'in Cevapları :

Sayın Şemseddin Günaltay

Türk Tarih Kurumu Başkanı

Ankara

Umumi Heyetin asil duygularına çok teşekkür eder başarı dileklerimi tekrarlarım.

İsmet İnönü

**TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1. XI. 1943 TEN 31. X. 1944
TARİHİNE KADAR BİR YILLIK ÇALIŞMALARI HAKKINDA
GENEL KURUL'A SUNULAN RAPOR**

Kurumumuzun son bir yıllık çalışmalarına ait raporumuzu yüksek Heyetinize sunuyoruz :

Mali durum

Kurumumuzun 1943 mali yılı geliri 312. 134 lira 2 kuruşu geçen yıldan devrolunan bakiye, 118.000 lirası Hükümet yardımı, 192.500 lirası Atatürk vakfı geliri, 6.393 lira 5 kuruşu neşriyat hasılatı, 81 lirası âza aidatı, 14.078 lira 19 kuruşu faizler, 3.729 lira 88 kuruşu da diğer gelirler olmak üzere 646.916 lira 14 kuruştur.

Bu gelirden 26.792 lira 54 kuruşu daimî memur ve müstahdemlerin aylık ve ücretleriyle muvakkat tazminatlara, 5.964 lira 63 kuruşu harcırah, elbise bedeli, tedavi masrafları ve Devletçe memurlara verilen birer maaş ikramiyeye muvazi olarak memurlarımıza verilen ikramiyelere, 16.238 lira 59 kuruşu kırtasiye, demirbaş ve türlü idare masraflarına, 94.710 lira 96 kuruşu neşriyat, telif ve tercüme işlerine, 23.107 lira 3 kuruşu basımevi masraflarına, 76.602 lira 39 kuruşu Kurum binası için satın alınan arsa bedeline, 4.027 lira 33 kuruşu kitap ve mecmua bedelleriyle kütüphane masraflarına, 82. 681 lira 92 kuruşu hafriyat işlerine, 35.095 lira 9 kuruşu kongre ve sergi işlerine sarf edilmiştir. Bu suretle masraf yekûnu 365.220 lira 48 kuruşa balığ olmuş ve geri kalan 281. 695 lira 66 kuruşun 251.000 lirası Kurum binasının inşa karşılığı olarak 1944 mali yılı bütçesinin hususi faslına alınarak mütebaki 30.695 lira 66 kuruş da keza 1944 yılı bütçesinin muhtelif fasıllarına taksim edilmiştir.

Üçüncü Türk Tarih Kongresi

Kurumumuz Üçüncü Türk Tarih Kongresini 15 - 20 İkcinciteşrin 1943 te Ankara'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde topladı. Yerli ve yabancı müşahitlerin gazetelerde intişar eden yazılarından da anlaşıldığı üzere bu kongremiz büyük bir muvaffakiyet

kazandı. Kongrenin en büyük hususiyeti Cumhuriyet devrinin yetiştirdiği genç unsurların kongreye geniş bir ölçüde orijinal tebliğlerle iştirak etmiş olmasıdır. Kongrenin muhtelif seksiyonlarında 82 tebliğ yapıldı. Basımevimizde basılmakta olan bu tebliğler büyük bir cilt teşkil edecektir. Kongre münasebetiyle Kurumumuzun 13 yıllık çalışmalarını göstermek üzere hazırladığımız sergi de ayrıca takdir ve hayranlıkla karşılandı. Bir ay kadar umuma açık bulundurulan sergiyi Ankara okullarıyla halkımız da ziyaret etti. Bu kongrede verilen bir karara göre Dördüncü Türk Tarih Kongresinin 1946 yılında toplanması icabetmektedir. Önümüzdeki yıl içinde bu kongrenin hazırlıklarına başlanacaktır.

Yayın İşleri

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve satışa çıkarılmıştır :

1. Gülbeden : Hümayunnâme.
2. Aksaraî : Müsameret-ül-ahbar.
3. Wittek : Menteşe Beyliği.
4. Hâmit Koşay : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporunun Almanca nüshası.

5. Aulard : Fransa İnkılâbının Siyasi Tarihi (birinci ve ikinci ciltler).

6. Belleten (29 - 31 inci sayılar).

Şu eserlerin baskı işleri bitmek üzeredir. Yakında satışa çıkarılacaklardır. :

1. İbni Bibi : Mufassal Selçuk Tarihi (faksimile).
2. Babur : Vekayi (ikinci cilt).
3. Vladimirtsov : Moğolların İçtimai Teşkilâtı.
4. İsmail Hakkı Uzunçarşılı : Kapıkulu Ocakları (II. cilt).
5. Fatihin Şiirleri.

Bu yıl içinde şu eserler basılmak üzere matbaaya verilmiştir :

1. Ebülfereç Tarihi.
2. Nizameddin Şami : Zafernâme.
3. Neşri Tarihi.
4. İsmail Hakkı Uzunçarşılı : Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı.
5. Balducci : Rodosta Türk mimarisi.
6. III. Türk Tarih Kongresi zabıtları.

Bu yıl içinde telif hakları Kurumca satın alınarak bastırılmasına karar verilmiş olan eserler şunlardır :

1. Şemseddin Günaltay : Umumi Türk Tarihi.
2. Enver Ziya Karal : Nizamı cedit hakkında Selim III'ün Hattı Hümayunları.
3. Arif Müfit Mansel : Türkiyenin arkeoloji ve epikrafisi için bibliyografya.
4. Güterbock : Kumarbi efsanesi.

Bunlardan başka Kurum kütüphanesi yazmaları arasında bulunan en eski "Tevarih-i Âli Osman,, nüshasıyla yegâne nüshası memleketimizde bulunan Kaşani'nin Olcaytu Sultan Mehmet hakkındaki eserinin faksimile olarak bastırılmasına karar verilmiştir.

Tercümeler

Bu yıl içinde şu eserlerin tercümeleri bitmiş ve Kuruma teslim edilmiştir :

- 1 — İbni Meskeveyh : Tacarib-ül-ümem (6 ncı cüz).
- 2 — İbnülesir tarihinin 12 nci cildi.
- 3 — Gazaname-i Rum.
- 4 — Taberî tarihinin Türklere ait kısımları.
- 5 — XI inci asır Bizans müverrihlerinden Nikifor Vriennios'un "Tarihî Hâtıralar,, adlı eseri. (Bu eser İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bizans tarihi doçenti Oktay Kazanlı tarafından Yunanca aslından ve Lâtince tercümesiyle karşılaştırılmak suretiyle aynen tercüme edilmiş, ayrıca müellifin hayatı ve eserinin mahiyeti hakkında bir etütle bir önsöz, Anadolunun askerî ve istilâ yolları hakkında bir harita, mufassal bir indeks ile birçok faydalı notlar ilâve edilmiştir.)

6 — Süryani Patriki Mihailin vekayinamesi (İstanbul Edebiyat Fakültesi tarih zümresi ilmî yardımcılarından Hrant Andreyan tarafından Fransızca tercümesinden dilimize çevrilmiş olan bu eserin Süryanice metninden bazı kısımlar vaktiyle zayi olduğundan Fransızca tercümesi de noksan basılmış ve fakat Bay Andreyan bu eserin XIII üncü asırda Ermeniceye yapılmış olan muhtasar tercümesinden istifade ederek bu noksan kısımları tamamlamıştır. Kurumumuz ayrıca bu eserin vaktiyle Süryani harfleriyle Arapçaya yapılmış olup şimdi Mardindeki Deyri Zâferan manastırında

bulunan tercümesinin Arap harfleriyle bir suretini bu manastırın baş papazı Hanna Dolabani'ye aldirtmaktadır. Başpapaz istinsahı biten formları peyderpey Kurumumuza gönderiyor.)

- 7 — Teschner : Osmanlı kaynaklarına göre Anadolu yolları.
- 8 — Babinger : Osmanlı Müverrihleri.
- 9 — Bertold Spuler : İran Moğolları.

Bunlardan başka de la Ronciere'in "Arzın keşfinin tarihi," adlı eserinden mühim bir kısmı tercüme edilerek Kuruma teslim edildiği gibi, Marki de Bonnac'ın İstanbulda Fransız sefirliği yapmış olan zevat hakkındaki tarihî muhtırasının büyük bir kısmı tercüme edilerek Kuruma verilmiş, Gordon Childe'in «Doğunun preistoryası», adlı eserinden de mühim bir kısmın tercümesi sona ermiştir.

Bu yıl içinde yeniden şu eserlerin tercümesine başlanmıştır :

- 1 — Ravendî : Rahatissudur.
- 2 — Kaşanî : Olcaytu Sultan Mehmet
- 3 — İshvari Prasād : Hindistanda Müslüman saltanatının kısa tarihi
- 4 — Beyhakî tarihi
- 5 — Mesudî : Mürucüzzeheb
- 6 — Garstang : Hitit İmparatorluğu
- 7 — Strabon'un Anadoluya ait kısımları
- 8 — Gordlevski : Küçük Asya Selçukluları tarihi

Umumi Tarih

Geçen Umumi Heyet raporumuzda hazırlıklarına başladığımızı kısaca arz ettiğimiz Umumi Tarih işi plânlanmış ve yazılacak kısımlar âza arasında taksim edilmiştir. Âzamızdan mühim bir kısmı teklif edilen kısımları yazmayı deruhte etmişlerdir. Vazife almış olan arkadaşlarımızın tâyin edilen müddet içinde deruhte ettikleri bahisleri yazarak Kuruma teslim edeceklerini umuyoruz. Her cildin yazısı tamam oldukça eserin derhal basımına başlayacağız. Şimdiye kadar Bay Hikmet Bayur tarafından Hindistanın eski tarihi ile Profesör Eberhard tarafından ilk ve Orta Çağ Çin tarihleri yazılarak Kuruma teslim edilmiştir.

Basımevi

Basımevimizin bu yıl içindeki çalışmalarını memnunluk vericidir. Kongre ve serginin çeşitli işleriyle, Kurumun çeşitli işlerinden başka bu yıl 323 formalık eser basılmıştır. Basımevimize iki sene içinde verilmiş olan eserlerin sayısı 52 dir. Bunların bir kısmı Fakülteye aittir. Eserlerimiz daima büyük bir itina ve temizlikle basılmakta, en iyi malzeme kullanılmaktadır.

Kütüphane

Kütüphane kataloğumuzun ikmaline bu yıl da devam edilmiş ve yeniden 5.952 ciltlik 4.445 eserin esas kayıtları yapıldığı gibi 2006 eserin alfabetik, sistematik ve kitap adı katalogları için fişleri yazılmış, geçen sene başladığımız kitap adı kataloğuna devam edilerek 7.500 eserin fişi hazırlanmış, 3.760 eserin fişleri kontrol edilerek sistematik katalog fişleri yapılmıştır. Bu yıl içinde 54 cildi satın alınmak, 411 cildli mübadele ve hediye suretiyle kütüphanemize 465 cilt kitap ve ayrıca 242 aded mecmua girmiştir.

Hafriyatlar

Amele ücretlerinin çok yüksek olmasına ve bugünkü şartların pek de müsait bulunmamasına rağmen bu yıl evvelce başlanmış olan hafriyatlarımızdan bir kısmına devam edildiği gibi, ayrıca iki bölgede arkeolojik ve preistorik araştırmalar yaptırılmıştır. Bunlardan aldığımız sonuçları kısaca arz ediyoruz :

1. *Alacahöyük hafriyatı*: Âzamızdan Bay Hâmit Koşayın Başkanlığı altında 3 temmuzdan 10 ilkteşrine kadar 97 gün süren Alacahöyük hafriyatında bu yıl başlıca iki esaslı meselenin aydınlatılmasına çalışılmıştır :

a) Kalkolitik kültürün aranması,

b) Büyük Eti İmparatorluğu çağı şehir tahkimat sisteminin meydana çıkarılması.

1943 Yılı mevsiminin sonralarına doğru bazı kısımlarda elde edilen belgeler höyüğün merkezine yakın sahalarda ve müsait derinliklerde kalkolitik kültür katına ulaşmak ve kolayca tetkik etmek imkânı olacağını anlatıyordu. Zira höyüğün eteklerinde

yapılmış olan evvelki araştırmalarda kalkolitik çağ eserleri su içinde bulunuyordu. Buna rağmen bu sahada da ana toprağa varılmıştı. Bu mevsimde höyüğün en yüksek kısmında açılan bir sahada ana toprağa 6,5 metre derinlikte varılmış ve bu suretle kalkolitik çağ eserleri daha müsait şartlar içinde tetkik edilmiştir. 1944 mevsimi kalkolitik buluntuları her bakımdan çeşitli ve bol verimleriyle Orta Anadolu kalkolitik kültürünü vuzuhla ortaya koymaktadır. Bu yıl açılan kalkolitik tabaka içinde bulunan ve gerek biçimleri, gerekse şekilleri itibariyle çok çeşitli Sileks, obsidiyen ve kemik aletler bize zengin bir koleksiyon kazandırmıştır. Bu çağı temsil eden çanak, çömlek üzerinde de önemle durulmalıdır. Kab biçimleri yeni yeni tipler vermektedir.

Mimari bakımdan da önemli neticeler elde edilmiştir. İleri teknik gösteren yapı duvarlarına, içi, dışı sıvalı odalara, çeşitli tip gösteren kerpiç işçiliğine ve kamıştan çit duvarlara raslanmıştır.

Diğer taraftan Kurumumuzun Samsundaki Dündartepe kazısında bulunan ve Bakır çağı diye adlandırılan kültür belgeleri Alacahöyük buluntularına aynen benzediğinden onları kalkolitik olarak hakiki değer ve kıymetleri içinde görmek mümkün olmuştur.

1944 mevsiminin ikinci önemli çalışması Eti büyük İmparatorluğu çağına ait şehir surlarının aydınlatılması yolundadır.

Evvelki yıllarda bazı kısımlarda şehir suru izlerine raslanmış, Sfenksli kapının bir şehir methali olduğu kabul edilerek buna göre tamamlamalar yapılmışsa da, bu çalışmalar kâfi görülmemiştir. Bu sene kuzey, doğu ve batı yönlerinde, höyüğün kenar sahalarında araştırmalar yapılmıştır. Buralarda Boğazköy Yerkapı tahkimatını andırır surlar meydana çıkarılmıştır.

Bu yılın verdiği eserler arasında şimdiye kadar emsali az görülmüş çok sayıda mühürler ve ibadet halinde bir şahsı temsil eden fildişi figürin bilhassa zikre şayandır.

2. *Karaz hafriyatı* : 1942 yılı temmuzunun 22 sinden 29 una kadar arkadaşımız Bay Hâmit Koşay tarafından Erzurumun 16 kilometre şimal batısındaki Karaz höyüğünde Kurumumuz adına yapılan sontaj neticesinde yüksek bir medeniyeti temsil eden eserler bulunmuştu. Bu yıl burada 8 temmuzdan 7 birinciteşrine kadar 91 gün süren bir hafriyata başlanmıştır.

Civardaki köylü tarafından pek fazla tahribata uğramış olan höyük üzerinde itimada şayan bir Stratigrafi tesbiti hayli güç olmuştur. Höyüğün cenubunda, nispeten az tahribe uğramış bir sırt üzerinde yapılan kazıda kalınlığı beş metreyi bulan birbirine karışmış bir Osmanlı, Selçuk ve Bizans tabakası altında birdenbire Karaz bakır devri tabakasının başladığı görülmüştür.

Hulâsa olarak Karaz höyüğünde şu tabakaların mevcut olduğunu söyleyebiliriz :

- a) Osmanlı, Selçuk ve Bizans tabakası.
- b) İntikal tabakası.
- c) Bakır devri.

Bakır devrini de ikiye ayırmak mümkündür: I) maden buluntuları bol tabaka. (Buradaki ince çizgili ve kabartmalı seramiklerde siyah renk galiptir. Obsidiyen boldur. II) maden buluntuları az olan tabaka. (Şerit kabartmalı, içerlek geniş çizgili süslü, kırmızı ve siyah renkli çanaklar ve bol obsidiyen mevcuttur.) Bu suretle Karaz höyüğü Anadolu arkeolojisine şimdiye kadar bilinmiyen yeni bir değer eklemektedir. Önümüzdeki yıllarda çalışmalara devam edilecektir.

3. *İsparta ve Burdur bölgesinde tarih öncesi araştırmaları* : Tarih öncesi bakımından pek az araştırmalar yapılmış olan bu bölgede bu yıl âzamızdan Profesör Şevket Aziz Kansu'nun başkanlığı altındaki bir heyet 14 haziran 1944 ten itibaren 20 gün süren bir tetkik gezisi yapmıştır. Heyetin elde ettiği sonuçlar şöylece hulâsa olunabilir :

a) Baradiz istasyonuna yakın ve Profesör Louis tarafından 1937 de toplanılan birkaç mikrolitin bulunduğu kum tepelikleri üzerinde yapılan sondajlar bu mıntıkada mebzul mikrolitlerle karakterleşmiş mezolitik bir istasyonun mevcudiyetini kesin olarak meydana çıkarmıştır.

b) Isparta'ya giderken Bozanönü istasyonu doğusuna düşen Bozanönü tabii mağaralarında, dolma tabakaları ve bu dolma tabakaları içinde klâsik kültür ve nihayet üst paleolitik devrin Orinyasiyen epokuna ait çakmak taşından aletler meydana çıkarılmıştır. Bu aletler mağaranın graviye tabakasında ve keramiksiz olarak bulunmuştur. Fosilleşmeğe yaklaşan at dişleri de ele geçirilmiştir. Bu, Anadolu'da paleolitik iskânı gösteren ilk mağaradır.

c) Burdur ve Isparta hattı ve ham yolu kenarında Köşketepe ve Köşketepe'yi çevreleyen sahalarda preistoryadan itibaren bakır, Eti, klâsik tarihi devirlerine ait belgelere ve kúp mezarlara tesadüf edilmiştir.

4. *Doğu ve Kuzey Anadolu'da tarih öncesi araştırmaları*: Kurumumuz asistanlarından Kılıç Kökten, bu yıl Doğu ve Kuzey Anadolu'da iki buçuk ay süren bir tarih öncesi araştırması yapmıştır. Bay Kılıç Kökten'in tetkik ettiği bölgelerde aldığı neticeleri şöylece hulâsa edebiliriz:

a) Yukarı Kızılırmak ve Kangal çevresi: bu bölgede Tödürge gölü kenarında iki ve Hafik gölü içinde de bir höyük tesbit edilmiştir. Bu höyüklerden kalkolitik ve bakır devri eserleriyle çeşitli preistorik malzeme toplanmıştır. Bu bölgenin en önemli belgeleri Hafik gölü içindeki Pılır Höyüğünde ve ana toprak altında göl seviyesinden aşağıda bulunan taş aletler, kemikler, çanak çömlek parçaları ve daha derinlerde tesbit edilen taşlaşmış göl evleri kazıklarının bakiyeleri bilhassa zikre şayandır. Bunlar Orta Anadolu için münakaşalı olan neolitik devrin ilk müjdecileridir.

Kangal kazası içinde de iki höyük tesbit edilmiş ve bu höyüklerde preistorik ve istorik devir malzemesi bulunmuştur.

b) Kars çevresi: Kars'ın Azat köyü içindeki höyükte yapılan sondajda bakır çağı tabakası ve eserleri, Borluk vâdisinde orta taş devri aletleri, Ani ve civarında bakır çağı parçaları bulunduğu gibi Çıldır gölündeki Akçakale adasında tesbit edilen magalitik âbideler Doğu Anadolu'da ilk defa bulunan eserlerdir.

c) Yukarı Çoruh ve Kelkit vâdisi boyları: Bayburt çevresinde beş, Erbaa çevresinde üç höyük tesbit edilmiştir. Bu höyüklerde bulunan malzeme Anadolu'nun diğer bölgelerindeki malzeme ile mukayese edilirse önemli neticeler elde edileceğine şüphe yoktur. Bu bölgenin Pulur höyüğünde bulunan topraktan yapılmış ve ekin yığına damgalamağa mahsus Çeç mührü ve topraktan yapılmış ayaklı ocak sacayağı dikkate şayan eserlerdendir.

5. *İzmir hafriyatı*: dokuz yıldan beri Kurumumuzun himayesinde devam eden İzmir hafriyatına bu yıl da para yardımı yapılmıştır. Hafriyat mevsimi henüz başladığından bu sene alınacak neticelerin raporunu bu yıl içinde Belletende neşredebceğimizi umuyoruz.

6. *Antalya bölgesinde arkeoloji araştırmaları* : geçen seneki raporumuzda Millî Şef'in buyrukları üzerine arkeoloji bakımından pek zengin bir bölge olan Antalya vilâyeti içinde arkeolojik tetkikat yaptırılmasına karar verilerek bu tetkikata âzamızdan Profesör Dr. Arif Müfit Mansel'in memur edildiğini ve arkadaşımız eylül ayı sonunda bu tetkikatını yapmışsa da henüz raporunu vermediğinden tetkiklerin sonucu hakkında malûmat veremediğimizi yazmıştık. Şimdi bu seyahat ve tetkikata ait rapor Kurumumuza verilmiş olduğundan neticeyi hülâsa olarak arz ediyoruz :

21 eylülde İstanbuldan hareket ederek 24 eylülde Antalya'ya varan arkadaşımız Güzel Sanatlar Akademisi asistanlarından ve arkeoloji doktora talebesi mimar Halit Uluç'la birlikte tetkikatına başlamış ve bu tetkikat 10 gün sürmüştür. Bu seyahatın esas gâyesi bu bölgede malm olan başlıca harabelerin bugünkü durumunu incelemek, Lanckoronski'nin eserinin neşinden beri geçen aşağı yukarı 60 sene içinde bu harabelerde ne gibi değişiklikler olduğunu tesbit etmek ve bilhassa bu Şehirlerde hafriyat imkânlarını araştırmaktı. Heyet Antalya Őehrinden başka Antalya vilâyetinin güney kısımlarındaki düzlük sahaya inhisar ettiği anlaşılan eski Pamfilya bölgesindeki Perge (Murtuna), Sillyon (Yankyhisarı), Aspendos (Belkis) ve Side (eski Antalya) gibi birbirinden ayrı karaktere sahip bulunan antik Şehirleri tetkik ettiği gibi, Pamfilyanın kuzeyini hudutlandıran ve Pisidya adını taşıyan dağlık bölgedeki Termessos Şehri harabelerini de tetkik etmiştir. Raporunu Belletende neşredeğimiz bu seyahat sonunda Bay Arif Müfit Mansel'in edindiği kanaate göre, müsait bir zamanda bu havalide esaslı bir hafriyata başlamak ve bilhassa Perge Şehrinin "Artemis Pergeia,, mâbedini keşfetmek arkeoloji âlemi için belki Efes'teki Artemis mâbedininin keşfi kadar önemli olacaktır. Mamefih arkadaşımız gerek mevkiinin müsait oluşu ve gerekse diğer vasıflarından dolayı hafriyata Side Őehrinden başlamayı ve bu Şehri tamamen atıktan ve hattâ kısmen restore ettikten sonra sırasıyle diğer Şehirleri amayı daha uygun bulmaktadır.

Bu Şehirlerde bugün toprak üzerinde duran binaların büyük bir kısmı her ne kadar Roma İmparatorluğu devrine (Milâttan sonra 2-3 üncü asırlar) ait ise de Anadolu kendisine hâkim olan büyük devletlerin tesiri altında kalan bir ülke olmayıp, kültür ve sanat bakımından sahip olduğu binlerce yıllık bir gelenek saye-

sinde bu devletlerin sanatını beslemiş pek eski ve pek verimli bir kültür ve sanat kaynağı olduğundan, buradaki eserler Romalı değil, Anadolu çocukları tarafından yapılmış öz Anadolu eserleridir ve bilhassa karakteristik Anadolu unsurlarının ve Anadolu sanatının Roma sanatına olan üstünlüğünü lâyikiyle anlatabilmek bakımından bu eserlerin tamamıyla meydana çıkarılması ve ilim dünyasına tanıtılması meselesi ayrıca bir önem taşımaktadır.

İstanbul Fethini Kutlama Kurulu Çalışmaları

İstanbul fethinin beş yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle Kurumumuz tarafından yapılması münasip görülen neşriyat vesairesine ait çalışmaları tanzim etmek üzere teşekkül eden hususi komisyon, İstanbul Üniversitesinde aynı maksatla ve daha geniş bir kadro ile yeni bir komisyonun kurulması üzerine İstanbul'daki komisyonun daha müsait şartlar içinde çalışabileceği düşüncesiyle başladığı işleri bitirmek ve yeniden bir işe başlamamak kararını verdi. Komisyonun bu yıl başardığı işler şunlardır :

Bursa ve İznikte Fatih'in ölümüne kadar yapılmış olan eserlerin bir listesi hazırlanmış, tercüme arasında ismini zikrettiğimiz Gazanâme-i Rum'un bastırılması kararlaştırılmış, Fatih devrine ait Farsça Zafername tercüme ettirilmiş, Venediklilerle Cenevizlerin şark devletleriyle münasebetlerine dair olup Venedik arşivlerinden çıkarılmış vesikaları muhtevi bulunan :

1 — Diplomatarium Veneto-Levantinum Sive Acta et Diplomata a. 1300-1350.

2 — L. T. Belgrano, Documenti Regurdanti La Colonia Genovese di Pera Genova.

Adlı eserlerin Lâtineden tercümesine başlanmış, Topkapı Sarayı Müzesindeki Fatih vakfiyesi tercüme ettirilmiş, İstanbul maliye arşivinde mevcut Fatih devri ile ondan önceki devirlere ait vakfiyeler tesbit ettirilmiştir.

Bu komisyonun hazırladığı eserlerden Fatih'in şiirleri faksimile ve Türk harflerine çevrilmiş olarak basılmıştır. Bu eser pek yakında satışa çıkarılacaktır.

Türk-İslâm Devri Kitabeleri Derleme Heyeti çalışmaları

Kitabeler heyetinin Ankara bürosu bu yıl Kastamonu eserlerinin etütlerini tamamlamıştır. Burada 44 esere ait 26 plân alınmış,

51 kitabe, 22 vakfiye, 20 mezar taşı kitabesi tesbit edilmiştir. Ayrıca geçen zelzelede hasara uğriyan ve bundan dolayı bazı kısımlarının yıkılmasına karar verilen Kastamonu kalesinin de etütleri yaptırılmıştır. Bu etütleri muvaffakiyetle başaran arkeolog Mahmut Akok kalenin bugünkü durumunu fotoğraflarla ve 6 parça plân ve resimle tesbit etmiştir.

Bundan başka Kastamonu'nun Kasaba köyündeki İsfendiyar oğullarına ait küçük caminin etütleri yine Bay Mahmut Akok tarafından takdire şayan bir maharetle yapılmıştır. Ahşap aksamı üzerindeki emsalsiz boyalı nakışlarıyla Türk mimarisinin çok orijinal bir eseri olan bu camiin plânı, rolövesi ve iç tezyinatının asli renkleriyle sulu boya kopyeleri alınmıştır ki bu suretle 35 parçadan ibaret mükemmel mimari bir eser meydana gelmiştir. Kurumumuz bu camiin çökme tehlikesi gösteren çatısıyla diğer aksamının süratle tamirini temin maksadıyla Maarif Vekâleti Âbideleri Koruma Heyeti emrine 3.462 lira tahsis eylemiştir.

Gün geçtikçe harap olan eski Harput şehrinin eski bina kapılarında dikkate şayan bronz kapı söveleri ve kapı tokmakları mevcut olduğu âzamızdan Bay Osman Ferit Sağlam tarafından haber verilmiş olduğundan Kurumumuzun desinatörü Ömer Üçüncü buraya gönderilmiş ve bu kapılardan en önemlilerinin desenleri yaptırılmış, fotoğrafları aldırılmıştır.

1935 ten beri etütlerine devam ettiğimiz Sinan eserlerinden bu yıl 49 parça plân ve rölöve yüksek mimar Ali Saim Ülgen tarafından ikmal edilerek Kurumumuza teslim edilmiştir. Şimdi elimizde Sinan'ın en mâruf eserlerinin 119 aded plân ve rölövesi mevcuttur ki, bunlarla başlı başına bir Sinan eserleri sergisi vücade getirmek mümkündür.

Kitabeler Heyetinin İstanbul Bürosu çalışmalarına gelince: bu büro bu yıl içinde 91 aded bina ve mezarlıktan 2.304 kitabe derlemiş ve 514 fotoğraf aldırılmıştır. Bu suretle İstanbul Bürosunun 1 haziran 1942 den 30 ilkteşrin 1944 tarihine kadar derlediği bina ve mezar kitabelerinin sayısı 13.037 yi bulmuştur. Bu büro bundan başka âbidelerin plânlarını almak, İstanbulun eski eserler haritasını vücade getirmek, serpuş neveleri koleksiyonunu hazırlamak, İstanbuldaki eski eserlerin rehberini vücade getirmek ve nihayet kitabelerin muhtelif noktai nazarlardan tasnifini yapmak gibi çalışmalarına devam etmiştir.

İstanbul Bürosuna bağlı olmak üzere Bursada da bir kitabe derleme heyeti kurulmuş ve işe başlamıştır. Ayrıca Gelibolu ve Tekirdağında yine bu büroya bağlı ve tarih öğretmenlerinin mümessillikleri altında birer heyet işe başlamıştır. Gelibolu'daki heyet bu yıl içinde 22 kitabe, 18 mezar taşı ve 9 bina fotoğrafı göndermiştir.

Kurum binasına hazırlık

Yıllardan beri Kurumumuz için esaslı bir bina inşasını düşünen İdare Heyetiniz bu yıl Yenişehirin güzel ve Üniversite muhitine yakın bir yerinde 76 bin liraya 2857 metre kare bir arsayı satın almıştır. 1944 yılı bütçesine inşaat karşılığı olarak da 251.000 lira konmuştur. Harb biter bitmez inşaat malzemesinin ucuzlayıp bollaşmasını müteakip binanın inşasına başlanacaktır. Etütlere şimdiden başlanmıştır.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1943 MALİ YILI HESAPLARI HAKKINDA MURAKIPLAR RAPORU

Türk Tarih Kurumu'nun 1943 mali yılına ait hesapları, defterler ve sarf evrakı tarafımızdan tetkik edilmiştir. Bu tetkikatımızın neticesini arz ediyoruz:

Kurumun 1943 mali yılı varidat muhammenatı 566.000 liradan ibaret olup bundan aynı mali yıl içinde 646.916 lira 14 kuruş tahsil edilmiş olduğuna göre bu yıl 80.916 lira 14 kuruş fazla varidat elde edildiği anlaşılmaktadır ki, bunun 70.000 lirası Atatürk vakfından, 4.393 lira 5 kuruşu neşriyat satışlarından, 4.078 lira 19 kuruşu faizlerden, 2.463 lira 90 kuruşu diğer gelirlerden elde edilmiştir. Âza aidatından 19 lira noksan tahsil olunmuştur.

1943 Mali yılı içinde ifası zaruri olan Kurum hizmetleri karşılığı olarak ve devlet bütçesi için kabul edilen esaslara uyulmak suretiyle muhtelif fasıllara ayrılmış olan tahsisatla masraf bütçesi de varidata uygun bir şekilde 566.000 lira üzerinden bağlanmış ise de bu miktardan 365.220 lira 48 kuruşu sarf edilmiş ve geri kalan 281.695 lira 66 kuruşun 265.566 lira 99 kuruşu tetkik edilen dekontlara uygun olarak İş ve Merkez Bankalarında mevcut bulunduğu ve 16.128 lira 67 kuruşun da muhtelif hizmetler ve bilhassa mühim kısmı telif, tercüme ve hafriyat işleri için verilen avansların

henüz mahsupları yapılmamış olan bakiyeleri olduğu anlaşılmıştır. Geçen sene devredilen avans bakiyesi 74 bin küsur lira olduğuna ve bu sene yeniden verilen avanslarla birlikte bu yekûnun 141.710 lira 57 kuruşa baliğ bulunduğuna göre avans hesaplarının devamlı takiplerle mühim bir kısmı mahsup edilmiş ve geçen seneye nazaran pek az bir miktar avans bakiyesi devredilmiş olduğu görülmektedir ki, bu nokta, bilhassa takdire şayandır.

Bu yıl içinde İdare Heyeti kararlarıyla masraf bütçesinin daimi müstahdemler, müstahdemler, telif ve tercüme, tabı ve neşir, tariht eserlerin tamiri, vergi ve resimler fasıllarından ceman 61.200 lira tenzil edilerek mesken bedelleri maddesine 1200, müstahdem elbise bedelleri maddesine 500, ikramiye maddesine 3.000, demirbaş maddesine 9.000, türlü masraflar maddesine 5.000, tabı ve neşir maddesine 25.000, neşriyat faslının diğer masraflar maddesine 2.000, basımevinin diğer masraflar maddesine 2.000, hafriyat faslının daimi memurlar maddesine 500, aynı faslın diğer masraflar maddesine 6.000, Kongre ve sergiler faslına 7.000 lira zammedilmek suretiyle münakale yapılmıştır.

1943 malî yılı varidat ve masraf bütçeleri ile bu varidat ve masraflardan tahsil ve sarf olunan miktarları ve 1943 malî yılına devr olunan bakiyenin Bankadaki miktarlarıyla avans bakiyelerini müfredatlı surette gösteren cetveller bu raporumuza bağlanmıştır.

1 haziran 1943 ten 31 mayıs 1944 tarihine kadar on iki aylık malî yıl içinde yapılan sarfiyata ve tahsil olunan varidata mütalalık bütün sarf ve irat evrakıyla defterlerin usulüne muvafık olarak ve daima memnuniyetle gördüğümüz bir titizlik ve intizamla tesis ve tanzim edilmiş olduğunu saygılarımızla arz ederiz. 11/XI/1944

T. T. K. Üyesi
İstanbul Mebusu
F. Öymen

Maliye Ve. Teftiş
Heyeti Reisi
F. Erçiyeş

B. M. M. Muhasebe
Müdürü
M. Bulak

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri	Fiatı K.
1 PİRÎ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRÎ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS - SİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4 İBNİ BİBÎ : Selçuk tarihi	
II. Seri	
*) 1 GÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	250
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	
6 GÜLBEDEN : Humayunnâme	400
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	50
8 SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-sel- çukıyye	150
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10 Abdi tarihi	100
*) 11 Abu'l-Farac tarihi.	
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
III. Seri	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksaraî) : Müsameret üi-Ahbâr	500
*) 2 Neşri tarihi	
IV. Seri	
1 P. WITTEK : Menteşe Beyliği	200
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı	350
*) 3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarîsi	
V. Seri	
1 REMZÎ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K., fransızca 1000 K.)	
2 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 750 K. Almanca 1000 K.)	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Eti yokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMÎT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fran- sızca)	250
*) 5 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 940 - 41 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri

- *) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL : Mimar Sinan
2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUĞ İGDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma 100
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay yıldız. 200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa 350
*) 7 ŞİNASI ALTUNDAĞ : Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı
*) 8 FAİK UNAT : Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III.ün hattı hümayunları 100

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMŞEDDİN GÜNALTAI : Yakın Şark 350
4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi 150
5 HALİS BIYIKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin kuruluşu.
9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler 100
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt 450
12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cilt 350
13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım 400
14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarih II. cilt II. Kısım 400
*) 15 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı.

<u>IX. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2 II. Türk Tarih kongresi zabıtları	250
*) 3 III. Türk Tarih Kongresi zabıtları	
<u>X. Seri</u>	
1 A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi, I. cilt. . .	350
1 a " " " " " II. cilt. . .	400
*) 1 b " " " " " III. cilt.	
<u>XI. Seri</u>	
*) 1 Kemal Edip Ünsel : Fatihin şüirleri.	
<u>XII. Seri</u>	
*) 1 ARİF MÖFİD MANSEL Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.	
*) 2 FAİK UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası	
BELLE TEN : Her sayısı	100

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MAARİF VEKÂLETİ YAYINEVLERİ.

ANKARA'da : Akba, Berkalp ve Haşet kitapçevleri.

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde Üniversite, Zaman, Çagaloglunda Yüksel, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde Beyoğlu ve Haşet, Beyazıt Üniversite caddesinde Muallimler kitapçevleri.

PROFESÖR, DOÇENT VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL
TALEBELERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA
HUSUSİ TENZİLÂT YAPILIR.

---

*) Basılmakta olanlar

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)

Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için,
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN, Çağaloğlundaki
YÜKSEL, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEYOĞLU ve HAŞET Kitapevlerine ve Bayazıtta MÜALLİMLER Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Etranger 50 frs. fr.)

L'Abonnement annuel: 400 Piastres (pour l'Etranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la librairie YÜKSEL, Çağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU et HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et à MÜALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: IX

No: 33

Janvier 1945

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 5